

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 38

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Сременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 25 листопада 2022 р. (протокол № 3).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

UDC 378.4:130.2:141.32:159.947

O. M. HorodyskaORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7665-2185>*Candidate of Philosophical Sciences (PhD), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"***TRANSFORMATION OF UNIVERSITY AS A LIMINAL PHENOMENON:
ON THE WAYS OF HUMAN'S SEARCHING FOR THE SELF**

Problem setting. The rapid, intensive development of the contemporary world leaves no chance for a person to remain unchanged for a long time. We are doomed to be always in motion, in change, constantly creating our own personal liminal space of life. The development of choice and access to quality, and people being digital natives, transform things. The contemporary world produces many opportunities and means for the one to find oneself, to become someone the one really wants to. University is one of such means that allows to significantly change the way of self-consciousness and self-realisation. University education currently takes several forms with different purposes, although it must be as flexible as possible to meet the rapidly changing demands of students. So, it is argued that the university functions as a really working tool of personal limit-experience, aimed at creating a unique individual sphere, including through the construction of a unique self-university based on a mobile inner limit.

Recent research and publications analysis. On the one hand, university as a unique phenomenon with its specific role and meaning during certain period of its existence was the issue of many thinkers such as B. Readings, M. Habermas, J. Le Goff, M. Serres, R. Young, P. Sloterdijk, others. On the other hand, the human problem in philosophy as complex and inexhaustible also was the focus of multiple investigations, and only during the last century it was paid attention to by M. Scheler, H. Plessner, E. Cassirer, A. Gehlen, E. Rothacker, M. Landman, J.-P. Sartre, M. Buber, later – O. Bolnov, F. Hammer, M. More, and others. When studying the issue of personal truth searching and human life according to this truth, we can rely on E. Fromm, J. Deleuze, M. Foucault. The last one's studies were widely used in the research. Integration of these two complicated issues, university as a transitive,

liminal form and human in one's constant transformation experience, became one of the leading ideas of the article.

Paper objective. The article is aimed at identifying the transformations of the formation and understanding of personal truth and the experience of a person's living according to this truth (including a review and interpretation of various practices, "technologies of self" in the Foucauldian sense) in European culture precisely within the phenomenon of the university, comprehended as a liminal multidimensional space.

Paper main body. **The birth of the university as a liminal phenomenon in the context of a deep transformation of individual life.** Time of university birth was an epoch of crucial changes in European humankind's life that took place in many areas of reality and was reflected in various phenomena. After a long period of impersonality, apocalyptic attitude and total dependence and subordination to God's will human one became ready to settle down in this world life, to appreciate the earthly being, to find joy and meaning in one's own individual reality. Actually, it was time of personality and individuality emergency, laying of new frontiers and opening of new horizons.

Thus, in the 12th–13th centuries Western masters of visual arts for the first time began to experiment with facial expressions of characters. If before their emotions were transmitted almost exclusively through postures and gestures, now their faces began to come to life. Together with the study of facial expressions, in which there was seen a reflection of the moral properties of a person, interest gradually came to the individuality of faces, their dissimilarity.

Indeed, every personal attribute became a boundary, a symbol, a sign of differentiation, separation of one from another, served self-identification and self-determination. It is no coincidence that at that time the Christian saints

acquired their own attributes, marking their individual abilities and unique missions. The appearance of personal attributes of the saints was associated with the desire of the Church to reach more effectively the masses of the laity with the sermon including via iconography. In comparison with the temples of the Romanesque period, the facades of the Gothic cathedrals of the 13th century were organized much more rigorously and didactically [1, p. 21].

So, there can be fixed a bipolar process: on the one hand, the growth of rationalism (the desire to order and organise the living space), on the other hand, the deepening of internalisation and personalisation of a human's individual life, primarily due to the complication of inner experience. Both of these processes were closely related to the growth of personal responsibility and introspective practices that took place at that time. The Fourth Lateran Council, in its twenty-first canon, made auricular confession at least once a year compulsory for all adult Christians: "Everyone was required to examine his conscience: the soul was thus plumbed to new depths, and introspective practices previously limited on clerics, especially monks, were now extended to laymen" [9, p. 216]. Thereby the notion of personal responsibility was considerably expended and enriched, and "the pursuit of sin became part of "an internalization and personalization" of moral life, which called for new penitential practices" [9, p. 214]. This meant that the transitional, liminal realm of self-awareness and self-realization expanded and became more intense. Inasmuch as humankind had taken up residence on earth, "Heaven and Hell were no longer enough to satisfy society's needs for new answers. The intermediate period between individual death and collective judgment became an important matter for reflection" [9, p. 231]. This does not mean that the "internalisation and personalisation" of moral life is a direct return to the mechanisms of ancient "care of the self", but a certain consonance, even closeness of goals seems quite obvious. "The presence of *parresia* or even *khresis* elements is observed here, there is an obvious attempt not only to look at oneself from the outside and evaluate the level of compliance with general norms, but also to formulate the one's own vision, the very own truth of the one's being. A human found oneself on the edge, the one was forced to set own limits, so a qualitatively new, liminal sphere of self-awareness and self-realisation emerged, it expanded and became more intense" [1, p. 21].

As we see there was a general trend towards the growth of rationalism, the increased interest in earthly life in the 12th-13th centuries, which became fertile ground, for example, for the establishment of the idea of purgatory: "Purgatory, caught up in

a personalisation of spiritual life, actually fostered individualism. It focused attention on individual death and the judgment that followed" [9, p. 233]. Obviously, the last circumstance was one of the crucial in growing importance of jurisprudence when public juridical process was forced to take into account the private character of one's relations. With time historical scholarship has come to recognize that in the West the turn of the 12th and 13th centuries formed the period in which the seeds for the future constitutional development as well as for the standing of the individual in society were sown. It was in that period, "that some basic principles of a feudal government were put effectively into operation and the hitherto largely private character of feudal relations became a province of public law" [12, p. 69]. This meant that society had created new challenges and new conditions for the human, whose individual experience became increasingly necessary to ensure the further development of society and culture. No wonder that this time was the era of university becoming.

It's worth emphasising that individual inner experience has received a new effective institutional form through the university phenomenon. Independently of the type and structure university emerged in the medieval Europe obviously as a liminal phenomenon taking into account its multidimensional meaning as for social and cultural life as for human personality becoming. Via university education even the poor ones could pass from one social state to another. It meant that university pretended to become the field of upward mobility realisation with distant consequences as for separate medieval people as for society development. Moreover, so called "universitas" from the very beginning occupied the middle, limit position between clerics and laymen that made many complications as in personal relations with them as in current social life [10, p. 146]. Mostly they were out of common clerical norms though they remained close to certain rules and restrictions. It was often the consequence of the definite universal access of university education inasmuch as university admitted the ones with any social status, any nationality that caused obvious tension both with church and state power especially if the university depended greatly not only of state structures but also of its geographical (sometime already "national") position [10, p. 136–137].

Surely university was the response on the social challenges but simultaneously for the searchers university became also the way of obtaining knowledge and truth including the personal truth about the oneself. This fixed its transitive character particularly for students: some of them graduated and left their alma mater becoming professionals, some of them left one university to enter another

one remaining “eternal students”, a distinctive element of medieval space of life. The ones of both groups constantly broke the familiar lifestyle and found themselves on the limit of social community creating the special dimension of life which actually generated the own existential position and even presented us the outstanding literature.

Experience, care of the self and self-university. Even for now university remains the area of multiple transition processes. First of all, it concerns the individual status, self-consciousness and self-realisation thereby here is the issue of individually-aimed and deeply-rooted experience. Michel Foucault uses experience concept in multi-dimensional meaning referring to knowledge, experiment, attempt, practice, etc. “An experience is considered to be something human one comes out of changed” [5, p. 27], and such comprehension of experience is asserted to be the core one. He uses “many different concepts of experience, such as “lived experience”, “background experience”, “contradictory experience”, “transformative experience”, “forms of experience”, “fields of experience”, “limit-experience” and “experience of the self”. These different concepts include intersubjective and personal, societal and political, spatial, abstract, and very concrete features depending on their meanings and contexts of usage” [11, p. 448]. It’s about experience as “a crucial fundamental condition for human one to be the self, to occur actually, to be fulfilled. It deals closely as we noticed with the personal searching for truth and with living according to this truth” [6, p. 17], and also here even the limit-experience validates as a required one. This kind of experience transgresses the limits of coherent subjectivity as it functions in everyday life, and tears the subject from oneself. But it should be emphasised that “generally the terms of “experience” and “limit-experience” are not distinguished too much because both of these practices converge in the background human’s need to pass through some boundary either it is out conditions or inner human state” [6, p. 18]. Experience and limit-experience are aimed at personal self-transformation which obviously questions the current conceptions of the boundaries, limits of possible experience.

University functions here as a big “magic cauldron” where all means of such personal self-transformation are put on, and where they work in complex to ensure the conditions sufficient for the personal searching for oneself. Today university education as in the Middle Ages means not only the obtaining of certain professional skills but the formation of personality aimed at lifelong learning and self-improvement, self-cultivation. For personality it presupposes an inevitability of constant experience and limit-experience inasmuch as building of oneself is focused on working out the

human’s ability to choose what is close and to deny what is alien, and this is the most challenging point in the self-consciousness and self-realisation processes. Thereby any experience based on knowledge about oneself becomes the unique true way of human being, existence. Human’s path is “to go deeper, to transform oneself and to revolutionize relationships to be completely “other”” [5, p. 48]. It means that human becomes the only relevant boundary and the only reachable limit for oneself. The one is doomed to the continuous process of getting each time new experience, to the endless conducting of new limits not out but inside the self. And university becomes the consonant element of this process. It concerns, for example, the online education or the Open University phenomenon. Contemporary world produces many opportunities and means for the one to find oneself, to realise the self, to become someone the one really wants to. Online education is one of the means to change essentially the way of self-awareness and self-realisation. Also, Open University phenomenon with open access allows people to study from home in their own time. Thus, till this year Apple’s iTunes U had provided a download service for lectures resources from universities around the world.

It’s worth speaking about further education that students only go to when they really need access to the research, their senior lecturer, their supervisor of studies face to face. It means that university remains the core social realm. Students can study from a distance, having peer-to-peer learning and using some of the things they are used to, like social networking, for exchanges of ideas and papers. So, in the online world the ones don’t need to fill buildings or lecture theatres with people and they don’t need to be trapped into a lecture timetable. Students don’t need to go to a university and hear someone who may or may not be the best in their field when students can go on to iTunes U and listen to a lecture by the very best. Such situation seems to be close to such kind of experience as care of the self. Foucault highlighted that “in the practice of the care of the self, one appealed to another person in whom one recognized an aptitude for guidance and counselling, one was exercising a right” [4, p. 52–53]. Moreover, there is “one of the most important aspects of this activity devoted to oneself: it constituted, not an exercise in solitude, but a true social practice...” [4, p. 51], and by this reason today care of the self appears to be the most relevant and organic form of experience in the university educational space. Procedures and acts of care of the self are aimed “at real education on the basis of personal truth... No doubt teacher formed the primary path for the student, and the last one built one’s own future by oneself following the known general horizon though teacher remained often a lighthouse in making a choice or decision...” [7, p. 44]. But development of choice and access to

quality, and people being digital natives, transform things. Open University tried to develop services that gave students exactly what they wanted, from face-to-face learning to the fully online process of getting the unique experience. Probably it seems to be paradox to talk about real experience here, in online world, nevertheless if we comprehend the concept in Foucauldian manner, it could be used very productively applying it in studying of human on the way of self-realisation. Michel Foucault singled out care of the self as the most suitable and productive form of human experience originated in ancient world but again demanded in contemporaneity. He asserts that Socrates upholding care of the self asks not about human's nature, he asks "a much more precise, interesting, and difficult question, which is: You must take care of yourself; but what is this "oneself" (auto to auto), since it is your self you must take care of? Consequently, the question does not concern the nature of man but what we – that is us today, since the word is not in the Greek text – will call the question of the subject. What is this subject, what is this point towards which this reflexive activity, this reflected activity, which turns the individual back to himself, must be directed?" [3, p. 38]. Such a formulation of the question leads to the other interpretation of the university concept when a human creates one's own university, self-university, using it as one of the key elements in care of the self experience.

Conclusions of the research. Thus, as human becomes the only meaningful boundary and the only achievable limit for oneself, in this liminal, transitional area everyone initiates one's own university, a self-university within oneself, and it becomes a crucial fundamental condition for human to be the self, to occur actually, to be fulfilled. It deals closely as we noticed with the personal searching for truth and with living according to this truth. Online experience includes online education that presupposes the most individual trajectory of studying with exclusion of everything which seems not useful or even alien for the one who studies. It works as a certain instrument of the "technology of the self". Foucault defines "technology of the self" as "reflected and voluntary practices by which men not only fix rules of conduct for themselves but seek to transform themselves, to change themselves in their particular being, and to make their life an oeuvre" [2, p. 545]. Here we may remember the deepening of internalisation and personalisation of a human's individual life which was the distinctive feature of the era of university becoming, and one more time highlight the specific liminal character of university phenomenon as it was in the Middle Ages. Via university education even the poor ones could pass from one social state to another; university admitted the ones with any social status, any nationality;

university was the way of obtaining knowledge and truth including the personal truth about the oneself creating the special dimension of life which actually generated the own existential position. All the functions are still relevant especially if we take into account that university today is aimed at ensuring of lifelong learning and self-cultivation. However, "the transformative potential of university also removes now into the personal inner world where the core personality limit, frontier is constantly conducted and overcome by the one. And university ought to be more flexible and quickly responsive in order to meet those challenges the personal searchers put on. So, from a philosophical point of view today university is not only about epistemology field though surely this function seems to be the most demanded" [8, p. 248]. Today university is about ontological and existential dimensions of human when the self-university on the basis of inner personality limit is initiated.

References

1. Городиська О.М. Людина як межа: в пошуках власної істини. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2022. № 1. С. 18–24. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/58407> (дата звернення: 18.11.2022).
2. Foucault M. *Dits et écrits, 1954–1988*. Т. IV : 1980–1988. Paris : Éditions Gallimard, 1994. 902 p.
3. Foucault M. *The Hermeneutics of the Subject*. Lectures at the Collège de France 1981–82 / trans. by Graham Burchell. New York : Palgrave Macmillan, 2005. 556 p.
4. Foucault M. *History of sexuality*. Vol. 3 : The Care of the Self / trans. by Robert Hurley. New York : Pantheon Books, 1986. 280 p.
5. Foucault M. *Remarks on Marx: Conversations with Duccio Trombadori* / trans. by R.J. Goldstein, J. Cascaito. New York : Semiotext(e), 1991. 87 p.
6. Horodyska O. Care of the self as Limit-experience. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Теорія культури і філософія науки. 2021. № 63. С. 15–22. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/1121> (дата звернення: 16.11.2022).
7. Horodyska O. Self-governance experience as an element of management in education. *Homo-Societas-Technologiae. Marijampole College Research Periodical*. 2021. № 1 (8). С. 42–45. URL: https://marko.lt/wp-content/uploads/2022/03/Zurnalas_8.pdf (дата звернення: 18.11.2022).
8. Horodyska O. University as a limite. *University – a report from the frontier* : International scientific conference "University in the frontier. Science. Human. Environment", Międzyzdroje, 19-22.05.2022 / ed. by Anna Murawska, Paula Wiażewicz-Wójtowicz. Szczecin : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2022. P. 247–248.
9. Le Goff J. *The Birth of Purgatory* / trans. by A. Goldhammer. Chicago : University of Chicago Press, 1984. 430 p.

10. Le Goff J. *Time, Work and Culture in the Middle Ages* / trans. by A. Goldhammer. Chicago : University of Chicago Press, 1980. 400 p.

11. Tirkkonen S. What Is Experience? Foucauldian Perspectives. *Open Philosophy*. 2019. Vol. 2. P. 447–461. URL: <https://doi.org/10.1515/opphil-2019-0032>

12. Ullmann W. *The Individual and Society in the Middle Ages*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2019. 161 p.

Summary

Horodyska O. M. Transformation of university as a liminal phenomenon: on the ways of human one's searching for the self. – Article.

The article presents the analysis of the university phenomenon as the liminal realm taking into account its multidimensional mode as for social and cultural life as for human personality becoming. Investigation is aimed at interpretation of university as an area of multiple transition processes primarily concerning the individual status, self-consciousness and self-realisation that is individually-aimed and deeply-rooted experience. When analysing the experience issue the Foucauldian studies are used. There are also proposed certain ways of university and experience concepts comprehension considering them as the liminal forms: a) university as a liminal phenomenon of the Middle Ages (as a limit) in the context of individual life deep transformation, b) university in current transitive situation when it ought to ensure the sufficient means whatever for obtaining of certain professional skills or for formation of personality aimed at lifelong learning and self-cultivation, c) an experience as something human one comes out of changed as a crucial fundamental condition for human to be the self (including limit-experience), d) university as a mode of individual experience (including online-experience) within which self-university on the basis of inner personality limit is initiated.

As human becomes the only meaningful boundary and the only achievable limit for oneself, in this liminal, transitional area everyone initiates one's own university, a self-university within oneself, and it becomes a crucial fundamental condition for human to be the self, to occur actually, to be fulfilled. As in the Middle Ages university admits the ones with any social status, any nationality; university is the way of obtaining knowledge and truth including the personal truth about the oneself creating the special dimension of life which actually generates the one's own existential position. These functions are still relevant especially if we take into account that university today is aimed at ensuring of lifelong learning and self-

cultivation. It deals closely with the personal searching for truth and with living according to this truth.

Key words: university, human, limit, liminal, experience, care of the self, Foucault.

Анотація

Городиська О. М. Трансформація університету як лімінального явища: про шляхи людини в пошуку себе. – Стаття.

Стаття представляє аналіз феномену університету як граничної сфери з урахуванням його багатовимірного характеру як для соціального та культурного життя, так і для становлення людської особистості. Дослідження спрямоване на інтерпретацію університету як області множинних перехідних процесів, що, перш за все, стосуються індивідуального статусу, самосвідомості та самореалізації, що є індивідуально спрямованим і глибоко вкоріненим досвідом. При аналізі проблеми досвіду використовувалися дослідження Фуко. Також запропоновано певні шляхи осмислення понять університету та досвіду, розглядаючи їх як лімінальні форми: а) університет як лімінальний феномен Середньовіччя (як межа) у контексті глибинної трансформації індивідуального життя, б) університет у сучасній перехідній ситуації, коли він має забезпечити достатні інструменти для отримання певних професійних навичок або для формування особистості, спрямованої на навчання та самовдосконалення протягом усього життя, в) досвід як щось людське, з чого виходить змінене як вирішальна фундаментальна умова для людини г) університет як вид індивідуального досвіду (включаючи онлайн-досвід), у якому ініціюється самоуніверситет на базі внутрішньої межі особистості.

Оскільки людина стає єдиною значущою та єдиною досяжною межею для себе, у цій лімінальній, перехідній області кожен починає свій власний університет, самоуніверситет у собі, і це стає вирішальною фундаментальною умовою для того, щоб людина була собою, щоб вона відбулася насправді, здійснилася. Як і в середні віки, в університет приймають осіб будь-якого соціального статусу, будь-якої національності; університет – це спосіб отримання знань та істини, включно з особистою правдою про себе, що створює особливий вимір життя, який фактично породжує власну екзистенційну позицію. Ці функції залишаються актуальними, особливо якщо врахувати, що сьогодні університет спрямований на забезпечення навчання та самовдосконалення протягом життя. Це тісно пов'язане з особистим пошуком істини та життям згідно із цією істиною.

Ключові слова: університет, людина, межа, лімінальний, досвід, турбота про себе, Фуко.

УДК [130.2+177]:[321+323.2]:001.9:342.7

Н. В. ДенисенкоORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8735-2046>викладач кафедри філософії,
факультет соціології і праваНаціонального технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**Т. В. Щириця**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8974-9450>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
факультет соціології і праваНаціонального технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**КВАЗІЛЕГІТИМНІСТЬ ПРАВОВИХ ТА ЦІННІСНИХ ЗАСАД АВТОРИТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Вступ. Дослідження теми правових та ціннісних засад суспільства має міждисциплінарний характер, тож слушними є такі розвідки: теоретико-методологічні, семантично-ідеологічні, соціально-психологічні, культурно-ментальні, морально-правничі, повсякденно-практичні тощо. Всі вони мають специфічний науковий інструментарій, масштаби й форми опису, критерії істинності та формально-логічні запобіжники щодо хибних суджень, ціннісно-нормативні виміри і мету. Формування прав та цінностей людини та їхній захист здійснюються на двох рівнях – державному й громадському. Відомим є факт того, що текст конституції П. Орлика мав майже бездоганний характер, проте імплементація норм основного закону не мала історично-культурного підґрунтя. Це не принижує правничий розум П. Орлика, радше свідчить про його інтелектуальний внесок в історичний ціннісно-світоглядний поступ українців від бездержавності до суверенності. І в такому поступі текст має велике значення.

Повноцінний соціально-філософський аналіз сучасної історичної ситуації в Україні з'явиться пізніше за відомою Гегелевою сентенцією про те, що сова Мінерви вилітає в сутінки. Проте поточний системний опис вже має право на існування. Навіть якщо він буде не таким метафізичним, як того потребує саме філософія, проте окреслити теми панівних дискурсів у соціокультурному житті українського суспільства вже можна та й потрібно зараз. Тож *метою статті* є визначення методологічно-світоглядних та соціокультурних аспектів квазілегітимності правничих (ціннісно-нормативних) засад у авторитарному суспільстві, яке масово відмовляється від демократичних механізмів його функціонування, критичного опанування соціальним актором дійсності (реальності), пропагує тренд ізоляціонізму, апелюючи

до історичної традиції як міфотворчості. **Методами дослідження** є такі: структурно-функціональний, феноменологічний, герменевтичний, системного аналізу, компаративний.

Виклад змісту. Нова соціально-політична і безпекова ситуація в світі пов'язана з агресією Російської Федерації проти суверенної України. Перед тим як визначити причини її походження, персон, відповідальних за вкрай загрозливу для всього людства ситуацію, скажімо тільки, що в просторі сьогоденних міжнародних та правових відносин багато застарілого, непередбачуваного, невизначеного, непізнаного, проте вкрай загрозливого щодо кожної людини.

Коли ми працювали над цією статтею, війна ще триває, проте безумовна перемога України з її партнерами в цій війні примушує подумати над її геополітичними наслідками. Серед останніх можуть бути два варіанти, а саме: 1) поразка російської армії, повна деокупація конституційної території України, воєнні репарації і повне відновлення міжнародного права, як того вимагає українське суспільство, і 2) умови, які висуває РФ. Наслідком першого варіанту стане оновлений соціальний порядок, наслідком другого – ізоляція РФ, висока ймовірність перетворення її на провінцію Китаю з управлінськими методами Північної Кореї, поширення настроїв реваншизму серед широкого загалу росіян. Ядерний шантаж РФ спрямований на те, аби США примусили Україну зголоситись на її варіант. Проте, в українському суспільстві під час війни створився певний консенсус між владою та народом з приводу того, що Україна має перемогти РФ на полі битви, а умовами мирних перемовин має стати відновлення суверенітету і територіальної цілісності на стан 1991 року. Мирний договір з РФ вже не має такої безапеляційності, адже є прецеденти стосунків

між країнами без мирного договору (Японія та Росія, Південна та Північна Корея). Нагальною проблемою є пошук відповіді на питання: чому влада авторитарного суспільства, використовуючи в своїх правових та політичних практиках квазілегітимність, досягає успіху в стратегічних діях?

Певні відповіді на це питання дають українські дослідники, зокрема Ю. Мацієвський, Т. Масленнікова, В. Корнієнко, американський історик Т. Снайдер. Також методологічним підґрунтям постає політична теорія М. Вебера, його визначення форм легітимації. Проте нашим *завданням* є аналіз квазілегітимності авторитарного політичного устрою під час війни РФ проти України.

У класичних політичних теоріях держава має монополію на використання примусових заходів задля досягнення певних цілей. Описуючи державу Левіафан [2] її автор Т. Гобс у своїй теорії суспільного договору наполягав на необхідності застосовувати примус задля подолання природного стану «війна кожного проти кожного», «війна всіх проти всіх», “*homo homini lupus est*”. Подолати природний стан й перейти до стану суспільства можна тільки через впровадження в тіло держави понять: природне право, загальне благо, свобода й необхідність. Такі зміни в поступі людства утворюють між володарем і підданими суспільний договір, порушувати який неможна.

З тих часів змінюються й теорії, й практики державотворення. Окремі суспільства шукають легітимізованих (зрозумілих, прозорих) форм організації й самоорганізації, які засадничі базовими правами людей й методами їхнього гарантування й захисту. «Якщо держава є якимось зовнішнім щодо суспільства органом, при цьому до неї входять такі ж люди, як і до суспільства, то, беручи до уваги зовнішній характер правил, ми повинні наділити їхніх творців надздібностями, а державу вважати якоюсь божественною та непогрішною силою» [7, с. 227]. У РФ утворилася така форма держави, яка має два складники, а саме: складник держави як владної корпорації й складник держави як ресурсу для владарювання, тобто держава як здобич. Ці складники взаємопов'язані, взаємоконтрольовані і забезпечені відповідними правами й обов'язками. Така характеристика держави не відповідає сучасним вимогам загальнолюдських цінностей, нормам свободи, справедливості, солідарності, гуманності.

У XX столітті історичний дискурс окреслився через концепт осьового часу К. Ясперса та історичного поступу через смисл історії. У чому небезпека порушення логіки історії через її заміну на історіографію? Описи історичних феноменів, локальна історія, в якій обірвані глибинні соціокультурні смисли, перетворюється на ідеологію, практики якої обмежені панівними, дозволеними

провідною партією або державними інституціями цінностями та нормами. Автори цієї статті, як протагоністи комунікативної соціальної теорії, мають використовувати префікс «квазі» до таких визначень. Тож йдеться про квазіцінності, квазінорми, квазіпринципи. Це ментальні симулякри Ж. Бодрийяра або перетворені форми К.Маркса чи «печери» Платона. Історія розповідається через героїв. Тож які історичні персони були призначені українськими героями та антигероями в XX столітті російською історіографією? З яких джерел народилися наративи про сучасну українську владу як владу нацистів, наркоманів, «бендерівців», якими керують «прагматики та циніки з США»?

Такі хибні вербалізовані конструкції, над поширенням яких працює потужна машина російської пропаганди, мають свій негативний, з огляду на цінності свободи та суверенності, результат. Проте, якщо фейки виявляються ефективними, тоді доречно з'ясувати причини їхнього впливу на свідомість пересічних громадян. Можна казати про два джерела, а саме: імперську ментальність як історично-культурну форму світосприйняття народними масами та елітами РФ сучасного світу, в якому виправдовується будь-яка експансія – економічна, політична, історична, ідеологічна тощо. Понад це, саме експансія як «еманація добра» без запитання та, звісно, відповіді на нього: а ви хочете такого світоустрою, який ми вам пропонуємо, оскільки наші пропозиції є священними і сакральними? Якщо українці скажуть «ні», то це буде інтерпретуватись як негативний вплив негуманістичного Заходу. Другим джерелом похідним від першого, тобто імперськості, є страх від загроз, які пов'язані з тотальним існуванням ворогів, недовіра до понадіндивідуальних колективних соціальних структур, пошук персональних форм захисту як життєва стратегія.

В інтелектуальному середовищі до наукових досліджень висувуються необхідні умови, а саме: правдивість, фактичність, об'єктивність, аргументованість, послідовність, систематичність тощо. Історія як наука не може послугуватись міфами чи хворобливим амбіціями її переписати, нехтуючи історичними традиціями, фактами, аргументами, компаративістикою тощо. Тому теза про американоцентричний світ як очевидну небезпеку щодо миру не витримує жодної критики, адже вплив США на розвиток людства пов'язаний із могутністю цієї країни, не тільки й не стільки в сфері мілітаризації, скільки в сфері культурно-ідеологічній, державно-політичній, ментальній, освітній тощо.

Адепти «руського мира», наполягаючи на його унікальності та духовності, апелюють до здатності людини до трансцендентності через релігійні практики православ'я. Так, остання

третина XX століття і початок XXI загострили питання про людину, пошуки нею автентичності [див.: 10], форм ідентичності (персоналізм-колективізм, індивід-спільнота), смислбуттєвих засад її екзистенції, сенсу існування в соціокультурному просторі. Ці та споріднені з ними людські проблеми набувають соціальної значущості, стають предметом обговорення, утворюючи дискурсивні практики через різні теми, зокрема й тему трансцендентного, яке, починаючи з давньогрецької філософії, поєднується з іманентним, торуючи таким чином шлях до людини як до цілісної, самодостатньої цінності, яка живе в правовому суспільстві з гарантованим захистом її прав. Тема трансцендентного в класичній філософії у формі метафізично трансцендентного розглядається як потойбічне, тимчасом як сучасна секуляризована й раціоналізована культура вже не сприймає тільки такого виміру трансцендентного і шукає його іманентності в різних формах не- і позарелігійного життя, що отримало прояв як тенденція «детрансценденталізації трансцендентного».

У російському варіанті квазілегітимності соціального ландшафту така культурна аберация призводить до відмови від демократичних засад соціального устрою на користь віри в сакральність влади, пасивність щодо політичного життя, монолог, а не діалог в сфері засадничих цінностей. Як наслідок, соціально-інституціональна система РФ втрачає функції владного балансу між різними політичними та громадянськими організаціями [3] та перетворюється на департаменти держави. Засадничений із часів Французької революції К. Монтеск'є принцип розподілу влади відкидається як неефективний та обґрунтовується авторитарна централізована влада. У цьому специфіка проявів трансцендентного в соціальному бутті людини в авторитарному суспільстві. У чому можна вгледіти його «сліди» в історії? Насамперед у пануванні в історичній свідомості пересічного росіянина наративів про героїзацію минулого та культу смерті як смислових засад людського існування. Такі ціннісні орієнтації підтримуються багатьма засобами культурно-політичного життя – від шкільних програм історії до політичних шоу на телебаченні. Важливим способом просування таких наративів є їхня театралізація у вигляді безсмертного полку, зустрічей з ветеранами, реконструкції знакових битв Другої світової війни тощо. Важливою темою російського дискурсу про війну 1941–1945 років є думка про те, що Росія невинна, усі інші винні, а лідер РФ може бути тим, хто визначає винних (таку думку висловлює американський історик Т. Снайдер [6]). Для українців після Другої світової війни завершилась епоха імперій і почався постколоніальний етап розвитку.

Аби суспільство створювало усім загалом легітимні норми його функціонування потрібні

дискурси, які розвиваються за певними правилами, одним з яких є процедури обґрунтування. Такі дискурси можливі тільки за умов відкритого суспільства (К. Попер). Тематизацію дискурсів пропонують інтелектуали, як казав Л. Гумільов, пасіонарії. Чому в РФ після 1991 р. при широкий підтримці світовим співтовариством демократичних практик в усіх сферах людського буття відбувся відхід від засадничих принципів цивілізаційного розвитку? Наше покоління філософів знайомилось з трансцендентальною філософією І. Канта, феноменологією Е. Гусерля, фундаментальною онтологією М. Гайдегера, екзистенціалізмом Ж.-П. Сартра та А. Камю, філософією діалогу М. Бубера в російських перекладах. У спадщині цих філософських текстів трансцендентне виявлялось в семантиці Іншого. Для Л. Фохера, тексти якого ми ретельно вивчали в контексті марксистської філософії як її теоретичного джерела, Бог – це людина як Інший. Цілісна, логічно послідовна, сперта на життєві форми соціального буття експлікація трансцендентного відбувається в ідеальній спільноті з Іншим. Якщо такі дискурси поширювались в РФ протягом відновлення її державності після розпаду СРСР у 1991 р., то чому відбулись події в Бучі, які вразили увесь світ?

Якщо людина з дитинства в усіх формах первинної соціалізації стикається з насильством, нехтуванням базових прав, приниженням її гідності, тоді у дорослому житті вона наслідуює такі ж стереотипи соціальної поведінки. При пануванні логіки «ти або тебе», переконанні, що інший є чужинцем, при масовій ксенофобії російській солдат та офіцер почуває себе добре тільки якщо зробить іншим гірше. Насильство, не маючи цілей та сенсу, виступає як повсякденна практика, як служіння державі. Одна з найвидатніших мислителів XX століття Ханна Арендт досліджує джерела тоталітаризму, спираючись на вчення М. Гайдегера, Е. Гусерля та К. Ясперса. Так у книзі «Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі» (такий суд відбувся в 1961 р.) пише: «Так склались обставини, таким був новий закон країни, що ґрунтувався на наказі фюрера; хоч би що він робив, усе, на його думку (Айхмана – авт.) відповідало ідеалу законслухняного громадянина. Як він постійно повторював поліції та суду, він просто виконував свій *обов'язок*; він корився не просто *наказам*, а й *закону*» (курсив автора) [1, с. 169]. Американський історик, дослідник українського голодомору Т. Снайдер свідчить про те, що масові поховання в Бучі, Ізюмі, Маріуполі та інших містах України – це не якісь випадкові ексцеси війни, а очікуваний наслідок фашистської війни на знищення українців. Саме після демонстрації звірств, зґвалтувань, мародерства як стилю життя та стилю мислення солдатів та офіцерів «другої в світі армії» докорінно

змінилась громадська думка в країнах Європи на безапеляційну підтримку українського суспільства в його боротьбі за незалежність та суверенітет.

Концепт історичної справедливості не може правити за легітимацію норм та принципів, оскільки історичні візії часто-густо забарвлені емоційним сприйняттям з різних позицій. Тим більше, що історія в РФ перетворилась на міфотворчість та ідеологічну боротьбу. Квазінаукові статті В. Путіна, Д. Медведєва, Т. Сергєйцева про історичні візії Росії та України є не що інше, як суб'єктивна думка істориків-аматорів з намаганням поширювати ксенофобію, шовінізм, тероризм, волюнтаризм як ціннісні орієнтації історичного поступу.

Російську агресію після 2014 р. розглядають в термінах «гібридної війни, головне визначення якої полягає у тому, що вона відбувається як війна без правил, що є логічним продовженням аномійності суспільства загалом» [6, с. 8]. Після повномасштабного вторгнення «другої армії в світі» в Україну, коли були порушені міжнародні домовленості, а також домовленості про сусідське співіснування між РФ та Україною, тобто в РФ ситуація постала як тотальна аномія, годі казати про гібридну війну, війну без правил. Авторкам цієї статті до душі думки про те, що російсько-українська війна має національно-визвольний характер, тож конче потрібно визначити смисл перемоги як її результату.

При визначенні суті російського суспільства з його концептом «русского мира» велику підказку надають роздуми Т. Снайдера про сучасну ситуацію. «Є різні версії щодо визначальних складових фашизму, але все зводиться до тріумфу волі над розумом. Це культ волі, заснований на міфології. Пропаганда змальовує сильного лідера, який зцілює світ за допомогою насильства». На його думку соціальний устрій РФ відповідає всім критеріям фашизму, а саме: одноосібний культ лідера, культ мертвих (створений навколо Другої світової війни) та міф про золоту добу імперії, яку можна відновити за допомогою війни [9]. У такому соціальному контексті свобода перетворюється на свавілля, а права громадян втрачають свою легітимність через неможливість їхнього захисту Конституцією.

Свобода є триєдиним концептом. Уже з середини V століття до н.е. виникло те, що ми називаємо свободою, – як культурний тризвук особистої свободи, громадянської (bürgerlicher) свободи та суверенної свободи. «Особиста свобода – це відсутність обмежень для бажання робити те, що нам подобається; громадянська свобода – це можливість брати участь у справах спільноти; суверенна свобода – це можливість робити те, що нам завгодно, як щодо себе самих, так і щодо інших (про останній аспект сьогодні сперечаються більше,

але його активно захищали протягом західної історії свободи)» [8, с. 174–175.]

Якщо концепт свободи замінити на концепт свавілля, тоді порушуються усі соціальні відносини. Громадянам Росії законодавчо заборонено виходити на вулиці з критикою влади чи протестами проти її панування, громадянська свобода обмежена панівними наративами на кшталт «спецоперація» замість «війна», цензурою спілкування у соціальних мережах, заборонаю деяких з них, імперський захист суверенної свободи пояснюється через превентивний удар, мета якого зруйнувати наміри ворогів знищити «велику Росію». Такі наративи поширюються пропагандою безальтернативно, монологічно, квазілегітимно.

Свобода пов'язана із здатністю людини до трансцендування. Буттєва форма репрезентації трансцендентного на мікрорівні, тобто на рівні окремої особи має широкий діапазон інтерпретацій, зумовлених різними соціокультурними контекстами, різними життєсвітами. Авторитарне суспільство з централізованою владою в формах свого функціонування відтворює стереотипи та стандарти, нехтуючи різноманітністю життєсвітів та ціннісних орієнтацій своїх підданих. У відкритих суспільствах люди, аби не розгубитись у різнобічних цілях та інтересах і не перетворити таку плюральність у нагромадження нескінченних смислів, мають знайти спільне інтегративне обґрунтування. Цю функцію виконують процедури дискурсу завдяки принципам універсалізації та дискурсивності. Російські інтелектуали не артикулювали такі дискурсивні практики для того, щоб не формувати критичне мислення широкого загалу. Інакше як можна пояснити підтримку ректорами понад 150 вишів агресії РФ проти суверенної України? Тільки двома панівними дискурсами: про денацифікацію та демілітаризацію України і про Україну як failed state, яку створили два вороги цивілізації XX століття, а саме: генштаб Австро-Угорщини (у 1914 р.) та В. Ленін (у 1922 р.). Оскільки, на думку квазіісториків на кшталт В. Путіна та Д. Медведєва, українська держава постає як штучне утворення, вона втрачає свою легітимність, а її державні очільники постають як такі, що у недемократичний спосіб захопили владу, скинувши президента В. Януковича. А як бути з історичним фактом організованої втечі Януковича з України? Для псевдоісториків факти підбираються через ідеологічні кліше. Тобто пропагандою наголошується на насильницькому поваленні влади з боку «нацистів та бендерівців», а факт свідомої притомної дії президента-втікача ігнорується.

Доречно прояснити квазілегітимність пропагандистських практик, які поширюються не тільки для внутрішньої аудиторії РФ, а й для зовнішньої попри заборони діяльності окремих

масмедійних структур. Ми хочемо акцентувати деякі кліше в пропагандистських текстах, а саме: укрАинский, На Украине, бЕндеровцы, нацист, фашист. Методологією дослідження тут буде прояснення комунікативних практик з боку семіотики як науки про позамовні значення та тлумачення значення мови Л. Вітгенштайном у використанні ним концепту мовної гри.

Соціологічно орієнтований мислитель, провідний соціолог Е. Гіденс пояснює, що творення значень мають подвійну детермінацію, а саме: об'єктами, що систематично розвиваються та соціальними формами життя (Е. Дюркгейм). До лінгвістичного повороту в філософії XX століття мову переважно вивчали з боку детальних змін у вжитку слів. У структурній лінгвістиці Ф. де Сосюра у такому типі дослідження мови нехтується її найголовніша властивість. Ми ніколи не зможемо визначити основні характеристики, або структури, мови, якщо розглядатимемо тільки слова, які люди вживають у своєму мовленні.

Зрозуміти суть сказаного в розмові можна тільки тоді, коли ми знаємо соціальний контекст, безпосередньо у словах не виражений. Соціальний контекст сучасного російського суспільства засадничений централізованою владою, олігархічною економікою, подоланням політичної опозиції, залежним судочинством, відсутністю захисту російський громадян від вибіркового й щоденного насильства служби безпеки та поліції. Сталий розвиток суспільства передбачає постійну модернізацію усіх соціальних систем та найширше залучення усього загалу, а не тільки креативної верстви населення, до соціального конструювання легітимізованої форми співбуття. Замість цього в російському суспільстві активно торує собі шлях хаос, анархія, аномія. Тому відбувається порушення не тільки правових та етичних норм, а й мовно-мовленнєвих на кшталт «укрАинский», «На Украине», «бЕндеровцы» тощо. Такі граматичні кліше забарвлені політичними візіями та психологічними комплексами «модернізації навздогін» (А. Єрмоленко).

Ще одним прикладом порушення усталених юридичних норм та міжнародного права є аргумент історичного спадку про ментальну належність Криму до Росії. Відомо, що в 1991 р. спадкоємницею СРСР стала Російська Федерація. Якби Російська Федерація оприлюднила свої домагання на спадок Російської імперії після 1917 р., тоді можна було б визнати територію Криму російською. Проте новий уряд В. Леніна відмовився сплачувати державні борги. Для того аби не повернутись до необхідності сплати царських боргів, в 1991 р. Російська Федерація постала як незалежна держава з зобов'язаннями виплатити борги СРСР та бути спадкоємницею всього майна СРСР. На час 1991 р. кордони колишніх радянських

республік були визначені як кордони суверенних держав і в цих кордонах вони постали як члени ООН. Тож посягання на Крим як сакральну історію виявляється квазілегітимним.

Висновки. Такі соціальні технології як квазілегітимність правової та ціннісно-нормативної системи авторитарного суспільства, псевдоісторичні візії (на кшталт «один народ»), хибні наративи (про князя Володимира як засновника російської держави; перемогу «русского народа» в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.), міфи про «великую русскую культуру» тощо використовуються елітами РФ тільки для утримання влади, яка, зі свого боку, є нелегітимною, бо обиралась з порушенням демократичних процедур. Як наслідок, соціально-інституціональна система РФ втрачає функції владного балансу між різними політичними та громадянськими організаціями та перетворюється на департамент держави. А пропаганда, яка ігнорує соціально-політичні ліберальні дискурси, виправдовує агресію РФ проти України і закликає до геноциду українського народу.

Література

1. Арндт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Пер. з англ. А.Котенко. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 367 с.
2. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієно В. «Братня навала» Війни Росії проти України XII-XXI ст. К. 2016. 247 с.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів : Літопис, 2000. 319 с.
4. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової, Є. Мірошніченка, Т. Олійник. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
5. Десять причин, чому Україна має перемогти – Тімоті Снайдер. *Радіо Свобода* : Рубрика Точка зору. 09 травня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-maye-peremohty-desyat-prychyn/31841591.html>
6. Єрмоленко А.М. Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни. Війна та суспільство. Круглий стіл. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 5–60.
7. Золотарьов В. Чи можна полагодити те, що не ламалося? Погляд на лібертаріанську програму. Лібертаріанська перспектива. Від посткомунізму до вільного суспільства. Київ : Ніка_Центр, 2019. 336 с.
8. Паттерсон О. Свобода, рабство та сучасна конструкція прав. Культурні цінності Європи / за ред. Ганса Йоса і Клауса Вігандта. Пер. з нім. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 552 с.
9. Стасюк Ірина. Чому сучасна Росія – фашистська держава, пояснює історик Тімоті Снайдер. *Хмарочос : Соціум*. 2022. 19 трав. DOI:
10. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша. Вид. друге / пер. з англ. О. Панич. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 664 с.
11. «Чому перемога України важлива для світу?» : Виступ професора Тімоті Снайдера на запрошення

Київського Безпекового Форуму / Київський Безпековий Форум. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Up6ltPP13Wk>

12. <https://hmarochos.kiev.ua/2022/05/19/chomu-suchasna-rosiya-fashystska-derzhava-rozayasnyuyetimoti-snajder/>

Анотація

Денисенко Н. В., Щириця Т. В. Квазілегітимність правових та ціннісних засад авторитарного суспільства. – Стаття.

У статті розглядаються квазілегітимні основи соціально-політичного устрою в авторитарному суспільстві, які постають провідною темою науково-політичного та ціннісно-нормативного дискурсу в результаті агресії РФ проти України, яка почалась в 2014 р. і набула форм повномасштабності після 24 лютого 2022 р. Попри те, що метафізичний погляд вимагає певного відсторонення від конкретних фактів, проте для формування єдності в ідеях, мотиваціях та діях вкрай важливим є визначення теми панівних дискурсів в соціокультурному житті українського суспільства. Будь-які заклики української влади та міжнародної спільноти, провідних європейських та американських еліт, експертів, громадських діячів щодо дотримання Російською Федерацією норм міжнародного права виявились безрезультатними. У статті на базі структурно-функціонального, феноменологічно-герменевтичного та компаративного підходів здійснено спробу аналізу квазілегітимності як єдиного можливого способу виправдання права на авторитарну владу та її захист від демократичних інституцій та впливу на прийняття рішень з боку громадянського суспільства. Спираючись на панівні наративи, тематизовані дискурси, пропагандистські практики квазіліберального суспільства РФ авторами статті проаналізовані причиново-наслідкові зв'язки між насильством в повсякденному житті пересічних громадян РФ і монополією на владу, яка постає у недемократичний спосіб електоральних преференцій. Одним з базових аргументацій у виправданні експансіоністської політики РФ до своїх сусідів є використання в наукових та масмедійних дискурсах категорії історичної справедливості як суб'єктивної думки істориків-аматорів з намаганням поширювати ксенофобію, шовінізм, тероризм, волюнтаризм як ціннісні орієнтації історичного поступу. Парадигма світу «друг – ворог», віддзеркалюючись у квазіісторичних оповіданнях, образах, гаслах, стилях аргументації, призводить до «банальності зла» (Х.Аренд), а суспільний договір втрачає свою легітимність і перетворюється на гешефт-проект. Порушення граматичних норм російської мови в різних формах пропаганди і публічних виступах пов'язаний не з її незнанням, а з латентними виявами зневаги, снобізму, зверхності. Агресія, вождизм, культ смерті та сили, героїзація минулого – всі ці ознаки фашистської держави, на думку провідного американського історика Т.Снайдера, імплементовані вертикальною структурою російської влади в повсякденні соціальні практики пересічних росіян у формі монологів, а не діалогів, постають як основа та виправдання антигуманної політики російської держави по відношенню до України та українців. Як наслідок, соціально-інституціональна система РФ втрачає функції владного балансу

між різними політичними та громадянськими організаціями та перетворюється на департаменти держави.

Ключові слова: квазілегітимність, влада, насильство, невмотивована агресія, права людини, фашистська держава, вождизм, культ минулого, банальність зла.

Summary

Denysenko N. V., Shchyrytsia T. V. Quasi-legitimacy of the legal and value foundations of an authoritarian society. – Article.

The relevance to consider the basics of the social-political system in authoritarian society appeared as the leading topic of scientific, political and value-normative discourse as a result of the aggression of the Russian Federation against Ukraine, which had begun in 2014 and acquired forms of multi-scale after February 24, 2022. Despite the fact that the metaphysical view requires a certain removal from specific facts, it is extremely important for the formation of unity in ideas, motivations and actions to determine the topic of dominant discourses in the sociocultural life of Ukrainian society. Any calls by the Ukrainian authorities and the international community of leading European and American elites, experts, public figures to comply with international law by the Russian Federation were unsuccessful. The article, on the basis of structural, functional, phenomenological-hermeneutic and comparative approaches, attempts to analyse quasilegitimacy as the only possible way to justify the right to authoritarian power and its protection from democratic institutions and influence on decision-making by civil society. Based on dominant narratives, thematic discourses, propaganda practises of quasi-liberal society of the Russian Federation, the authors of the article analysed the causal relationships between violence in everyday life of ordinary citizens of the Russian Federation and a monopoly on power, which appears in an undemocratic way of electoral preferences. One of the basic arguments in justifying the expansionist policy of the Russian Federation to its neighbours is the use of the category of historical justice in scientific and mass media discourses as a subjective opinion of amateur historians with an attempt to spread xenophobia, chauvinism, terrorism, voluntarism as value orientations of historical progress. The paradigm of the world “friend-enemy”, reflected in quasi-historical stories, images, slogans, styles of argumentation, leads to “the banality of evil” (H. Arendt), and the social contract loses its legitimacy and turns into a Gesheft project. Violation of the grammatical norms of the Russian language in various forms of propaganda and public speeches is not related to its ignorance, but to latent manifestations of neglect, snobbery, arrogance. Aggression, leadership, the cult of death and power, glorification of the past – all these signs of the fascist state, according to the leading American historian T. Snyder, are implemented by the vertical structure of the Russian government in the daily social practises of ordinary Russians in the form of monologues, not dialogues, appear as the basis and justification of As a result, the social and institutional system of the Russian Federation loses the functions of power balance between various political and civil organisations and becomes departments of the state.

Key words: quasi-legitimacy, power, violence, unmotivated aggression, human rights, fascist state, leadership, cult of the past, banality of evil.

УДК 327.008

О. В. ЗапорожченкоORCIDID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-2605>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри права і соціальної роботи

Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ФЕНОМЕН «КУЛЬТУРНОГО ШОКУ» ТА ПАРАДИГМА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Постановка проблеми. Активна міграція населення, яка спостерігається в останні десятиліття, зробила свій внесок у расове, культурне та національне розмаїття розвинутих країн Заходу. Міграція може розглядатися як міра вимушена, що пов'язана з погіршенням соціального, економічного стану, воєнними діями тощо, а може бути пов'язана із бажанням людей покращити своє соціально-економічне становище, знайти можливість отримати більш якісну освіту чи реалізувати свої професійні здібності. І незважаючи на причини міграції мігранти, як правило, зазнають певних труднощів, що пов'язані з адаптацією до нового культурного середовища.

Зараз, коли велика кількість українців вимушена покидати свою рідну країну з причини повномасштабного вторгнення з боку російського агресора, особливо зростає актуальність дослідження закономірностей процесу, механізмів та особливостей адаптації особистості до іншомовного соціокультурного середовища, іншого стилю життя та менталітету. Потребують також вивчення і ті нові тенденції, що спостерігаються зараз у процесах міжкультурного діалогу, відбувається філософське переосмислення процесу міжкультурної комунікації і парадигми мультикультуралізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи процеси міграції з позицій культурології, канадський антрополог Калерво Оберг (Kalervo Oberg) увів у науковий обіг поняття «культурний шок» саме з метою опису тих труднощів, які часто виникають, коли люди потрапляють у нове для них культурне середовище і стикаються при цьому з малознайомими культурними символами та моделями поведінки. Опису механізмів культурного шоку, ефективним методом подолання негативних наслідків даного феномену присвячені роботи таких зарубіжних дослідників, як P.S. Adler, J. Berry, S. Bochner, P.K. Bosk, K.F. Gaw, A. Furnham, E. Marx, C. Ward та ін. [6–8; 11; 13], в яких ґрунтовно розкриваються психологічні та соціологічні аспекти цього явища. Серед вітчизняних вчених з цієї теми можна виділити праці І. Біленької, О. Бурбело, В. Дротенка, Т. Колбіної, Т. Смоліної, І. Тарасюка та ін. [1; 3; 5].

Достатньо докладно досліджується феномен культурного шоку в комунікаційному аспекті, наприклад, в дослідженнях особливостей комунікативної поведінки мігрантів в іншомовному середовищі. Але є певна прогалина в дослідженнях феномену культурного шоку в аспектах соціально-філософської проблематики, недостатньо є висвітленим взаємозв'язок культурного шоку чи стресу акультурації з тими тенденціями, що зараз відбуваються у світі в процесах міжкультурної комунікації.

Метою статті є розкрити феномен культурного шоку в аспектах соціальної філософії та культурології, а також розглянути кризові явища, що пов'язані з економічним та політичним протистоянням різних типів культур, та ті тенденції міжкультурного діалогу, що змінюються в наш час.

Виклад основного матеріалу. Культурний шок – це емоційний стан, іноді, навіть, фізичний дискомфорт, що супроводжує більшість сучасних мігрантів із країн Східної Європи, Близького Сходу, Азії та Африки. Головною причиною культурного шоку є значна відмінність у культурах, тобто моделях сприйняття реальності, патернах поведінки, мові та соціальній організації. Мігранти, що прибули в країни Заходу, нерідко відчувають конфлікт культурних норм, що виникає на рівні власної свідомості. Культурний шок нерідко протікає у формі конфлікту світоглядів людини, оскільки у власному культурному середовищі було створено ілюзію «власного», «рідного» світоустрою та світовідчуття. Коли зустрічаються представники різних культур, вони можуть мати певні труднощі у процесах комунікації, оскільки насамперед зустрічаються незнайомі та незвичні культурні коди та символи, які не завжди можуть бути зрозумілими та правильно інтерпретованими у процесі соціальної взаємодії. Культурний шок – це стан, що виникає найчастіше саме у процесі спілкування. Досвід невдалого спілкування з представниками інших культур може залишити негативне уявлення про культуру в цілому, але, як правило, людина все ж усвідомлює, що джерелом її проблем є комунікативний та культурний бар'єр.

Калерво Оберг виділив чотири фази культурного шоку: «медовий місяць», «криза»,

«відновлення», «адаптація» [12]. Отже, розглянемо докладніше ці етапи.

Перший етап – «медовий місяць» є періодом, коли людина, яка потрапила в інше культурне середовище, відзначає в ній лише найкращі моменти, відчуває позитивні емоції, прагне розпочати нове, успішне життя. Як правило, йдеться мова про лише кілька тижнів і рідко цей етап триває більше місяця. До кінця цього терміну ейфорія минає.

Другий етап «культурного шоку» є кризовим і полягає в тому, що людина з іншими культурними традиціями починає розуміти, що все не так добре, як вона очікувала, а відомі їй культурні моделі поведінки більше не працюють. Період цікавості та новизни слабшає, а оточуючий соціокультурний простір стає хоча і більш знайомим, але «не рідним». Мігранти починають відчувати, що темп життя не відповідає їх уявленням – він їм здається занадто швидким чи, навпаки, повільним, звички людей дратують, та й самі вони стають дратівливими. Члени суспільства та соціальна комунікація все ще сприймаються через стереотипи власної культури та національності. Цей період може супроводжуватися не лише загальною розгубленістю, а й дезорієнтацією, що супроводжується несприйняттям всього іноземного як чужого. Більшість сучасних мігрантів саме на цьому етапі починають усвідомлювати проблему незнання мови, менталітету, законів, особливостей соціальної організації, що ускладнює процес пошуку роботи, отримання державної допомоги, оренду житла тощо. Як правило, саме на даному етапі мігранти починають шукати представників своїх етнічних груп з метою об'єднання та взаємодопомоги. Чи, навіть, повертаються на власну Батьківщину, хоча там і небезпечно (це особливо очевидним є у випадку українців, які на початку війни виїхали за кордон, а потім поверталися, незважаючи на воєнні дії).

Третій етап, так званий «етап відновлення», характеризується поступовим емоційним підйомом – людина починає приймати наявні проблеми, йти на компроміси та адаптувати свої перебільшені очікування до реалій нового життя. Як правило, у цей період відбувається «відкриття» нової культури, з'являється досвід успішного встановлення контактів із представниками іншої культури. Такій адаптації до нового культурного середовища сприяють, наприклад, мовні курси, курси з соціальної адаптації мігрантів, підвищення кваліфікації тощо.

Четвертий має назву «фаза регулювання, адаптації». З часом, як правило, після 6–12 місяців людина звикає до іноземної культури і розвиває в собі нові моделі поведінки, що дозволяє їй в певній мірі інтегруватися в соціокультурний простір. Оточуючі явища, люди та речі стають більш зрозумілими та «нормальними».

Культурна адаптація дозволяє людині відчувати себе майже як вдома і сприймати членів суспільства вже з погляду їх індивідуальних, а не культурних особливостей. Успішна адаптація багато в чому пов'язана з розвитком мовних компетенцій, покращенням фінансового та соціального становища у зв'язку з отриманням стабільної роботи [14, р. 122–125].

Культурний шок є природним явищем і, незважаючи на очевидні труднощі в його подоланні, як пише І. Біленька, може мати свої позитивні моменти, оскільки є частиною успішної адаптації, сприяє особистісному розвитку, підвищенню рівня самосвідомості, розкриттю прихованого потенціалу [1, с. 14].

Різні люди по-різному проявляють себе у новому культурному середовищі. Дослідник Е. Маркс (E. Marx) вважає, що деякі люди, особливо молоді, швидко можуть подолати культурний шок, оскільки інтуїтивно дотримуються принципу культурного релятивізму, тобто розуміють, що інша культура – це просто інший стиль життя і швидко засвоюють ті норми, що дозволяють їм майже природньо поводитися у відповідності до культурного контексту [11, р. 60]. Але деякі мігранти вважають, що неможливо прийняти гетерогенні культурні коди та асимілюватися у чужій культурі. Даний тип мігрантів нерідко самоізолюється від культури-реципієнта та усвідомлено формують власний культурний анклав, у якому відтворюють максимально наближені культурні умови своєї батьківщини, звичні та зрозумілі для них.

Ступінь культурного шоку та його тривалість залежать від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких провідними є вік та соціальне становище. Доведено, що молоді люди мають більше шансів на швидку культурну адаптацію, ніж люди похилого віку, а культурна адаптація дітей відбувається найбільш швидко та безболісно. Довгий час вважалося, що жінкам адаптуватися у новому культурному середовищі набагато складніше, ніж чоловікам. Однак дослідники стверджують, що цей стереотип відноситься більше до жінок традиційних суспільств, ніж до мешканок сучасних мегаполісів. Також є очевидним, що в процесі адаптації велику роль грає ступінь подібності та відмінності культур. Расова, мовна, релігійна близькість сприяє більш швидкій адаптації, і навпаки, чим більше культурних відмінностей, тим складніше буде протікати період адаптації [13, р. 43].

Успішна адаптація у новому соціальному середовищі можлива за наявності міжкультурної компетенції, яка може стати міцною основою міжкультурного діалогу. В основі міжкультурної компетенції лежить толерантність, психічна та фізіологічна стійкість, комунікабельність,

свобода від умовностей, поведінкова та емоційна гнучкість тощо. Гетерогенність сучасного суспільства у поєднанні з глобальною взаємозалежністю, вимагає від людей певних знань, умінь і навичок у міжкультурному спілкуванні, тобто, міжкультурної компетенції, формування якої сприяє встановленню діалогу в мультикультурному суспільстві та відіграє важливу роль у процесі навчання спільному проживанню в умовах глобалізації, що наростає, а також сприяє зниженню ризиків конфліктів і культурної фрагментації суспільства.

Мігрантам, як і іншим людям, які опинилися в чужому культурному середовищі, дуже важливо обрати правильну модель поведінки, яка б позбавилася етноцентричної оцінки навколишнього світу. Культурна поінформованість та формування міжкультурних компетенцій сприяє усвідомленню того, що кожна культура має внутрішню, іманентну їй логіку розвитку та функціонування. Відкритість до всього нового, здатність, не заперечуючи досягнень власної культури, оцінити переваги чужої – це важливі чинники успішної адаптації у новому культурному середовищі [14, р. 124].

Американський соціолог Герт Хофстеде (Geert Hofstede) у своїй «типології культурних вимірів» пропонує критерії з метою визначення ступеню близькості та віддаленості культур. Ця теорія широко використовується західними дослідниками у межах вивчення проблем міжкультурної комунікації [10]. У своїй теорії автор пропонує шість вимірів, за допомогою яких можна проаналізувати культурні цінності різних народів, та визначити особливості адаптації до різних типів культур: «індекс дистанційності від влади», що є показником сприйняття влади суспільством; «колективізм/індивідуалізм», тобто, ступінь інтеграції індивідів у групи (якщо в індивідуалістичних суспільствах акцент робиться на особистих досягненнях та індивідуальних правах, то у колективному суспільстві особи діють переважно як члени єдиного колективу; «індекс уникнення невизначеності», що відбиває ступінь готовності членів суспільства впоратися з тривогою, мінімізуючи невизначеність (люди в культурах з високим ступенем уникнення невизначеності намагаються звести до мінімуму виникнення невідомих та незвичайних обставин, в той час, як люди в культурах з низьким рівнем уникнення невизначеності більш прагматичні та терпимі до змін); «чоловічий/жіночий типи культури» («чоловічий» тип культури можна охарактеризувати як наполегливий, честолюбний та конкурентоспроможний, а в «жіночому» типі культури велике значення приділяється відносинам та якості життя, до того ж в «чоловічих» типах культур різниця між гендерними ролями відчувається більш гостро, ніж у «жіночих»; «короткострокова/довгострокова орі-

єнтація» (довгостроково орієнтовані суспільства надають більшого значення майбутньому, вони орієнтовані на наполегливість, розвиток економіки, конкурентоспроможність, тоді як у культурах, орієнтованих на короткострокову перспективу, велике значення надається повазі традиціям та ретельному виконанню соціальних обов'язків; «поблагливість/стриманість» – показник, що характеризує здатність членів суспільства намагатися контролювати свої бажання та імпульси (у той час як поблагливі суспільства мають схильність до відносно вільного задоволення своїх бажань, пов'язаних із насолодою життям та отриманням задоволення, у стриманих суспільствах є переконання, що задоволення таких потреб необхідно приборкати та регулювати суворими культурними нормами [4, с. 31–35].

Нерідко наслідками культурного шоку стає культурна маргіналізація, точніше зародження маргінальної ситуації. На жаль, маргінальна ситуація часто переростає у протистояння культур. Говорячи про протистояння в процесі міжкультурного діалогу, не можна не згадати про концепцію «зіткнення цивілізацій» американського політолога, професора Гарвардського університету Семюеля Хантінгтона. Головна ідея вченого полягає у тому, що для збереження миру та запобігання новим глобальним конфліктам західному суспільству доведеться визнати деякі свої помилки. Філософ ділить світ на вісім цивілізацій, що збігаються з лініями розлому майбутніх конфліктів. Це: західний світ (Європа, США, Канада, Австралія та Нова Зеландія), Японія, Китай, Індія, ісламський світ, православний світ, Латинська Америка та Африка [2, с. 303].

Критерії подібної класифікації не є однозначними, іноді в їх основі лежить релігійна ознака, іноді вона збігається з кордонами територій держав. С. Хантінгтон стверджує, що припинення ідеологічної конфронтації між західною ліберальною демократією та комуністичною ідеологією соціалістичних країн у зв'язку з розпадом СРСР скоріш за все призведе до нових типів конфліктів, які рано чи пізно виникнуть на кордонах між цивілізаціями на мікро- та макрорівні. Конфлікт на мікрорівні проходитиме по лінії розломів цивілізацій у вигляді боротьби за політичний та економічний контроль над певною територією. На макрорівні конфлікт протікатиме у формі боротьби за контроль над міжнародними інститутами з метою просування своїх соціальних, економічних, політичних та релігійних інтересів та цінностей в глобальному масштабі. На думку автора, іслам (і, найімовірніше, конфуціанство в обличчі Китаю) кидає виклик «ідеальній» і «прогресивній» греко-юдейській, християнській спадщині [2, с. 304].

Зараз можна спостерігати, яку велику роль у динаміці сучасних глобалізаційних процесів грає

економічний чинник. Сучасні азіатські цивілізації (в особливості Китай) демонструють значне зростання військової, політичної та, особливо, економічної потужності. Останні десятиліття в країнах мусульманського світу також спостерігається стабільне зростання населення, що, на думку С. Гантінгтона, загрожує небезпечними наслідками для європейської цивілізації. Вплив західних цивілізацій у світі знижується, оскільки зростання економічного добробуту призвело до процесу «культурного відродження» країн Азії, більше того, самі азіати пояснюють зростання економіки особливостями національної культури, яка має певні переваги перед культурою Заходу. В основі азіатського успіху лежать непорушні цінності – конфуціанська культура, дисципліна, працьовитість та колективізм (у випадку Китаю це особливо є очевидним). Колективізм протистоїть західному індивідуалізму – здатність на самопожертву особистими інтересами, задля інтересів країни та народу є відмінною рисою культур країн Східної Азії. Азіатський універсалізм (переконаність в універсальності азіатських цінностей), що сформувався на хвилі економічного підйому, і оксиденталізм є реакцією у відповідь на роки негативного і зневажливого ставлення до азіатської культури.

Активна міграція призвела до актуалізації такої парадигми, як мультикультуралізм. Ідеологія мультикультуралізму була проголошена та успішно реалізується як нова модель розвитку суспільства в сучасних неоліберальних державах, таких як Канада, Австралія чи США. Саме в цих країнах було впроваджено найуспішніші моделі розвитку мультикультурного суспільства. Не можна просто обмежитися пошуком культурної подібності, йдеться швидше про пошук загальних універсальних культурних норм вищого рівня. І в цьому сенсі свою дуже важливу роль відіграють зараз українці. Як слушно вважають О. Боярський та О. Поплавська: «Україна сьогодні має унікальні можливості для міжцивілізаційного комунікування... Український соціум сформував особливу систему цінностей, що виступає синтезом різних цивілізаційних парадигм... Україна немає реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів. Безнадійні в історичній перспективі зусилля Кремля та його прибічників протидіяти просуванню європейських цінностей в Україні на схід гальмують процес входження країни в Європу, але їм не під силу зупинити його. Саме Україна здатна розпочати міжцивілізаційний діалог та довести можливість мирного вирішення конфлікту цивілізацій у майбутньому» [2, с. 310].

Висновки. Проблема культурного шоку, яка була представлена ще у працях Калерво Оберга в 60-ті роки ХХ століття зараз набула особливої актуальності. За відносно короткий проміжок часу імміграція стала однією з головних причин соці-

окультурних змін у суспільстві. Цей факт ставить під сумнів традиційні погляди на такі концепції, як громадянство, державність, національна згуртованість, ідентичність тощо. Географічні кордони давно перестали розділяти культури на східну і західну. Західні цінності поширюються в ісламських країнах Близького Сходу, Азії та Північної Африки, а, в той же час, мусульманські діаспори створюють свої релігійні та культурні анклавні в Європі. Робота С. Гантінгтона, що була написана одразу після розпаду СРСР і, відповідно, падіння комуністичної ідеології, проголошувала закінчення холодної війни і передбачала конфлікти виключно на рівні культурного протистояння. За С. Гантінгтоном існує лише одна конструктивна можливість запобігти назріваючому зіткненню культур – це дотримання принципу неутручання і нейтралітету стосовно внутрішніх культурних норм, спільне співробітництво, спрямоване на міжкультурні переговори, і пошуки можливих варіантів культурного діалогу, на противагу зіткненню. Проте такі прогнози та рекомендації виявилися вірними лише частково. Сучасна історія розвивається за більш драматичним та кровавим сценарієм, в якому наочно демонструється протистояння, у томи числі і воєнне між цивілізаційними цінностями. Теза про неминучість конфліктів на ґрунті культурних відмінностей С. Гантінгтона породила розуміння необхідності пошуку виходів із цих проблем і багато в чому успішність міжкультурного діалогу залежить від гнучкої політики, яку мають проводити лідери потужних країн.

Література

1. Біленька І. Г. «Культурний шок» і адаптація до нової культури. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 2011. № 940. Вип. 41. С. 12–16.
2. Боярська О., Поплавський О. Цивілізаційна парадигма С. Хантінгтона та сучасна «лінія розлому» України. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 79. С. 301–311. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Poplavskyi_Oleh/Tsyvilizatsiina_paradyhma_S_Khantynhtona_ta_suchasna_linia_rozlomu_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=2o53i5da2nl37gvsc7af0vv86
3. Бурбело О. Р. Культурний шок – стрес акультурації. *Між нар. наук. форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2010. Вип. 3. С. 100–111.
4. Медведєва І. В. Типологія культурних вимірів Г. Хофстеде. *Інфраструктура ринку*. 2017. Вип. 5. С. 30–35. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2017/5_2017_ukr/7.pdf
5. Тарасюк І. В. Культурний шок як один із чинників адаптації та реадaptaції мігрантів до нового соціокультурного середовища. *Психологічні перспективи*. 2011. Вип. 17. С. 232–240.
6. Adler P. S. The Transnational Experience: An Alternative View of Culture Shock. *Journal of Humanistic Psychology*. 1975. Vol. 15 (4). P. 13–23.
7. Berry J. W. Psychology of immigration. *Journal of Social Issues*. 2001. Vol. 51. № 3. P. 615–631.

8. Byrnes F. C. Role Shock: An Occupational Hazard of American Technical Assistants Abroad. *The Annals*. 1966. № 368. P. 95–108.

9. Geert Hofstede's web-site: National Culture. URL: <https://geert-hofstede.com/national-culture.html>

10. Geert Hofstede's web-site: The 6-D model of national culture. URL: <http://geerthofstede.com/culture/geert-hofstede-gert-jan-hofstede/6d-model-of-national-culture/>

11. Marx E. Breaking Through Culture Shock. Yarmouth, Maine : Intercultural Press, 2001. 228 p.

12. Oberg K. Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*. 1960. № 7. P. 177–182.

13. Ward C., Bochner S., Furnham A. The Psychology of Culture Shock Second Edition, 2001. 371 p. URL: <https://perpus.univpancasila.ac.id/repository/EBUPT181257.pdf>

14. Winkelman Michael Cultural Shock and Adaptation. *Journal of Counseling & Development*. 1994. Vol. 73. P. 121–126. URL: https://www.researchgate.net/publication/232455059_Cultural_Shock_and_Adaptation

Анотація

Запорожченко О. В. Феномен «культурного шоку» та парадигма мультикультуралізму в умовах сучасності. – Стаття.

У статті розглядається проблема культурної інтеграції мігрантів та пов'язаний з цим феномен культурного шоку, обґрунтовується необхідність у розвитку парадигми мультикультуралізму, що відповідала б викликам сучасності. Автор розглядає ті етапи, які доводиться проходити представнику певної культури, в процесі еміграції в іншу країну, визначаються детермінанти, що впливають на перебіг успішної культурної адаптації. Доводиться, що успішна культурна адаптація мігрантів можлива за наявності розвитку міжкультурної компетенції, яка може стати міцною основою міжкультурного діалогу.

Гетерогенність сучасного суспільства, у поєднанні з глобальною взаємозалежністю, вимагає від людей певних знань, умінь і навичок міжкультурного спілкування, до яких можна віднести психологічну стійкість, комунікативні компетенції, толерантність, готовність до позитивного сприйняття всього нового та незвичного, емоційну лабільність та інші міжкультурні компетенції. Все це буде сприяти установленню діалогу в мультикультурному суспільстві та відігравати провідну роль у процесі організації співіснування різних культур в умовах наростаючої глобалізації, а також, сприяти зниженню ризиків розвитку конфліктів та культурної фрагментації суспільства.

Наслідком «культурного шоку» нерідко стає культурна маргіналізація, яка може перерости в непорозуміння з боку представників різних типів культур, спровокувати їхнє протистояння. В статті автор розглядає типологію культурних вимірів Г. Хофстеде, що дозволяє уявити особливості культурної інтеграції мігрантів у країни з різними типами культур.

Особлива увага в статті приділяється проблемі міжкультурного діалогу та парадигмі мультикультуралізму в контексті концепції «зіткнення культур», запропонованої С. Гантінгтоном. Робиться короткий розгляд

основних тенденцій протистояння між різними типами культур, що спричинені багато в чому, крім протидії процесам глобалізації ще намаганням з боку країн Азії, та Близького Сходу заявити про успішність свого економічного розвитку та конкурентоспроможність. Розглянуті і перспективи участі України в процесах встановлення міжкультурної взаємодії в умовах сучасності.

Ключові слова: «культурний шок», адаптація, культура, міжкультурні компетенції, протистояння культур, мультикультуралізм.

Summary

Zaporozhchenko O. V. The phenomenon of “cultural shock” and the paradigm of multiculturalism in modern conditions. – Article.

The article examines the problem of cultural integration of migrants and the related phenomenon of culture shock, and justifies the need for the development of a paradigm of multiculturalism that would meet the challenges of modernity. The author considers the stages that a representative of a certain culture has to go through in the process of emigrating to another country, determines the reasons that affect the course of successful cultural adaptation. It is proved that the successful cultural adaptation of migrants is possible by development of intercultural competence, which can become a solid basis for intercultural dialogue.

The heterogeneity of modern society, combined with global interdependence, requires people to have certain knowledge, abilities and skills of intercultural communication, which include psychological stability, communicative competence, tolerance, readiness for a positive perception of everything new and unusual, emotional lability etc. All this will contribute to the establishment of dialogue in a multicultural society and play a leading role in the process of organizing the coexistence of different cultures in the conditions of increasing globalization, as well as contribute to reducing the risks of conflict development and cultural fragmentation of society.

The consequence of “culture shock” is often cultural marginalization, which can develop into misunderstandings on the part of representatives of different types of cultures, and provoke their confrontation. In the article the author also examines the typology of cultural dimensions by G. Hofstede, which allows us to imagine the peculiarities of the cultural integration of migrants in countries with different types of cultures.

The article pays special attention to the problem of intercultural dialogue and the paradigm of multiculturalism in the context of the concept of “clash of cultures” proposed by S. Huntington. A brief review of the main tendencies of confrontations between different types of cultures is made, which is caused in many ways, in addition to opposition to the processes of globalization, by efforts on the part of the countries of Asia and the Middle East to declare the success of economic development and their competitiveness. The prospects of Ukraine's participation in the processes of establishing intercultural interaction in modern conditions are also considered.

Key words: “culture shock”, adaptation, culture, intercultural competences, confrontation of cultures, multiculturalism.

УДК 7.01:1(091)(430)(092)

А.-Л. Мафтії

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8106-2665>аспірант кафедри філософії, соціології та політології
імені професора В. Г. Скотного

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

МІСЦЕ І РОЛЬ МИСТЕЦТВА В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ І ЛЮДСТВА: ГЕГЕЛЬЯНСЬКІ ВАРІАЦІЇ

Постановка проблеми. Теза Гегеля про «кінець мистецтва» набула широкого резонансу та стала ґрунтом для дискусій, до яких філософи та мистецтвознавці повертаються багато десятиліть. Така популярність тези, яку пов'язують з ім'ям Гегеля, спричинена декількома факторами. По-перше, на початку XX століття підіймалося питання, чи є справедливими міркування Гегеля щодо майбутнього мистецтва та що конкретно мав на увазі Гегель, виносячи вирок мистецтву. При детальному продумуванні тези про «кінець мистецтва» стає зрозумілим, що мається на увазі не буквально зникнення, а зміна функції, яку виконує мистецтво у гегелівській системі, і тим не менше феномен мистецтва у XX столітті переживає такі трансформації, які свідчать про можливості і прямого, буквального приймання цього висновку. І це другий момент звернення до Гегеля: різноманітність стилів, напрямків та шкіл сучасного мистецтва зросла, що дає підстави для повторного звернення до праць Гегеля щодо сутності цього феномена та його ролі в історичному розвитку людства.

Метою дослідження є аналіз праць Гегеля та пошук сенсів, у яких можна прочитати тезу «кінець мистецтва», а також аналіз праць мислителів, що продовжили гегельянську традицію, трансформуючи гегелівські ідеї антропологічно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У загострено політизованому сучасному світі естетичні концепції розглядаються у тісному зв'язку з завданнями суспільно-політичними, внаслідок чого робляться висновки про політичне значення автономії естетичного досвіду та його впливу на демократичну свободу, отже естетичний досвід розглядається в політичному значенні як афект для демократичного устрою [12; 13]. Показове при цьому звернення до ідей естетичного виховання Шіллера, які розглядаються у контексті зв'язку естетики і політики і є певною відповіддю на Французьку революцію, тобто розробляються засоби реформування суспільства та людини без насильства через мистецтво.

Теорія естетичної свободи є центральною концепцією естетичної теорії Канта, для якого естетичне сприйняття – це спосіб здійснення свободи. В естетичному переживанні, за Кантом, людина

зустрічається з собою, а завдяки прекрасному – вписується в світ. Естетичний досвід народжується в людині тоді, коли вона звільняється від практичних зобов'язань і дисонансу між зовнішнім та внутрішнім світом. Завдяки естетичній свободі людина реалізує свій потенціал сприйняття та розуміння [14, р. 271]. Теорія естетичної свободи Канта, а також вчення Гегеля частково лягли в основу естетичної концепції Адорно, згідно якої твори мистецтва відкривають в людині таку форму чуттєвої свідомості, яка не можлива в стані статичного мислення. Естетичний досвід, за Адорно, є взаємодією між твором мистецтва та суб'єктом, тому він вводить термін «активна пасивність», який означає занурення реципієнта у твори мистецтва. Естетична свобода можлива тоді, коли людина творить у відриві від всього, що її сковує, і предмети мистецтва є ареною для вільного дослідження себе та пізнання себе через мистецтво [1, с. 448].

Дискусія щодо розуміння сучасного мистецтва відсилає до питань, чим відрізняється сучасне мистецтво від класичного і від якого часового проміжку слід говорити про сучасне мистецтво. Термін «сучасне мистецтво» є універсальним перекладом двох англійських термінів – Contemporary Art та Modern Art. Contemporary Art прийшов на зміну Modern Art «і про різницю між модерним та сучасним мистецтвом говориться у зв'язку з занепадом епохи модернізму» [9, с. 160].

Цікавить дослідників і зміст естетичної теорії Гадамера, учня Гайдеггера, яка розгортається в руслі феноменологічній традиції і стосується «розуміння складових мистецтва та його характеристик у процесі життєдіяльності історичної спільноти» [11, с. 54]. У контексті досліджуваної теми важливим є розуміння витвору мистецтва у контексті його звернення до людини, що породжує досвід смислу, який викликає розуміння [11, с. 58]. На перший план висувається таке розуміння мистецтва, що постає як розкриття сутнісних сил людини.

Класичний висновок щодо дії мистецтва як того, що повертає людину до її справжності, до забутого стану відчуття себе у світі і відтворює базові екзистенційні переживання людини,

залишається у просторі зацікавлень [5]. Завдяки мистецтву, а саме міфологічним сюжетам в епосі та драмі, утворюється діалог людини з попередніми поколіннями, а завдяки живопису як фіксованого образу відбувається діалогічне звернення до нащадків [5, с. 66]. Людина сприймає твір тоді, коли відбувається «зустріч» з твором мистецтва [5, с. 68]. Мистецтву в XX столітті відведена особлива роль, адже воно постає як деякий вимірник стану людської свідомості, яка недоступна фізичному світові. В кінці XX столітті місце людини в світі, у зв'язку з новими відкриттями медицини, інженерії тощо переосмислюється, тому дослідники все частіше розмірковують над філософемою «смерть людини» [7].

Виклад основного матеріалу. Мистецтво у сучасному світі займає неоднозначне місце: з одного боку, воно стало чимось модним в тій мірі, в якій воно є способом інтелектуального задоволення для небагатьох, з іншого боку, поява нових видів мистецтва, які різко відрізняються від класичного мистецтва, справедливо піднімає питання, чи маємо ми справу ще з мистецтвом чи вже з деяким його фантомом. Бажання зрозуміти суть нового мистецтва та його напрям руху стали причиною багатьох суперечок у мистецьких колах, серед науковців та інтелектуалів, і однією з багатьох тез, які послужили джерелом натхнення для роздумів щодо долі мистецтва, є теза Гегеля про його «завершення».

Аналіз праць Гегеля дає підстави стверджувати, що в жодній з них ми не знайдемо чіткої тези про «завершення» мистецтва та її обґрунтування. Ускладнює дослідження і той факт, що основний твір німецького мислителя стосовно питань естетики («Лекції з естетики») був укладений вже після смерті Гегеля на основі конспектів деяких його студентів та конспектів філософа, а тому, великою мірою, є результатом засвоєння студентами лекцій викладача. У третьому томі виданої самим Гегелем «Енциклопедії філософських наук» («Філософія духу») про мистецтво написано лише декілька параграфів у рамках його вчення про абсолютний дух. Гегель вважає, що всю сферу абсолютного духу можна назвати релігією, і мистецтво є частиною широкого поняття релігії. Вища мета духа – пізнання істини, яка укладена в істинній релігії. Паралельно розвитку релігії та у взаємозв'язку з нею розвивається і мистецтво, хоча воно і є однією із сходинок «звільнення» духа на шляху до більш високих етапів – релігії і філософії. Класичне мистецтво він називає «обмеженим народним духом» в тому сенсі, що в мистецтві присутній одночасно духовний зміст і мистецький характер [3]. Таким чином, в «Енциклопедії...» є міркування щодо мистецтва, але воно щільно вплетено в гегелівську систему абсолютного духу, а тому не розглядається філософом як самостійний феномен.

Мистецтво проходить різні етапи свого становлення: форма мистецтва постійно переходить в іншу, більш розвинуту, поки воно не досягне рівня виразності, як це відбулося в античності, хоча, за Гегелем, така тотожність форми та змісту є недостатньою для пізнання абсолютної ідеї. Але на цьому мистецтво не зупиняє свого розвитку, тому, в якийсь момент, мистецтво переростає свій образ і твори мистецтва не в змозі втілити суть і сенс духовного начала. Таке переростання мистецтвом себе задає рух до тези про завершення мистецтва.

В «Феноменології духу» мистецтво також не є об'єктом вивчення Гегеля, адже в цій роботі він досліджує історію розвитку Духа, хоча і пов'язує в ній розвиток релігійних ідей з розвитком видів мистецтва. Мистецтво розвивається в тісному зв'язку з релігійними ідеями, а тому змінюється в залежності від релігійної видозміни людей [4, с. 476]. Мистецтво є самопізнанням абсолютного духа в формі споглядання, кожна форма мистецтва формується у відповідності з тими суспільними станами та змінами, настроями, які переважають в суспільстві. Вищою метою мистецтва, за Гегелем, є оформлення релігійних образів народу, тим самим наближаючи людей до пізнання абсолютної ідеї та істинної релігії [4, с. 479].

У текстах Гегеля естетичної спрямованості знаходимо багато роздумів, присвячених «завершенню» мистецтва. Стверджується, що мистецтво є однією із сходинок проходження абсолютного духу на шляху до «більш вищих форм» – релігії та філософії. Мистецтво, на думку Гегеля, перестало бути вищою потребою духу, адже воно не допомагає пізнавати істини духа. Тут ми можемо зробити такий висновок зі слів Гегеля, що мистецтво може піти своїм шляхом, і хоч воно не буде більше формою вищої потреби духа та вираженням його релігійно-духовних настроїв, воно, можливо, в своєму існуванні займе якусь нову нішу [2, с. 243]. В підтримку цього положення Гегель наводить аргументи, що мистецтво, звільнившись від необхідності бути релігійно-духовною основою, стане більш вільним в своєму змісті та формі, адже воно не буде нічим обмежено. Таким чином, мистецтво стає ближчим до людини, адже воно більше не повинно виконувати релігійно-ритуальних функцій. Мистецтво, на думку Гегеля, почало рухатися в бік предметності, тобто ставити собі за мету зображення предметів як вони є, а не вдаватися до передачі внутрішнього змісту [4, с. 481]. Не відомо, чи Гегель дійсно говорив про «завершення» мистецтва, скоріш за все, ця теза набула власного існування у відриві від гегелівської концепції абсолютного духу, більш того, вона виявилася пророчою, якщо розглядати її як обґрунтування відриву сучасного мистецтва від тих канонів та ролі мистецтва в житті людини,

які були прийняті багато століть раніше. Мистецтво, звільняючись від релігійного змісту і ставлячи в центр людину, докорінно змінилося згідно вимог історичного процесу, але це не означає, що воно підійшло до свого завершення, навпаки, воно розвинулося в дещо *інше самого себе*. І це вміння отримує особливої культувації у мистецтві [14, р. 278], таким чином мистецтво обертається культувацією людського у людині.

Через декілька десятиліть після публікацій гегелівських праць та лекцій Володимир Соловйов повертається до естетичних питань, розглядаючи їх у руслі гегелівської традиції. Соловйов, розмірковуючи про взаємозв'язок природи та мистецтва, зазначає, що між ними існує глибокий зв'язок, адже мистецтво та природа вирішують одну естетичну задачу. Саме на людину покладена місія стати із результату світового процесу – його творцем, оскільки людина є найбільш свідомою природною істотою [10, с. 390–391]. Продовжуючи міркування Гегеля щодо мистецтва, Соловйов розвиває цю концепцію дещо в іншому контексті. Те, що витвір мистецтва є «відчутне зображення будь-якого предмета і явища з погляду його остаточного стану або у світлі майбутнього світу» [10, с. 399] відповідає гегелівському розумінню, але існують і суттєві відмінності. По-перше, висока оцінка мистецтва, яке не є копією копії або «чуттєвим прообразом» Абсолютної ідеї, що лише передуює повноті звершення як пізнання. Якщо у сучасній ситуації домінування раціонально-теоретичного виміру у відносинах людини і світу художньо-естетичне сприйняття витискається у сферу дозвілля, і це позбавляє мистецтво автономної значущості, то для Соловйова творчі устремління художника є продовженням мистецької справи природи, отже на людину покладена важлива місія бути діячем світового процесу. Таке розуміння сенсу мистецтва відповідає концепту теургії, що і поміщає думку Соловйова у простір досягнення особливого завдання – перетворення світу, що набуває духовної тілесності [8, с. 33]. Але така постановка питання не сприймається секулярною свідомістю і установка перетворення іронічно усувається як ефемерно-ілюзорна, яка не відповідає сучасному світу. Проте смисл мистецтва як діяльності людини по переображенню світу узгоджена з тими концепціями, які ув'язують мистецтво і політику, але ставлять питання дещо вузько. Відповідно трансформації гегельянської концепції Соловйовим людина має стати творцем світового процесу, а тому вона має здобути перемогу над злом, яка буде втілена в нетлінній та вічній красі. Природа не в силах створити таку красу. «Завдання, не здійснене засобами фізичного життя, має бути здійснене засобами людської творчості... Досконале втілення цієї духовної повноти нашої дійсності, здійснення у ній абсолютної

краси чи створення вселенського духовного організму є найвище завдання мистецтва» [10, с. 398]. Мистецтво майбутнього повинно стати таким, яке переобразить дійсність насправді, а не в уяві: «Досконале мистецтво, в кінцевому рахунку, має втілити абсолютний ідеал не в одній уяві, а й насправді, – має одухотворити, здійснити наше дійсне життя» [10, с. 404]. Завдяки мистецтву дійсне життя повинно бути переображеним, і це переображення силами мистецтва має бути здійснено людським родом в майбутньому.

Володимир Соловйов пророкував як переображення життя за допомогою мистецтва, так і зміну самого мистецтва: «...новоевропейські народи вже вичерпали всі інші відомі нам роди мистецтва, і якщо це останнє має майбутнє, то в новій сфері дії» [10, с. 404]. Подібні міркування знаходимо і у Гегеля: «Своєрідний характер художньої творчості та її творінь не дає більше повного задоволення нашої найвищої потреби. Ми вийшли з того періоду, коли можна було обожнювати витвори мистецтва та поклонятися їм, як богам. Враження, яке вони тепер справляють на нас, носить більш розважливий характер: почуття і думки, які вони викликають у нас, потребують ще вищої перевірки та підтвердження, одержуваного з інших джерел. Думка та рефлексія обігнали художню творчість» [2, с. 16]. Людина більше не відчуває емоцій наповнення та одухотворення перед зразком мистецтва, які відчувала давня людина, адже мистецтво стало способом розваги, воно стало іншим.

У XX ст. ідеї Гегеля активно задіяні у гуманістичному марксизмі, для якого головне місце займають питання можливостей людини бути іншою, тобто змінювати свої форми взаємодії зі світом, що аналогічно ідеям переображення. Евальд Ільєнков, який послідовно йде за Гегелем, але обертає його антропологічно, вважає, що істинна специфіка мистецтва полягає в формуванні сфери чуттєвого (тобто, естетичного) сприйняття людини навколишнього світу [10]. Здатність чуттєво сприймати світ наявна не з моменту народження, але розгортається завдяки мистецтву та розвитку людської культури, отже сама чуттєвість є культурно-історичним продуктом. Мистецтво розвиває чуттєвість, завдяки чому людина може вступати в контакт з як з оточуючим світом, так і з природою: «Справа в тому, що мистецтво розвиває універсальну чуттєвість, за допомогою якої людина вступає в дієвий контакт не тільки з іншою людиною, але і з природою» [10]. Ільєнков критикує вибудовану Гегелем систему самопізнання абсолютного духа за те, що в ній мистецтво є лише першою фазою пізнання абсолютним духом істини на шляху до третьої, останньої фази – філософії. Згідно цієї системи, мистецтво є лише однією зі сходинок, чимось

перехідним, але не самотнім, і таке місце, яке відведене для мистецтва у Гегеля, критикується Ільєнковим тому, що для Гегеля логіка є метою розвитку духовної культури, тоді як мистецтву залишається роль бути лише засобом логіки [10]. Таке, на думку Ільєнкова, «хибно-ідеалістичне розуміння» Гегеля стало причиною, по якій мистецтво опинилося на етапі, коли воно є лиш засобом на шляху до чистої логіки.

Антропологічно зрозуміле мистецтво розвиває у людині здатність осмисленого інтелектуального споглядання явищ, що здійснюється завдяки «продуктивній уяві» або «творчій фантазії», без якої неможлива не тільки художня творчість, а й цілісне буття людини. Продуктивна сила уяви не дає індивіду обмежуватися лише формально-догматичним типом інтелекту. Завдяки уяві індивід може співвідносити формально засвоєні знання з одиничними, тобто бачити дійсність як вона є, але ще не виражена в понятті, а також бачити в фактах не «дурну одиничність», а всезагальність [10]. Мистецтво, так само як і філософія, є необхідними умовами розвитку індивіда, адже завдяки мистецтву людина може чуттєво споглядати світ, а завдяки філософії – творчо мислити, і тому Ільєнков, на відміну від Гегеля, не позбавляє мистецтво права на те, аби бути рівноправною умовою всебічного розвитку індивіда: «Естетично нерозвинений індивід сильно програє як сила творча: для нього характерний якраз формально-догматичний тип інтелекту, що свідчить про недостатній розвиток продуктивної сили уяви, і саме тому, що остання розвивається і вдосконалюється спеціально саме мистецтвом» [10]. Мистецтво стає не просто виховальним фактором, але конституційним чинником людського буття.

Висновки. Гегель та його міркування про «кінець мистецтва» вплинули на мистецтвознавців та митців ХХ століття, але особливої значущості гегелівська теза набуває у контексті становлення людського способу буття і свідчить про відношення людини і світу, а не про саме мистецтво. Мистецтво для людини є вираженням внутрішньої свободи від вузько натуралістичного існування, культивує в людині здатність нових способів сприймання і мислення. Гегель зміг побачити плюралізм, який почав відбуватися у світі мистецтва, але назвав це кінцем мистецтва, але справа у тому, що є переростанням мистецтва як деякої досконалої сфери діяльності, але все ж таки штучної (*искусственной* – рос), у форми реальної чуттєвості людини.

Література

1. Адорно Т. Теорія естетики. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 517 с.
2. Гегель Г. Идея прекрасного в искусстве или идеал. *Эстетика: в 4 т.* Под ред. и пред. Мих. Лифшица. Москва : Искусство, 1971. Т. 1. 312 с.

3. Гегель, Г. Энциклопедия философских наук. Часть первая. Логика. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=109926>
4. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духу / пер. з нім. Петро Таращук. Київ, 2004. 548 с.
5. Даренський, В. Мистецтво як феномен людського буття. *Філософська думка*. 2009. С. 61–78.
6. Ильенков Э. О «специфике» искусства. URL: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/iki/ars.html>.
7. Коник М. «Смерть людини»: теоретичний антигуманізм чи дегуманізація? *Людинознавчі студії: збірник наукових праць*. Дрогобич : Філософія, 2021. С. 58–65.
8. Лимонченко В. В. Размышления о «предельностях искусства» В. Иванова и ситуация современного искусства – искусства «прометеевых детей, желающих ограбить небо». *Феномен мистецтва як проблема філософії і культури російського Срібного віку: 2018 рік : матеріали Міжнародн. наук. Конференції 28–29 квітня 2017 р. Дрогобич, 2018. С. 33–47.*
9. Смирная Л., Хаматов В., Пучков А. Современное и новейшее искусство: попытка осмысления понятий. *Сучасне мистецтво*. 2016. С. 158–168.
10. Соловьев В. С. Смысл искусства. *Сочинения : в 2 т. / общ. ред. и сост. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева ; примеч. А. Л. Кравца и др.* Москва : Мысль, 1988. С. 390.
11. Труфанова А. О. Вплив Гайдеггера на філософське осмислення концепту «мистецтво» Гадамером. *Мультиверсум: філософський альманах*. 2021. № 1 (173). С. 54–76.
12. Räber, M. Democratic freedom as an aesthetic achievement: Peirce, Schiller and Cavell on aesthetic experience, play and democratic freedom. *Philosophy & Social Criticism*. 2022. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/01914537211066864>
13. Schaub J. Aesthetic freedom and democratic ethical life: A Hegelian account of the relationship between aesthetics and democratic politics. *European Journal of Philosophy*. 2018. DOI: <https://doi.org/10.1111/ejop.12403>
14. Seel M. Active Passivity: On the aesthetic variant of freedom. *Estetika: The European Journal of Aesthetics*. 2014. P. 269–281. URL: https://www.researchgate.net/publication/279323589_Active_Passivity_On_the_Aesthetic_Variant_of_Freedom

Анотація

Мафтії А.-Л. Місце і роль мистецтва в історичному розвитку людини і людства: гегельянські варіанти. – Стаття.

Тема «завершення мистецтва» особливо гостро та актуально прозвучала в ХХ столітті, коли мистецтво переживає такі трансформації, які надають можливості прямого, буквального приймання цього висновку. Це робить актуальним завдання нового звернення до праць Гегеля та пошук сенсів, у яких можна прочитати тезу «кінець мистецтва», а також аналіз праць мислителів, що продовжують мислити в руслі гегельянської традиції, але трансформуючи гегельянські ідеї антропологічно. Стверджується, що центральне ядро гегелівських поглядів на мистецтво – це виконання ним місії розкриття повноти змісту Абсолютної ідеї, внаслідок чого воно проходить

різні етапи свого становлення і здійснюючи це, мистецтво переростає свій образ, коли твори мистецтва не в змозі втілити суть і сенс духовного начала. Таке переростання мистецтвом себе задає рух до тези про завершення мистецтва, але звільнившись від необхідності бути релігійно-духовною основою, мистецтво стає більш вільним в своєму змісті та формі. Таким чином, мистецтво стає ближчим до людини, адже воно більше не повинно виконувати релігійно-ритуальних функцій. Мистецтво, звільняючись від релігійного змісту, докорінно змінилося, але це не означає, що воно підійшло до свого завершення, навпаки, воно розвинулося в дещо інше самого себе. І це вміння отримує особливої культивуації у мистецтві, таким чином мистецтво обертається культивуацією людського у людині, що у подальшому і обумовило увагу до естетичних поглядів Гегеля. Людина продовжує мистецьку справи природи, отже на людину покладена важлива місія бути діячем світового процесу. Таке розуміння сенсу мистецтва відповідає релігійному концепту теургії, але ці ідеї отримують нового життя у гуманістичному марксизмі, для якого головне місце займають питання можливостей людини бути іншою, тобто змінювати свої форми взаємодії зі світом, що аналогічно ідеям переображення. Естетична концепція Гегеля тлумачиться антропологічно і відповідно такого прочитання специфіка мистецтва полягає в формуванні сфери чуттєвого (тобто, естетичного) сприйняття людини навколишнього світу. Здатність чуттєво сприймати світ наявна не з моменту народження, але розгортається завдяки мистецтву та розвитку людської культури, отже сама чуттєвість є культурно-історичним продуктом. Мистецтво розвиває чуттєвість, завдяки чому людина може вступати в контакт з як з оточуючим світом, так і з природою. Мистецтво стає не просто виховальним фактором, але конститутивним чинником людського буття.

Ключові слова: «кінець мистецтва», мистецтво, естетичне, людська чуттєвість.

Summary

Maftii A.-L. The place and role of art in the historical development of man and mankind: Hegelian variations. – Article.

The issue of “the End of Art” became especially topical in the XX century when art was going through the changes

which let interpret this notion in its literal meaning. It actualized the necessity of new turning to Hegel’s works, searching new senses in the works where the idea of “the end of art” is mentioned, as well as the necessity of analyzing the works of other thinkers, who followed the Hegelian traditions having added the anthropological approach to Hegel’s ideas.

It is claimed that the core idea of Hegel’s concept of art implies its mission of revealing the Absolute Idea, which art fulfills going through the stages of its development. While going through these stages, art outgrows itself and fails to reveal the meaning and the sense of the spiritual nature. This outgrowing leads to the idea of “the end of art” and, at the same time, art, having thus lost its role of spiritual and religious basis, becomes freer and closer to people as it doesn’t have to perform the religious ritual function. Having lost its religious content, art has completely changed, although, it hasn’t come to its end, on the contrary, it has improved, having developed into its new altered self. This ability of art to change is being developed into cultivation of humane in a human. This aspect corresponds to Hegel’s aesthetic ideas. According to them, man follows, continues and develops the work of nature in art and thus acquires an important mission of being an active figure in the world process. Such approach corresponded to the religious concept of theurgy, but the idea got new life in the humanistic Marxism, which emphasized the man’s ability to change their forms of interaction with the world. This idea is similar to the idea of transfiguration. Hegel’s aesthetic concept is interpreted anthropologically and, according to such interpretation, the mission of art is to form the sensual (aesthetic) perception of the world. This ability of sensual perception of the world is not an in-born human ability, it is acquired due to the man’s interaction with art and culture, so, this ability is a result of the cultural historical process. Art develops sensuality and man can interact with the world, other people and themselves meaningfully. Art becomes not just a formative factor but a constitutive component of human existence.

Key words: “the End of Art”, art, aesthetic, human sensuality.

УДК 17.023.34:141.319.8

Л. Г. Сіра

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8738-5772>

аспірантка

Київського національного університету будівництва і архітектури

ТВОРЧИСТЬ ЯК ЗАПОРУКА ЩАСЛИВОГО ЖИТТЯ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Творчість одухотворяє буття, а щастя як духовна складова нерозривно пов'язане з творчістю. У процесі життєдіяльності людина схильна до творчості, будує свій власний світ та вчиться взаємодіяти зі світом. Еволюційний розвиток безпосередньо залежить від творчості. Прикладом тому служить сучасна творча людина з креативним або як називали Дж. Гилфорд, і П. Торренс «дивергентним мисленням» за рахунок нових характеристик що з'явилися в процесі еволюції; гнучкість, оригінальність, точність, винахідливість і як наслідок, людина своєю творчістю може не лише міняти культуру, але створювати і нову.

Актуальність теми особливо зростає в умовах розвитку глобальної морально-духовної та соціокультурної кризи. Сучасний науково-технічний прогрес, прискореним розвитком прагне полегшити життя людей, намагаючись замінити творчість готовими рішеннями. У результаті ми бачимо, що налагоджений стереотип мислення людей скорочує розумову, творчу діяльність, відвертаючи від щастя. Дана проблема пов'язана з сучасним розвитком особистості її самореалізацією. Як наслідок, саме творча людина розвивається як особистість, удосконалює свою індивідуальність і здатна вносити у світ нове творіння у суголосі з бажанням душі, що сприяє еволюційному розвитку. Сучасне технократичне суспільство потребує гармонізації і кореляції. Чим більше сучасна людина залучається до технічного процесу, тим більше потребує творчого розвитку.

Мета статті – дослідити вплив творчості на щастя людини. Розглянути діалектику творчості у зв'язку з різними видами щастя, а також визначити необхідні чинники, які впливають на справжнє щастя.

Результати дослідження. Вчені різних епох займались дослідженням феномену творчості, але мало хто вивчав її зв'язок зі щастям людини. Серед робіт іноземних вчених слід відзначити І. Канта, Ф. Шеллінга, Л. Фейєрбаха, Г. Гегеля, Г. Юнга, Е. Фромма, А. Бергсона, Ф. Шеллінга, Ф. Ніцше, Дж. Гилфорда, П. Торренса, тощо. Значний внесок у започаткування еврилогії, та екзистенційних станів на шляху до щастя, стали роботи М. Бердяєва, М. Шелера, С. К'єркегора А. Камю, М. Хайдеггера, Ж. П. Сартра, К. Ясперса, В. Франкла тощо.

У концепції творчості завжди є унікальна новизна самого процесу. На думку багатьох філософів (І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Юнга, М. Бердяєва) уява здатна об'єднати свідоме та несвідоме і як доповнення один одного народжувати нове буття. М. Шелер у своїй роботі: «Філософський світогляд» наголошує: «Є щось, що робить людину людиною. Це – дух. Це прорив. Саме це, що знаходиться поза життям і переводить людину в нову якість буття» [10, с. 13]. Дійсно, людина, як духовна істота завдяки усвідомленню нового, виходить на новий рівень буття і глибше відчуває щастя. Методологічно цінною стала логотерапія В. Франкла як метод актуалізації волі до сенсу в людському бутті й пізнання людського буття в контексті шляху до щастя.

Процес дотику душі як нескінченності та вічності, перебуваючи поза часом і простором на Сході, визначають як *блаженство*. Цей стан схожий на щастя описаний східними мислителями під час медитації, про блаженство ми говоримо, як про вищий стан щастя і саме його, на нашу думку, людина здатна досягти в процесі творчості.

Вплив евристичної діяльності здатний до розвитку щасливої особистості. Людина з дитинства просякнута творчістю, відтворюючи світ через музику, поезію, філософію, тонше, більш чуттєво сприймає природу, навколишній світ. Надалі, впродовж своєї діяльності, творча особистість, натхненна певною ідеєю, стає здатною на оригінальні, унікальні, авторські новаторські рішення. Цінність творчого процесу полягає в нез'ясовному процесі думки блукаючою в просторі між свідомим і несвідомим. Діяльність людини тим більше не передбачувана, чим більше в ній включені механізми на *несвідомому рівні*.

Що ж потрібно особистості для розвитку творчого потенціалу та почування себе щасливою? Відповідь знаходиться в опануванні філософії, у відчутті повної свободи обмеженої хіба що моральними принципами, які унормовують життя людини. Творчість як вид діяльності стає потрясінням, у якому долається повсякденна замкнутість, а для її подолання необхідно мати свободу, та силу духу. Отже, розвинений емоційний інтелект як; експресія, імпульсивність, допитливість, захопленість, зухвалий постійний рух в атмосфері несвідомого веде до руйнування

звичного погляду самої суті речей, та стереотипів, завдяки чому з'являється зовсім новий шлях для трансцендування більш високого рівня буття. Відкривається новий простір суттєвого діяння і цей простір безмежний. Союз свободи та творчості описували різні філософи; для М. Бердяєва «Таємниця творчості і є таємницею свободи. Творчість тільки й можлива з бездонної свободи» [11, с. 138]. Ж. П. Сартр вважав, що «Бути – це знайти себе» [3].

Для духовного розвитку кожної людини вкрай важлива творчість, а для творчого життєвого шляху важливі такі складові як *натхнення* та свобода. Неначе два крила вони підтримують, підіймають і «несуть» людину до нового, щасливого буття.

Отже, творчість як процес народжується з духовного і нескінченного, проявляється у матеріальному світі, як духовне начало, а несе вічне. Саме тому, класичні твори живуть вічно, вони поза часом. Сучасний філософ Н. Хамітов досліджує, що «Творчість дробить буття, творення продовжує цілісність буття» [8, с. 361].

Розглядаючи творчість як функцію свободи, людина може використовувати свободу як у конструктивному, так і деструктивному руслі існування. Від цього напрямку залежить якість життя. Творчість – це здатність духу проявлятися в матерії. Дух має можливість перетворювати матерію в гармонію, але втрата духовної енергії може нести хаос. Творчі здібності – це справді великий дар як для людини, так і в цілому для людства.

Реалізуючи власну свободу через творчість, людина вирішує одне з важливих екзистенційних питань – створення власного творіння. «Не можна чекати пізнання свободи від рабського послуху необхідності» [11, с. 191].

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в координатах проекту антропології завдяки творчості знайдений шлях до щастя. Під час дослідження виявлені три рівня розвитку творчості, та проаналізовані їх впливи на щастя. Було доведено, що феномен щастя може бути досягнутий шляхом трансцендування в координатах самого процесу творчості і мати різні рівні.

Згідно аналізу творчої діяльності, ми вбачаємо, що за своїм станом, *люди умовно поділяються на дві категорії*. Одна категорія творчих людей, яка задовольняється наслідком, живучи на периферії буття, інша категорія людей творить не заради результату, а отримує насолоду від самого процесу творіння. Творець у цей час є і учасником і посередником, що й дозволяє проявитися даному творінню. Тотальне занурення творця у процес власного творіння є водночас і «велика мука», і «стан *блаженства*». Саме ці два напрямки творчості підтверджують різні прояви щастя.

Творчість яка спрямована на результат несе залежний, або спів залежний прояв. Творчі люди, які створюють твори на замовлення, обмежені рамками власної свободи. Їх творчість обумовлюється гонораром, та визначеною платнею. Стан задоволеності, що впливає на щастя людини має своєрідну залежність. Прикладом написання пісень, музичних композицій, творів, живописних полотен за заданим планом, обсягом, може втрачати глибину та досконалість. Людина, що обрала творчу професію та обтяжена зовнішніми рамками як час, об'єм, та внутрішніми протистояннями, може тільки частково бути щасливою. А замовні твори, що відповідають духу часу, залишаються згідно моди тільки тимчасовими, не переходячи в стан класичних, вічних творінь. Вихід на новий рівень буття говорить про появу нового творіння, оскільки творчість не підвладна часу та простору.

Щаслива творча людина, це творець, який черпає поривом свого натхнення у свободі буття нові ідеї, а реалізувавши їх, продовжує створювати нове, та нове буття. Творець сам здатний розширити межі власного буття. Ось чому, тільки дійсне кохання дає справжню свободу. Щастя такої людини повністю залежить від свободи.

Оскільки звичайна людина повністю ніколи не може бути вільною, зауважуємо, що саме творчість здатна подолати трансцендентний стан власного буття та вивести у нові рубежі. Саме процес творіння робить людину вільною. Творчі люди здатні доповнювати, надихати один одного своєю новизною, та створювати спільний витвір. За думкою Дж. Гілфорда: «Креативність це процес дивергентного мислення» [12]. Є впевненість, що розвинене суспільство, це суспільство творчих, креативних людей з дивергентним мисленням. Саме, гуманітарна, та холістична модель освіти, творче виховання, здатне до створення щасливих людей. Слід зазначити, що ніщо так не впливає на світогляд людей як виховання, освіта, та культура. Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що розвиток особистості перш за все залежить від творчості.

Сучасне технократичне суспільство потребує гармонізації і кореляції. Чим більше сучасна людина залучається до технічного процесу, тим більше потребує творчого розвитку. Справжнє мистецтво завжди жило душі людей ведучи до гармонії та духовного розвитку. Насолоджуючись готовими витворами мистецтва, душі людей знаходять співзвуччя, входять у резонанс і як нагороду через осяяння, залежно від глибини відчуття отримують *інсайт* чи *катарсис*. Відчуття катарсису, і усвідомлення себе в новому сприйнятті світу, це – реальна містерія і загадкова таємниця водночас. Немов під впливом «духовного наркотику» людина змінює відчуття

і сприйняття світу, що незрівнянно з жодними матеріальними задоволеннями. Ейфорія духовного рівня підноситься над емоційним планом і тотально заповнює всі рівні буття. Завдяки процесу творчості відбувається усвідомлення цілісності з усім світом. Блаженство охоплює творця, що створює творіння, а виявлене творіння своєю присутністю розбурхує почуття і приносить чуттєву насолоду. Отже, творчість має можливість торкатися таких почуттів, завдяки яким людина може відчувати різні емоції; радість, насолоду, задоволення тощо. Робимо висновок, що новий витвір здатний одухотворювати не лише самого творця, але і інших.

На думку М. Шелера це рівень буття, де особистість не просто трансформується, а розширюється до усвідомлення себе мікрокосмосом в макрокосмі. Сучасний філософ І. Чорноморденко говорить: «Творчу діяльність фактично ніколи не вдавалось пояснити реалістично. В творчості завжди велику роль відіграє натхнення» [9, с. 227].

Зауважимо, коли людина за покликом своєї душі, рухається шляхом творчості і залучена до процесу творіння, народжується внутрішня животворча енергія, що наповнює людину здатністю любити/кохати і відчувати радість. Це стосується як новаторських ідей, мистецтва, так і будь-якого виду діяльності, котра до душі. Душа людини відкрита для щастя і завжди очікує можливості його відчувати. Філософ-гуманіст Г. Сковорода вважав, що улюблена праця здатна реалізувати творчий потенціал. На його думку живучи в подібному стані буття, людина неодмінно усвідомлює і відчуває щастя [4, с. 402].

Відзначимо, що сучасне суспільство завдяки збільшенню швидкості без творчості веде до бездуховності, аморальності і призводить до нещастя. Ф. Ніцше у своєму творі «Людське, занадто людське» досить метафорично оцінив сучасне мистецтво в архітектурі будівлі: «Що означає тепер для нас краса будівлі? Те ж, що красиве обличчя бездушної жінки: щось подібне масці» [6, с. 159]. Розвиток інтелекту повинно одночасно розвиватися з інтуїцією. Інтуїція (лат. *intuitio*, від *intueor* – уважно дивлюся) – знання, які виникають завдяки чуттєвим пізнанням. Без інтуїції не можливо представити жодну творчість, мистецтво і як наслідок культуру.

Кожна культура, тримається на творчих талановитих особистостях. Чим вищий рівень культури, тим більше в ній творчих людей – людей вільних. Отже, для щастя людям потрібна творчість, а щоб вона могла розвиватися, необхідна свобода і час. Чим менше свободи, тим менше творчості, фантазії, креативності, легкості. Свобода сучасного світу набуває нових якостей індивідуалізму від щастя. «Свобода в індивідуалізмі є лише хвороблива судоба» [11, с. 188].

Можна констатувати що людина, будучи творцем, щаслива від самого процесу творіння, але щоб її творіння мало визнання необхідне духовне зростання. Дж. Кемерон у творі «Художник є в кожному. Як виховати творчість у дітях» констатує: «Щоб діти творили, вони мають бути щасливими» [1, с. 35]. Але щоб діти були щасливими, ми маємо надати їм можливість творити. Дитині необхідно відчувати/пізнати стан щастя через процес самого творіння. Саме творчість допоможе розвиватися як особистості, самореалізуватися, та особисто вирішувати до чого прагнути. На думку В. Світлої, «Справжній твір реалізує внутрішній потенціал автора лише у тому випадку, коли цей автор позбавлений егоїстичних мотивів» [5, с. 110].

Аналізуючи глибинний сенс творчості, доцільним є з'ясування, що для щастя кожній людині з раннього дитинства потрібне *творче виховання*. Ось чому для щасливої, гармонійної, цілісної особистості необхідно з самого народження розвивати перш за все інтуїтивне, а потім раціональне мислення. Для цього дуже важливо дитині відчувати взаємозв'язок з природою, розширюючи свій творчий потенціал шляхом виконання задуманих бажань, ідей, намірів, та мети. Саме завдяки творчості людина розвиває фантазію, інтуїцію, емоційність, креативність, чутливість, відкритість, щирість і багато корисних людських якостей, які допомагають самореалізуватися. Е. Фромм вважав, що щастя людини полягає в «розвитку людини так, щоб максимально близько підійти до ідеалу людської природи» [7, с. 13–108].

На основі вищесказаного можна зробити висновок, що *інтерес і натхнення* стають основними попередниками творчості на шляху до щастя. Творчість здатна викликати радість, пробудити захоплення надати задоволення, дарувати блаженство, привести до пізнання, збільшити чуттєвість, відродити втрачений інтерес, підвищити рівень інтелекту, розвинути фантазію, креативні здібності, осяяти, надихнути, та здатна до трансцендування на більш високий рівень буття, і як наслідок – відновлюючи, зробити більш щасливою. Душа людини відкрита для щастя і завжди очікує можливості його відчувати.

У дослідженні виявлені метаморфози творчого процесу; та з'ясовані три рівня розвитку творчості: *зміна, перетворення та створення*. Ця тріада передбачає різні шляхи розвитку: інволюційний, революційний та еволюційний. Різні шляхи залежать від багатьох факторів, але в першу чергу, чим вищий рівень духовності та гармонії особистості, тим вищий рівень творчості і як наслідок рівень щастя. Розглянемо докладніше:

1. *Рівень змінювань*; коли руйнуючи старе без створення чогось нового, як досягнення нового існування. Цей рівень передбачає як

інволюційний, так і революційний шлях творчої реалізації де щастя більше залежить від матеріальних бажань.

2. *Трансформуючий рівень*; руйнуючи старе цілком або частково, проводиться корекція згідно з часом, модою. Цей рівень можна зарахувати до революційного руху творчого процесу, де щастя створюється шляхом задоволень, носить тимчасовий характер і досягається кількісним шляхом.

3. *Конструктивний рівень* без руйнації старого; за рахунок збільшення нового приросту. Цей рівень чітко виявляє еволюційний вектор творчого розвитку. Чим міцніша духовність, тим вище цілеспрямованість людини, що веде до творчості та співтворчості. Вбачимо, що творення є найвищим рівнем творчих перетворень реальності. Завдяки трансцендуванню, як духовного перетворення і самовдосконалення, людина може переходити на більш високий рівень творчого розвитку, досягаючи блаженства.

Висновки. Творча діяльність здатна проводити майбутнє; впливати на культуру, а культура на соціум та розвиток особистості, що безпосередньо впливає на щастя.

Виявлені три рівні творчого розвитку: *зміна, перетворення, створення*, та з'ясовані з різними шляхами розвитку творчості: інволюційним, революційним та еволюційним. На підставі аналізу робиться висновок, що вищий рівень щастя досягається на творчому рівні і повністю залежить від духовного розвитку.

Вплив творчості на щастя людини залежить від свободи і духовного розвитку особистості, оскільки досягнення творчої мети означає реалізацію духовного прагнення творця.

Творчість, як форма духовного діяння людини спрямована двома напрямками: на процес і результат. Для *блаженства* властивий стан творення, а для *задоволення* важливий – готовий результат – витвір.

Творчість як процес творення, завдяки трансцендуванню у новий простір існування, має можливість вивести людину на шлях справжнього щастя.

Розглянувши діалектику творчості в її різних видах та проявах, ми можемо констатувати, що щастя, як феномен людського буття може проявлятися завдяки творчості на різних рівнях.

Література

1. Кемерон Дж. Поиск источника: настойчивость на пути художника. Москва, 2015. 320 с.
2. Ницше Ф. Человеческое слишком человеческое. / пер. с нем. С. Франка. Санкт-Петербург, 2007. 384 с.
3. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / пер. з фр. В. Лях. Київ, 2001. 854 с.

4. Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Твори у 2-х т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1973. 402 с.

5. Світла В. Кіно і телебачення: арт-терапія душі, зачарованої екраном. Київ, 2020. 358 с.

6. Фейербах Л. История философии. Собр. сочин. в 3 томах. Т. 3. Москва, 1974. 476 с.

7. Фромм Э. Душа человека. Ее способность к добру и злу. / пер. с нем. В. Закса. Москва, 1992. 430 с.

8. Хамітов Н. В, Гармаш Л. Н, Крилова С. А. История философии : проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Київ, 2017. 396 с.

9. Чорноморденко І. В. Позанаукові знання і культуротворчий процес : монографія. Київ : КНУБА, 2010. 360 с.

10. Шелер М. Философское мировоззрение. Москва, 1994. 480 с.

11. Berdyaev N. The meaning of Creativity Act. USA : Semantron Press, 2009. P. 358.

12. Guilford, J.P. Creative Talents: Their Nature Uses and Development. New York : Bearly, Limited, 1986. P. 110.

Анотація

Сіра Л. Г. Творчість як запорука щасливого життя: антропологічний підхід. – Стаття.

У статті розглядається методологічні аспекти впливу творчості на розвиток духовності завдяки трансцендуванню особистості, і як наслідок, набуття щастя. Досліджено, що творчість як процес, або результат, породжує різні прояви щастя: стан творення народжує *блаженство* а готовий результат як витвір, створює тільки *задоволення*.

Стан щастя відчувається на духовному рівні, завдяки свободі, де запорукою стає творчість. Основними попередниками творчої активності стають *інтерес і натхнення*.

Аналізуючи вплив творчості і стан щастя, ми приходимо до висновку що творчість здатна дати задоволення, подарувати блаженство, привести до пізнання, збільшити чуттєвість, відродити втрачений інтерес, підвищити рівень інтелекту, розвинути фантазію, креативні здібності, осяяти, надихнути, здатна до трансцендування на більш високий рівень буття, і як наслідок – вивести людину до більш високого рівня щастя.

У дослідженні виявлені метаморфози творчого процесу, з'ясовані три рівня розвитку творчості, та проаналізовані їх впливи на особистість: 1. *Рівень змінювань* заснований на руйнуванні старого, без створення нового, як здобуток сучасного існування. Щастя даного рівня знаходиться у площині матеріальних бажань. 2. *Трансформуючий рівень* – це рівень тимчасових змін, де щастя створюється шляхом задоволень, кількісним шляхом. 3. *Конструктивний рівень* здійснюється без руйнації за рахунок приросту, та співтворчості. Отже, творення є найвищим рівнем творчих перетворень

реальності. Встановлено, що щастя залежить від творчого процесу і має різні прояви.

Доречним стає визначення, що творчість як стан трансценденції передбачає вихід у новий вимір буття, де екзистенціальні прояви, здатні трансформувати самого творця. Результати дослідження дають можливість упевнитися в тому, що творчість як процес творення, завдяки трансцендуванню у новий простір існування, веде особистість до справжнього щастя.

Ключові слова: творчість, натхнення, задоволення, свобода, блаженство, трансцендування, інсайт, катарсис.

Summary

Sira L. G. Creativity as a key of the happy life: an anthropological approach. – Article.

The article considers the methodological aspects of the impact of creativity on the development of spirituality due to the transcendence of the individual, and as a result, the acquisition of happiness. It has been studied that creativity as a process or result gives rise to various manifestations of happiness: the state of creation gives birth to bliss, and the finished result as a work of art creates only pleasure.

The state of happiness is felt on a spiritual level, thanks to freedom, where creativity becomes the key. The main precursors of creative activity are interest and inspiration.

Analyzing the influence of creativity and the state of happiness, we come to the conclusion that creativity

is able to give pleasure, give bliss, lead to knowledge, increase sensuality, revive lost interest, raise the level of intelligence, develop imagination, creative abilities, illuminate, inspire, is capable of transcending to more a high level of being, and as a result – to lead a person to a higher level of happiness.

The research revealed metamorphoses of the creative process, identified three levels of creativity development, and analyzed their effects on the individual: 1. The level of changes is based on the destruction of the old, without the creation of a new one, as an achievement of modern existence. Happiness of this level is in the plane of material desires. 2. The transformative level is the level of temporary changes, where happiness is created through pleasures, in a quantitative way. 3. The constructive level is carried out without destruction due to growth and co-creation. Therefore, creation is the highest level of creative transformations of reality. It has been established that happiness depends on the creative process and has different manifestations.

It is appropriate to define that creativity as a state of transcendence involves entering a new dimension of being, where existential manifestations are capable of transforming the creator himself. The results of the research make it possible to make sure that creativity as a process of creation, thanks to transcendence into a new space of existence, leads a person to true happiness.

Key words: creativity, inspiration, satisfaction, freedom, bliss, transcendence, insight, catharsis.

УДК 1(091)

Я. А. Соболевський

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8251-2744>

доктор філософських наук, доцент,

доцент кафедри історії філософії філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПЛАТОНІЗМ В ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Постановка проблеми. В історії ранньої американської філософії важливе місце посідає період американського Просвітництва. Це був період коли розум визнавався єдиним достовірним мірилом істини, а знання визнавалися найвищою цінністю. Окрім освітніх проектів, відкриття бібліотек, заснування періодичних видань, філософських товариств, це був період активного суспільно-політичного життя. Поняття свободи було тісно пов'язаним з поняттям незалежності. Відомий видатний діяч Війни за незалежність США (*American Revolutionary War, American War of Independence*) Томас Джефферсон (*Thomas Jefferson, 1743–1826 pp.*) був одним з авторів найважливішого документу в історії Сполучених Штатів Америки – Декларації незалежності (*United States Declaration of Independence, 1776 p.*). Постать Т. Джефферсона є однією з найбільш досліджених в історії Америки, відомо, що третій президент США (1801–1809 pp.) був видатним політичним діячем та дипломатом. Окрім цього, в широкому колі його інтересів можна помітити різноманітні науки, від архітектури до філософії.

Аналіз останніх досліджень. Історики філософії намагаються дослідити багатогранну особистість американського мислителя, у тому числі і філософський доробок, який, на жаль, часто залишається поза увагою дослідників. Втім, існують дослідження, метою яких є саме розкриття філософських поглядів американського мислителя. Варто згадати книгу Адрієнни Кох (*Adrienne Koch, 1913–1971 pp.*) «Філософія Томаса Джефферсона» (*“The Philosophy of Thomas Jefferson”, 1943 p.*) [10], у якій дослідниця акцентує свою увагу не на політичних поглядах мислителя, а на філософських ідеях. Або, наприклад, книгу Бернарда Коена (*Bernard Terome Cohen, 1914–2003 pp.*) «Наука та Отці-засновники: наука в політичній думці Джефферсона, Франкліна, Адамса та Медісона» (*“Science and the Founding Fathers: Science in the Political Thought of Jefferson, Franklin, Adams, and Madison”, 1995 p.*) у якій автор описує натуральну філософію американських просвітителів, у тому числі й Т. Джефферсона. Філософські ідеї американського просвітника описані в книгах «Джефферсон: Чемпіон вільного розуму»

(*“Jefferson: Champion of the Free Mind”, 1956 p.*) Філіпса Рассела (*Phillips Russell*) [14], «Томас Джефферсон: Пристрасний пілігрим: президентство, заснування університету та особиста боротьба» (*“Thomas Jefferson: Passionate Pilgrim: the Presidency, the Founding of the University, and the Private Battle”, 1991 p.*) Альфа Дж. Мappa молодшого (*Alf J. Mapp, Jr.*) [11] та ін. Окремі теми присвячено постаті Т. Джефферсона то його філософії в дослідженнях Бернарда Байліна (*Bernard Bailyn*) «Ідеологічні витоки американської революції» (*“The Ideological Origins of the American Revolution”, 1967 p.*) [2], Роберта Фергюсона (*Robert A. Ferguson*) «Американське Просвітництво, 1750–1820» (*“The American Enlightenment, 1750–1820”, 1997 p.*) [5], Генрі Мея (*Henry F. May*) «Просвітництво в Америці» (*“The Enlightenment in America”, 1978 p.*) [12] та ін.

Мета статті полягає у історико-філософській реконструкції основних поглядів Т. Джефферсона на філософські ідеї античного філософа Платона. Це у свою чергу дозволяє краще оцінити вплив античного спадку Стародавньої Греції та Риму на філософські погляди Т. Джефферсона та на американське Просвітництво.

Виклад основного матеріалу. В філософських поглядах Т. Джефферсона присутні ідеї секуляризму, релігійної свободи, проблеми релігії, етики, освіти, ремінісценції античних філософів. Так, наприклад, відомо, що Т. Джефферсон був знайомий з філософією Платона (*Πλάτων, 427–347 pp. до н. е.*) та епікурейців, великий вплив на нього справили вчення англійських філософів Джона Лока (*John Locke, 1632–1704 pp.*) та Шефтсбері (*Anthony Ashley Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury, 1671–1713 pp.*) та ін. Ідеали свободи та демократії античних полісів імпонували американському мислителю, імпонували вони й іншим американським просвітникам, які прагнули розбудувати країну у стилі античного класицизму. Один з наочних прикладів – будівництво Капітолія штату Вірджинія (*The Virginia State Capitol*), сама ідея та архітектурне рішення відсилають до античності. На назві «Капітолій» наполягав сам Т. Джефферсон, йому імпонувало слово, що походить від латинської мови і пов'язане з храмом Юпітера Оптимуса Максима на Капітолійському

пагорбі, одному з семи пагорбів Риму. «Пам'ятки античності запропонували американцям ідеально збережені зразки греко-римського класицизму, архітектури, яка символізує правду, справедливість і демократію, яку, на думку Джефферсона, не зіпсували примхливі завитки рококо, що відповідали смакам французької аристократії» [4, р. 87].

На основі власної колекції книг американський мислитель заснував Бібліотеку конгресу США (*The Library of Congress*), що мало би сприяти поширенню знань та реалізації просвітницьких проєктів. Окрім цього американський філософ сприяв заснуванню освітнього центру – Університету Вірджинії (*University of Virginia*). Мислитель Т. Джефферсон навчався на філософському відділенні в Коледжі Вільяма і Мері (*The College of William & Mary*), він добре володів латиною, давньогрецькою та французькою мовами. Знання мов дозволило йому ознайомитися з класичною літературою та філософією. Щодо тогочасної філософії, в авангарді якої значилася натуральна філософія, він добре знав праці сера Ісаака Ньютона (*Isaac Newton*, 1643–1727 рр.) та сера Френсіса Бекона (*Francis Bacon*, 1561–1626 рр.). Відомо, що американський просвітник захоплювався ідеями європейського емпіризму, про що зазначає дослідник Меррілл Даніель Петерсон (*Merrill D. Peterson*, 1921–2009 рр.). Три філософи: І. Ньютон, Ф. Бекон, Дж. Лок – видавались мислителю «...найвеличнішими людьми в історії» [13, р. 1236].

Окрім інтересу до натуральної філософії доби Просвітництва, важливу роль в поглядах американського мислителя відігравав античний спадок. Письменник, історик і журналіст Альф Дж. Мапп молодший (*Alf J. Mapp, Jr.*) в своїй книзі «Томас Джефферсон: Пристрасний пілігрим: президентство, заснування університету та особиста боротьба» (*Thomas Jefferson: Passionate Pilgrim: the Presidency, the Founding of the University, and the Private Battle*, 1991 р.) наводить картину робочого стола американського президента. На ньому були: «...том Французької енциклопедії в оригіналі, Тацит латинською та іспанською мовами, а також том Платона» [11, р. 23]. Подібної думки дотримується Кевін Дж. Гейс (*Kevin J. Hayes*), в своїй роботі «Дорога до Монтіселло: Життя і Розум Томаса Джефферсона» (*The Road to Monticello: The Life and Mind of Thomas Jefferson*, 2008 р.) він описує інтелектуальний розвиток американського мислителя, зосереджуючи увагу на літературних інтересах філософа, якому цікавими були Езопові байки, тексти Горация, Овідія, Вергілія та багатьох інших [8, р. 10].

В книзі «Філософія Томаса Джефферсона» (*The Philosophy of Thomas Jefferson*, 1943 р.) авторка Адрієнна Кох (*Adrienne Koch*,

1913–1971 рр.) дає відповідь на питання істориків філософії – чи можна вважати Т. Джефферсона філософом? Дослідниця переконана, що не зважаючи на те, що американський просвітник не лишив у спадок суто філософського трактату, втім, сприяв поширенню філософського знання, міркував над питаннями держави, свободи, незалежності, є вагомими підстави називати його філософом. Вона пише, що Т. Джефферсон «...був людиною, яка так сильно була зацікавленою у вивченні ідей, що відмовляти йому в статусі «філософа», означало б упереджено ставитися до самого цього терміну» [10, р. 3].

Філософський спадок американського просвітника зберігається як в його численних листах, так і в працях: «Загальний виклад прав британської Америки» (*A Summary View of the Rights of British America*, 1774 р.), «Нотатки про штат Вірджинія» (*Notes on the State of Virginia*, 1781р.), «Автобіографія» (*Autobiography*, 1821р.) та ін. Як і більшість американських просвітників Т. Джефферсон був прихильником деїзму, філософсько-релігійні погляди якого визнають Бога творцем світу, але залишають за ним роль відстороненого спостерігача. Світ визнається механічним дивом, яке працює завдяки фундаментальним законам і принципам, закладеними в його основу вищою силою. Це уможливлювало існування та сприяло розвитку природничих наук та популярності натуральної філософії. Розвиток наукового знання змінив не лише погляди на природу, але й на державу, яка на думку Т. Джефферсона поставала добровільним союзом людей, які об'єдналися задля власного захисту та захисту власних інтересів. Співіснування людей можливо завдяки дотриманню норм моралі. У листі до Пітера Карра (*Peter Carr*, 1770–1815 рр.) Т. Джефферсон аргументував існування вродженого морального почуття людини. На думку американського мислителя, Бог створив людину з заздалегідь закладеними основами моральної поведінки: «Людина була створена для суспільства. Отже, її моральність повинна була сформуватися також для суспільства» [7]. Античний філософ Платон теж вважав, що люди об'єдналися у державу для комунікації: «Бо для цього ми й створили державу, щоб люди між собою зав'язали взаємини» [1, с. 56]. На думку Т. Джефферсона, вчення античних філософів призначалося лише невеликому колу друзів, які вчили чеснотам: патріотизму, справедливості, любові та милосердю. Втім, американський просвітник критикує античних філософів за певну замкненість у власних школах та пасивність у питаннях допомоги ближнім. Але він проводить паралель між античним філософом Сократом та християнським Богом Ісусом. Обидва вони прагнули допомагати людям та вчили добру, обидва не лишили по собі текстів, але лишили

учнів, які зберігали та ширили вчення учителів, обидва стикнулися з гоніннями та були засуджені на страту. І якщо ідеї Сократа, а пізніше і Платона були зрозумілі лише обраним, ідеї Ісуса стали зрозумілими майже кожному.

Листування Т. Джефферсона з американськими просвітниками являє собою унікальне джерело інформації, яка дозволяє краще зрозуміти філософські погляди мислителя. Оскільки у XVIII ст. носієм філософського знання були не філософські трактати, в класичному розумінні цього слова, а памфлети, маніфести та листи, у свою чергу белетристика стає предметом посиленого наукового інтересу істориків філософії. Так, наприклад, варто згадати компіляційні статті, які зводять разом розрізнені листи отців-засновників, та дозволяють краще зрозуміти суть філософського діалогу між американськими просвітниками. Наприклад, в статті «Томас Джефферсон і Джон Адамс про класику» (*“Thomas Jefferson and John Adams on the Classics”*, 1967 р.) упорядниці Сьюзен Форд (*Susan Ford*) поєднала листи певної тематики двох видатних американських мислителів. Листування Т. Джефферсона та Дж. Адамса присвячено поглядам на античний спадок, це і антична література, і філософія. Зведені разом листи двох американських мислителів формують у сукупності унікальний філософський діалог, на кшталт античних діалогів Платона, де істина мала народитися в розмові. Як і більшість освічених людей свого часу, вони з знали латину та грецьку мову, читали класичні твори. Наприклад, Дж. Адамс більше цікавився теологією, а Т. Джефферсон – правом. Кожен з них мав велику бібліотеку, в якій було багато класичної літератури, як оригінальною мовою, так і в перекладі. «Незважаючи на подібну підготовку та спільний досвід, двоє чоловіків навряд чи були дзеркальними відображеннями один одного. З одного боку був стоїк Нової Англії, скептик, який все ще цікавився релігійними питаннями, зберігаючи активний інтерес до політики; з іншого – віргінський епікуреець, прагматик, загартований моральним ідеалізмом, який назавжди відмовлявся від політики. Тим не менш, у царині історії, поезії та філософії їм було багато що сказати один одному, і вони могли вільно й комфортно говорити в контексті класиків» [6, р. 116].

В своїй книзі «Джефферсон: Чемпіон вільного розуму» (*“Jefferson: Champion of the Free Mind”*, 1956 р.) Філліпс Рассел (*Phillips Russell*) досліджує листування Т. Джефферсона та Дж. Адамса. «Незабаром Адамс продовжив листування щодо релігії, яка цікавила його набагато більше, ніж аристократія; і він почав свої погляди так: «Філософія неупереджено дивиться на всі релігії. ... Біблія – найкраща книга у світі. У ній одній філософії більше, ніж у всіх бібліотеках, які я бачив;

лише ті її частини, які я не можу примирити з власною філософією, я відкладаю на майбутнє». Джефферсон не дав жодних коментарів із цього приводу. Він вважав за краще згадувати про свою улюблену антипатію – Платона, і бичувати його. Платонівську республіку він вважав сумішню «примх, чудності та незрозумілого жаргону». Адамс відповів, що «ваші роздуми про нього [Платон] чудово узгоджуються з моїми»; і зауважив, що після роботи над різними перекладами Платона «моє розчарування було дуже велике, моє здивування було ще більшим, і моя огида була шокуючою»» [14, р. 313].

Пояснюючи подібну непопулярну оцінку, американський просвітник зізнається, що довго готувався до серйозного прочитання цього твору, але так і не збагнув його суті. Тож йому було дивно, як такі класики філософської думки, як Цицерон, могли зачитуватися цим. Американський філософ припускає, що ідеї Платона збереглися за цілі тисячоліття тому, що були, по-перше, написані вишуканою мовою, а, по-друге, християнська думка багато увібрала в себе з неоплатонізму, а тому легітимізувала ці ідеї: «Його туманна думка завжди представляє подобу об'єктів, ледь видимих крізь туман, які не можуть бути визначені ні за формою, ні за розміром» [15].

Втім, ці слова Т. Джефферсона можливо не варто розуміти буквально. Так, наприклад дослідник Марк Головчак (*Mark Holowchak*) в своїй статті «Платонівський республіканізм Джефферсона» (*“Jefferson's Platonic Republicanism”*, 2014 р.) пропонує не читати слова американського мислителя буквально, а звернути увагу на очевидну схожість між політичною філософією американського просвітника та античного філософа: «Джефферсон прокляв Платона в листі 1814 року до друга Джона Адамса. У ньому він висловлює несимпатичний, ворожий погляд на республіку Платона, і причин цьому кілька. Тим не менш, погляди Платона на те, що робить правління фундаментально справедливим, у своїй основі надзвичайно схожі на погляди Джефферсона як за змістом, так і за почуттями, настільки, що неможливо уявити, що Платонова республіка мало вплинула на політичне мислення Джефферсона. Це ускладнює розуміння його критики Платона» [9, р. 369].

Незважаючи на відкрите ставлення Т. Джефферсона до вчення Платона, в філософських поглядах цих філософів є схожі риси, про які стверджує дослідник М. Головчак. Він віднаходить чотири ключових аспекти, схожих у американського мислителя та античного філософа: «Незважаючи на виразну критику Платона, дивно, що принаймні в чотирьох ключових аспектах республіканізм Джефферсона, здається, дуже наслідує схему Платона в *«Республіці»*. Загалом, у кожного є моральне бачення держави –

у Платона – його республіка, у Джефферсона – його республіканізм, – і можливість матеріалізації цього бачення кожного залежить від чотирьох факторів: повної участі всіх членів держави, певної встановленої структури чи схеми, яка гарантує, що кожна держава є оптимально доброчесною, управління найважливішими справами як найгіднішими, так і найкращими громадянами, а також інноваційну та розроблену систему освіти для забезпечення успіху» [9, р. 373]. Як наголошує М. Головчак, для Платона ситуація залученого життя громадян у справі держави призводить до явища самоконтролю, це певний вид панування над насолодами та бажаннями. Цей самоконтроль можливий завдяки усвідомленню громадянами своєї ролі в державі, чітка приналежність до свого класу та своїх обов'язків. Платон прагнув через щастя кожного створити щасливу державу: «...ми творимо цю державу, аж ніяк не маючи на увазі, щоб та чи інша верства населення була в нас винятково щаслива, а навпаки, щоб по-справжньому щасливою була вся держава. Бо саме в такій державі ми сподівалися знайти справедливість, а несправедливість – у найгіршому державному ладі, і завдяки нашим спостереженням хотіли вирішити те, над чим уже давно застановлялися. Отож тепер ми подумки будуємо державу, яка, на наш погляд, буде щасливою, але не виділяючи в ній когось зокрема...» [1, с. 107–108].

Для Т. Джефферсона повна участь у житті держави вимагає, щоб кожен громадянин певною мірою брав участь в державних справах. Дослідник М. Головчак акцентує увагу на певній схожості суспільного устрою Платона та Т. Джефферсона: «Подібно до того, як Платон розмежував робітників та охоронців, Джефферсон у листі до Пітера Карра (7 вересня 1814) розрізняє два типи громадян: робітників і вчених. Робітники повинні брати участь у побутових справах; вчені, у школах, на вищих рівнях уряду...» [9, р. 374]. Повна участь громадян вимагає, щоб кожен був освіченим на достатньому рівні щоб розумно брати участь в політичному житті держави.

Висновки. Відома книга античного філософа Платона «Держава», на думку Т. Джефферсона переоцінена, ба більше, вона позбавлена сенсу. Усвідомлює Т. Джефферсон і те, що критикувати класика античної філософії це блюзнірство, якщо не релігійно, то філософське: «На щастя для нас, платонівський республіканізм не отримав такого ж схвалення, як платонівське християнство; інакше б нині всі чоловіки, жінки і діти жили би безладно, подібно диким звірам...» [15]. Тим не менш, існують переконливі погляди на схожу

природу філософсько-політичних поглядів Платона та Т. Джефферсона, що у свою чергу дозволяє говорити, що платонізм, насправді, притаманний поглядам американському мислителю доби Просвітництва, якщо не прямо, то опосередковано. Республіканізм Т. Джефферсона, не зважаючи на його відкриту критику платонівської держави, має багато спільного з республікою Платона, що у свою чергу дозволяє говорити про наявність платонізму у вченні американського просвітника.

Література

1. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
2. Bailyn B. The ideological origins of the American Revolution. Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard University Press, 1967. 335 p.
3. Cohen B. I. Science and the Founding Fathers: Science in the Political Thought of Jefferson, Franklin, Adams, and Madison. New York, NY : Norton, 1995. 368 p.
4. DeWitt L., Piper C. Thomas Jefferson Architect: Palladian Models Democratic Principles and the Conflict of Ideals. Norfolk, VA; New Haven, CT : Yale University Press, 2019. 200 p.
5. Ferguson R. A. The American Enlightenment, 1750–1820. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1997. 220 p.
6. Ford S. Thomas Jefferson and John Adams on the Classics. *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*. 1967. Vol. 6, No. 1. P. 116–132.
7. From Thomas Jefferson to Peter Carr, with Enclosure, 10 August 1787. *Founders Online, National Archives*. URL: <http://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-12-02-0021>.
8. Hayes K. J. The Road to Monticello: The Life and Mind of Thomas Jefferson. Oxford, UK : Oxford University Press, 2008. 738 p.
9. Holowchak M. Jefferson's Platonic Republicanism. *Polis, the Journal for Ancient Greek Political Thought*. 2014. Vol. 31. P. 369–386.
10. Koch A. The philosophy of Thomas Jefferson. New York, NY : Columbia University Press, 1943. 208 p.
11. Mapp Alf J., Jr. Thomas Jefferson: Passionate Pilgrim: the Presidency, the Founding of the University, and the Private Battle. New York, NY ; Lanham, MA : Madison Books, 1991. 445 p.
12. May H. F. The Enlightenment in America. Oxford, UK: Oxford University Press, 1978. 419 p.
13. Peterson M. D. Thomas Jefferson: Writings. New York, NY : Library of America, 1984. 1600 p.
14. Russell P. Jefferson Champion of the Free Mind. New York, NY : Dodd Mead, 1956. 374 p.
15. To John Adams from Thomas Jefferson, 5 July 1814. *Founders Online, National Archives*. URL: <http://founders.archives.gov/documents/Adams/99-02-02-6314>.

Анотація

Соболевський Я. А. Платонізм в філософських поглядах Томаса Джефферсона. – Стаття.

У статті досліджено основні погляди американського філософа доби Просвітництва Томаса Джефферсона на філософські ідеї античного філософа Платона. Доба американського Просвітництва унікальна для історії ранньої американської філософії своєю вірою у безмежні можливості людського розуму, який визнавався і самоцінністю, і інструментом пізнання. Основним поняттям суспільно-політичних та релігійно-етичних ідей американського філософа є поняття свободи, якої він прагне як в релігії, так і в політиці. На його думку, свобода і розум наблизять людей до чистої релігії, а вроджене моральне почуття забезпечить мирне сусідство. Християнська етика визнається американським філософом як краща з існуючих, оскільки її суть спрямована на відміну від античної етики на мотивацію вчинку. Мислитель проводить паралелі між ученнями та подіями життя античного філософа Сократа та християнського Бога Ісуса, він підкреслює закритість філософського вчення для обраних та відкритість християнського вчення для розуміння більшістю. Античні філософи залишили у спадок унікальні ідеї патріотизму, справедливості, любові та милосердя. Зрештою автор зізнається, що вчення Платона про ідеальну державу видається американському мислителю неправомірним та позбавленим сенсу, втім, він зізнається, що розуміє вплив Платона на історію філософії та християнської релігії. Саме вплив етичного вчення Платона, а не вчення про державу, американський філософ вважає головним спадком античного філософа.

Ключові слова: американська філософія, американське Просвітництво, Томас Джефферсон, антична філософія, Платон.

Summary

Sobolievskiy Ya. A. Platonism in Thomas Jefferson's philosophical views. – Article.

The article examines the main views of the American Enlightenment philosopher Thomas Jefferson on the philosophical ideas of the ancient philosopher Plato. The age of the American Enlightenment is unique in the history of early American philosophy for its belief in the limitless possibilities of the human mind, which was recognized as both a self-value and a tool of knowledge. The American philosopher's basic concept of social, political, religious, and ethical ideas is the concept of freedom, which he seeks both in religion and in politics. He believes freedom and reason will bring people closer to pure religion, and a native moral sense will ensure a peaceful neighborhood. An American philosopher the best of the existing ones calls Christian ethics, since its essence, unlike ancient ethics, is aimed at the motivation of an act. The thinker draws parallels between the teachings and lives of the ancient philosopher Socrates and the Christian God Jesus; he emphasizes the exclusivity of philosophical teachings for the chosen ones and the openness of Christian teachings for understanding by the majority. Ancient philosophers left a legacy of unique ideas of patriotism, justice, love, and mercy. Thomas Jefferson admits that Plato's doctrine of the ideal state appears to the American thinker to be illegitimate and meaningless; however, he admits that he understands Plato's influence on the history of philosophy and the Christian religion. It is the influence of Plato's ethical teaching, and not the doctrine of the republic, that the American philosopher considers the main legacy of the ancient philosopher.

Key words: American philosophy, American Enlightenment, Thomas Jefferson, ancient philosophy, Plato.

UDC 1:37

W. SunORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0984-6219>*Professor at the Department of Educational Technology**Faculty of Educational Sciences, Jiamusi University, Jiamusi, China**Postgraduate Student at the Department of Philosophy**National Technical University "Kharkiv polytechnic institute"***O. O. Dolska**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>*Doctor of Philosophical Sciences, Professor,**Professor at the Department of Philosophy**National Technical University "Kharkiv polytechnic institute"*

DIGITALIZATION OF EDUCATION IN CHINA: PROBLEMS, OPPORTUNITIES (SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

Formulation of the problem. Nowadays philosophers actively discuss and analyze the content and nature of high technologies and their influence on social development, because high technologies become the main determinant of essential changes in all spheres of social life, and, in particular, in education. From international experience, some countries, regions and organisations have established or are in the process of establishing a maturity model or framework for digitalisation in education as a way to consolidate the progress of digitalisation in education and promote the sustainability of practices.

Analysis of publications. For example, the European Commission's Directorate-General for Education and Culture has developed the European Reference Framework for Digital Education Organisations (DigCompOrg); the University of Zagreb's School of Organisation and Informatics, in collaboration with CARNet, has developed a Digital Maturity Framework for Schools for primary and secondary schools in Croatia, based on the reference to the European DigCompOrg framework; and industry organisations, represented by IDC, Microsoft, and Gartner and other industry organisations have also introduced frameworks or models for digital transformation in education.

Increasingly, we see the emergence of studies whose central theme is the digitalisation of education. In China, these issues have been discussed by Zhou Lu, Peng Gao, Li Xiaoyin, Wang Lixia, Xu Ruiping, Wu Xuanhong, Diao Shengfu and others. They argue that the development of biotechnology, artificial intelligence, and information technology has led to profound changes in human life and the future direction of civilization, and the ability of human beings to control technology and to serve productive life will be significantly enhanced [15; 17; 18; 20]. Research on the role of social

demand and the changing social status of people and the emergence of new forms is increasingly emerging. This is written by Yang Min, Zhang Chenggang and others. Ethical issues, the theme of the "new alienation of man" is increasingly coming into focus [14; 16]. Issues such as "digital poverty", "digital refugees" and new social divisions are being raised. On this point, we are able to find in the works of Li Mei, Chen Youhua, Lu Weihong and Yang Xinfu [7; 8].

Purpose of the article. Socio-philosophical analysis allows us to consider the development of education in different aspects. We will consider the nature of the digitalization of education in China, highlight the main problems of such an analysis. The emphasis will be placed on the nature of the collision of the old and new education systems, which will help to highlight the positive and negative aspects of the digitalization of education.

Novelty. The problem of conflict between the traditional education system and the new digital education system is demonstrated. On the basis of a socio-philosophical analysis, possible ways of "mitigating" this conflict are presented.

Main part: In China, with the rapid development of digital technology, computers, the Internet and big data, etc. have become important aids to teaching and learning today. Increasingly, they are influencing the status of traditional education, adjusting the traditional teacher-student interaction and changing the traditional model of education. In fact, there exists not only integration and promotion, but also conflict and contradiction between digital education and traditional education in China. China is currently in a phase of digital transformation and development in education, and its alternate integration of old and new education systems faces many challenges, one of which is the relationship between digital education and traditional education.

Digital education is a new way of education under the guidance of modern educational thought and theory, using modern educational technology, modern information technology, especially computer technology, to vigorously develop educational resources, scientifically allocate educational resources and optimize the educational process, with the important goal of cultivating and improving learners' information literacy. Digital education is a social process, a process in which people pursue or promote the use of digital resources and the application of digital technology in a system. Traditional education, on the other hand, mostly relies on traditional teaching tools and resources (books, blackboards, teachers' explanations, etc.) to promote and guide students' learning of knowledge. In the traditional education process, teachers impart knowledge to students by virtue of their unique teaching art, charisma and knowledge while students will also be influenced by the vivid demonstration of teachers, when receiving knowledge. Due to the limitations of textbooks and teachers, students receive limited knowledge from textbooks and teachers. In digital education, students can learn intuitively and visually through computers and the Internet, receiving a wider range of knowledge, but lacking a real and spiritual communication. The relationship between digital education and traditional education will be presented in the following three ways.

The main factors influencing the constructive interaction of traditional and digital education.

Firstly, digital education has a positive effect on the development of education. Digital education provides technical and instrumental support for the educational process, makes educational resources richer and more widely available, provides more diverse options for available resources, improves the traditional educational environment and teaching methods, and in turn promotes the emergence of more advanced educational concepts and teaching methods, and in the process reflects the value of digital education itself as modern technology.

Secondly, digital education breaks the traditional teacher-centred concept of teaching, forcing teachers to focus on "guiding" students to learn autonomously; this is a challenge to teachers' concept, which requires teachers to realize a fundamental transformation and self-renewal from world outlook to methodology. Compared to traditional education, digital education makes the teaching and learning environment less controllable and has the higher requirements for learners autonomy in the face of an intelligent, virtual digital learning environment. Digital education has a great influence on the traditional teacher-student relationship and student-student relationship, which are based on emotional ties. Teaching in the

digital age requires teachers to reposition their roles and teacher-student relationships. The lack of face-to-face communication leads to the gradual decrease of emotional communication, which leads to the relationship between teachers and students, students and students no longer as close as before, and the influence of teachers on students' emotions, attitudes and values in the teaching process gradually decreases [6, p. 2].

Thirdly, facing the impact of digital education, traditional education still has its unique charm. In the process of digital education, we can borrow more advantages from others' resources and learn from others' successful methods, but the digitization and informatization of education is only an intuitive reproduction of models or information. Machines and tools again advanced, after all, is only a copy, for educators education method and art, and the influence of the ideological charm is not fully passed. The traditional teaching mode, educators' thoughts, language, and even different educational measures adopted according to the characteristics of different educational objects and individuals are incomparable to digital education at present. Moreover, influenced by the age, psychological characteristics and learning level of the educated, digital education also needs reasonable guidance and organization of educators. The learning and psychological growth of the educated also need an organized, team-based collective to cultivate and exercise.

Digital education and traditional education are not opposites, they should be complementary and mutually reinforcing. To talk about digital education without traditional education will make education lose its vitality and charm; to talk about traditional education without digital education will lead to a situation where it is difficult to develop.

Prospects for the development of digital education.

The second most important problem is related to the opportunities for the development of digital education in China and the logic of its practical implementation. The in-depth development of economic globalization has promoted the transformation and reform of the economic system and economic structure, and the strategic game of major powers has intensified social transformation and profound changes in the education system. With the development and application of new generation digital technologies such as cloud computing, artificial intelligence and blockchain, digitally driven change and development has become a worldwide theme [9, p. 2]. The process of informatization, communication and digital transformation determines the life of modern individuals and society in the 21st century. Through digital transformation, we understand the process

of digitization, which simplifies the acquisition of information. Scientists interpret this concept as a way to convert any kind of information into digital form using digital technology. The terms digitalization or digital transformation are used to refer to changes related to the implementation of digital technology (equipping physical objects with electronic and digital sensors, devices, systems, and providing electronic communication between them), covering any area of life, designed to modernize and optimize them to form a cyber-physical space. Digitalization has fundamentally changed education.

At present, China has entered a period of comprehensive promotion of the digital transformation of education. The so-called digital transformation of education does not only refer to the stage when educational activities move from the physical world to the digital world, but also refers to the process of reconstructing teaching and learning through the characteristics of the digital world which means forming a new education ecology of data-empowered teaching and learning [21, p. 17]. In essence, the development of digital education in China has the dual significance of education mode and education concept. The technological improvement of educational environment provides conditions for the transformation of educational methods and changes people's educational ideas. In the digital education environment, what people feel is a fast-flowing, uncertain, huge and complex information space, where there are both the generation of ideas and the reorganization and integration of ideas. Marx believes that social form moves, changes and develops in accordance with its own unique laws. The lower social form must be replaced by the higher social form. The history of human society is the history of the constant change of social form. The development of digital education in China is inseparable from the development of its society. The concept of social openness and conforming to nature determines that its digital education also has similar characteristics.

In September 2020, UNESCO, the International Telecommunication Union and the United Nations Children's Fund jointly issued the "Digital Transformation of Education: School Connectivity, Student Empowerment", focusing on the digital connectivity of education. In the same year, the EU released the Digital Education Action Plan (2021–2027), which identified two strategic priorities for the future at the EU level: "promoting the development of a high-performance digital education ecosystem" and "improving digital skills and capabilities for digital transformation". In August 2021, the Ministry of Education of China approved Shanghai as a pilot area for digital transformation of education.

Marxist epistemology holds that practice is the activity of subjectivity to objectivity, and it is a purposeful activity based on cognition to transform the objective world. French scholar Pierre Bourdieu established a practical theory under the influence of Marxism. Bourdieu believes that practice is logical. He puts forward the concept of "practical logic" in the book "Sense of Practice". He regards practice as a link between subjectivity and objectivity. This link will achieve a coordination between subjectivity and objectivity. Practical logic is a deep-seated generative principle hidden in practical activities. These generative principles integrate ideas, perceptions and behaviors in practical activities, making practical activities possible. Inspired by Bourdieu's social practice theory, Professor Shi Zhongying discusses the logic of educational practice, and believes that "practical logic" is composed of habits, intentions, time and field, and is some "practical schema" formed by long-term accumulation of culture. The practical schema of educational digital transformation is the integration and application of technology and education. The practice of educational digital transformation is mainly to explore and deal with the internal relations of educational practice activities, so the practice of educational digital transformation is the application of digital technology to educational development. We can regard the practical logic of digital transformation of education as a behavioral choice dominated by value intention [1, p. 18].

Education is a future-oriented cause, so the philosophy of educational technology is futuristic orientation. Therefore, the digital transformation of technology-enabled education must be idealism and pragmatism, or pragmatism and idealism. Problem driving is based on pragmatism, and concept leading is rooted in idealism. Therefore, "problem driving + concept leading" is the basic principle of digital transformation of education [5, p. 125].

"Intellectualization" is the core element of social development and will become the dominant way of human survival and practice in the future society [5, P. 123]. In July 2017, the State Council of China issued the Development Plan for the New Generation of Artificial Intelligence, which defined the development goals of the new generation of artificial intelligence, proposed to cultivate high-level artificial intelligence innovation talents and teams, increase the introduction of high-end artificial intelligence talents, and build artificial intelligence disciplines. It can be seen that "education digitalization" has risen to a national strategic height in China, and the transformation of education digitalization is a new requirement for education in building a new ecology of intelligent society. Since the 21st century China has made remarkable achievements in the development of education. The way of education development is undergoing a fundamental

transformation, from the past extension development of quantity growth, scale expansion and space expansion to the connotation development of structural optimization, quality improvement and strength enhancement. The Proposal of the Central Committee of the Communist Party of China on Formulating the Fourteenth Five Year Plan for National Economic and Social Development and the Vision for the Year 2035, adopted at the Fifth Plenary Session of the 19th Central Committee of the Communist Party of China, clarifies the policy orientation and key requirements for “building a high-quality education system” [10]. In 2020 the outbreak of a large-scale epidemic forced the digitization of most public services around the world, and the teaching activities of most countries, organizations and regions in the world were transferred online. Although online education provides a solution for the education system in the face of the impact of the epidemic, the large-scale epidemic has also exposed the vulnerability of the education system, forcing the transformation and development of education and further catalyzing the demand for digital construction of the education system.

Problems facing digital education in China and suggestions for solving them.

1. *Digital divide and proposals for its solution.* Digital education in China, like digital education in the world, faces the problem of the digital divide. In the process of promoting the development of digital education, China has invested heavily in technological advances, and it is now the norm to organise teaching and learning through media, information technology and digitalisation, which has become an important form of digital education. Although the vast majority of areas are covered by the relevant hardware and networks, there is still an imbalance in the allocation of resources. This inevitably leads to differences between the resources possessed by people in different regions due to the unbalanced allocation of information resources. For example, differences in the educational environment between urban and rural areas, and differences in the educational environment between developed and less developed areas. Such differences will lead to social differentiation and even to new forms of socialization. Differences in the use of digital means to acquire knowledge among the people concerned are also caused by the age and educational background of the teachers in the process of technology application [11, p. 11].

Digital technology as a tool is the result of human practice and is distinctly practical and contemporary. On the one hand, it promotes social and human development, but on the other hand it also brings with it the increasingly prominent negative effect of the digital divide. The essence of the digital divide is the gap between the rich and the poor caused by the different degrees of possession and application of information and network technologies between different countries,

regions, industries, enterprises and people along with the process of global digitalisation. Digital technology has both increased the economic wealth of society as a whole and aggravated the economic gap between the rich and the poor; it has both enabled the sharing of cultural and educational resources and brought about the division of culture and education; it has both promoted the harmonious development of society and caused the destruction of social interaction relations. While we enjoy the real benefits brought to us by digital technology, we must also see the digital crisis hidden behind the rapid development of digital technology. Digital technology is created, mastered, controlled and used by man, and is an intermediary in the interaction between man and nature. Digital technology is as unified in nature as man, and is governed by the same natural laws, and it has to serve human purposes and meet the needs of society, while at the same time being subject to social constraints and integration. We must take a firm and objective stance and see clearly and thoroughly that digital technology is both an opportunity and a challenge, and that its benefits must be fully grasped while its disadvantages must be avoided by taking appropriate measures.

2. *The contradiction between the use of media technologies in the educational process and human health and recommendations for overcoming them.* Media technology used in the education process can pose a threat to human health in two ways. One is at the physical level, for example, during the new crown epidemic students in many countries and regions are using online methods to study and spend long periods of time in front of electronic equipment screens, which has a certain impact on students eyesight. Another kind of threat is the psychological level, for example, some information in the online learning environment can distract learners attention, the online learning environment can reduce the frequency of direct contact and face-to-face communication between learners and learners, learners and teachers, poor emotional communication and dependence on digital resources and electronic media for learning, etc. All these can have an impact on learners' psychological health.

Although the technological revolution has become a new engine for educational development, the “logic of technology” sometimes deviates from the original intention, deviates from the predetermined trajectory, breaks free from people's control, and even leads to overt or covert anti-subjective effects [13, p. 122]. The long-term dependence of educational practice on the domination of intelligent technology will lead to behavioural alienation and cognitive degradation of the educational subject. The relationship between the educational subject and the teaching technology is often one of domination and domination, with the teaching technology influencing both the aims pursued by the educational subject and, in turn, the

students and those who use it, with consequences that run counter to the aims of the technology [5, p. 121]. In the vision of technological instrumentalism, the teaching media is an inanimate tool or means of transmitting knowledge, with “effectiveness and efficiency” at its core. The traditional technological efficacy with “effectiveness and efficiency” as the core is a metaphor for a “preformed” view of teaching and learning that only values the efficiency of knowledge transfer [19, p. 20]. The instrumentalist view of education is shackled to the traditional thinking of “knowledge-based”, which separates the goals and values of education. Under such a value orientation, education inevitably produces uniform, machine-like people and deviates from the original purpose of educating people. For example, when artificial intelligence intervenes in the field of education, the hotbed of efficient and convenient technology slowly causes educational subjects to lose their initiative and judgement, breeding inert thinking and conforming to the convenience provided by data algorithms, only to be consumed by the counterproductive effects of intelligent technology.

Therefore, we need to do a better job of integrating and symbioticising technology and people in the education process. For example, in the application of artificial intelligence in education, people should give full play to the mediating role of technology, embedding certain values into teaching technology to guide the learning behaviour of learners, forming a two-way promotion and synergistic development of the “human-technology” relationship. In this way, the teacher’s role as designer and leader of teaching activities not only determines when and how technology enters the classroom, but also guides students learning by designing scripts for the use of technology. The effective solution to avoiding the negative effects of technology is not to abandon the use of technology, but to form a coherent unity between people and technology, so that the two are no longer in opposition or repression. Artificial intelligence and human intelligence should complement each other and form a community of action to maximise the benefits of education and form a balanced and ethically self-contained educational activity [12, p. 37].

Conclusion. In the process of digital development of society and digital transformation of education, there is a logical inevitability to the emergence a number of problems: the problem of the digital divide, digital poverty, digital refugees or the conflict between people and technology and so. One of the main problems is the problem of conflict, integration and coordinated development of the old and new education systems. China’s approach is to launch a digital readiness initiative (i. e. to prepare for the full launch of the digital transformation journey in education in order to meet the basic conditions for transformational change) and

a digital transformation pilot (to mobilise the initiative and resources of schools in pilot areas under the leadership of the government to promote digital transformation in education and accumulate experience). Adequate preparation will then be carried out with sufficient experience gained to reduce the risk of conflict between the traditional education system and the new digital education system.

References

1. Bai Yongxiu, Liu Pan. Re understanding of Marx’s labor value theory in the context of artificial intelligence. *Economist*. 2020. № 6. C. 16–25.
2. Central Committee of the Communist Party of China, State Council China Education Modernization 2035. (2019, September). URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/s6052/moe_838/201902/t20190223_370857.html
3. China Central Network Security and Informatization Commission National Informatization Plan for the Fourteenth Five Year Plan (2012, December). URL: http://www.cac.gov.cn/2021-12/27/c_1642205314518676.htm
4. Chu Jiewang, Wu Rong, Li Zhenyan. Research on the Composition and Operation Mechanism of Digital Intelligence Enabling Innovation Ecosystem. *Information Theory and Practice*. 2022. URL: <http://kns.cnki.net/kcms/detail/11.1762.G3.20220929.1606.006.html>
5. Fu Qiang. The Value Paradox of Teaching Technology and Its Humanistic Conventions. *Journal of Jinan University (Social Science Edition)*. 2020. № 5. C. 118–127.
6. Huang Ronghuai. Reform of classroom teaching in the information environment. *Education and Teaching Research*. 2021. № 3. C. 1–2. DOI: 10.13627/j.cnki.cdjy.20210407.001 URL: <https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?doi=10.13627/j.cnki.cdjy.20210407.001>
7. Huang Ronghuai. On the systematic integration of science and technology and education. *China Distance Education*. 2022. № 7. C. 4–12. DOI: 10.13541/j.cnki.chinade.20220507.001 URL: <https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?doi=10.13541/j.cnki.chinade.20220507.001>
8. Li Mei, Chen Youhua. Some Thoughts on the Digital Divide. *Population and Society*. 2022. № 38 (01). C. 9–17.
9. Lu Weihong, Yang Xinfu. Artificial Intelligence and Human Subjectivity Reflection. *Journal of Chongqing University of Posts and Telecommunications (Social Science Edition)*. 2022. URL: <http://kns.cnki.net/kcms/detail/50.1180.C.20221008.1836.012.html>
10. Ministry of Education of China. Education Informatization 2.0 Action Plan. (2019, September). URL: http://www.moe.gov.cn/srcsite/A16/s3342/201804/t20180425_334188.html
11. Nanguonong. A new stage and mission of China’s education informatization development. *Research on Audio Visual Education*. 2011. № 12. C. 10–12.
12. Sun Tian Linzi. On the Possibility of Technology for Good. The Logical Starting Point of Artificial Intelligence Education Ethics. *Exploration of Higher*

Education. 2021. № 5. С. 34–38.

13. Sun Weiping. Artificial intelligence and human's "new alienation". *China Social Sciences*. 2020. № 12. С. 119–137.

14. Sun Weiping, Li Yang. On the Ethical Principles of the Development of Artificial Intelligence. *Philosophical Analysis*. 2022. № 13 (01). С. 314.

15. Wang Lixia. The pain of artificial intelligence as a conundrum for human existence: An interpretation from Marx's criticism of practical philosophy. *Journal of Dialectics of Nature*. 2020. № 42 (9). С. 100–105.

16. Xu Ruiping, Wu Xuanhong, Diao Shengfu. From conflict to harmony: Ethical reconstruction of man-machine relationship in the environment of intelligent new culture. *Journal of Dialectics of Nature*. 2021. № 43 (4). С. 16–26.

17. Yang Min. National Governance and Grass roots Governance from the Perspective of "State society" Interaction – Also on the historical changes and contemporary trends of governance technology. *Journal of Guangxi University for Nationalities (Philosophy and Social Sciences Edition)*. 2016. № 2. С. 2–11.

18. Zhang Chenggang, Li Xiaomeng. Sociology of Technology in China: Origin. *Representation and Trend Social Science Abstracts*. 2021. № 11. С. 51–53.

19. Zhang Gangyao&Li Yi. Teaching Media: The Paradigm Transformation from Technology Tool Theory, Tool Realism to Embodiment Theory. *China Audio Visual Education*. 2017. № 4. С. 17–23.

20. Zhou Lu, Peng Gao. Marx's philosophical thinking on the new relationship between man and technology in the future society. *Journal of Henan University (Social Science Edition)*. 2022. № 5. С. 12–19. DOI: 10.15991/j.cnki.411028.2022.05.011. URL: <https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?doi=10.15991/j.cnki.411028.2022.05.011>

21. Zhu Zhiting&Hu Jiao. Digital Transformation of Education: Future oriented Education "Transgenic" Project. *Open Education Research*. 2022. № 5. С. 12–19. doi: 10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.05.002 URL: <https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?doi=10.13966/j.cnki.kfjyyj.2022.05.002>

Summary

Sun Wei, Dolska O. Digitalization of Education in China: problems, opportunities (Socio-Philosophical analysis). – Article.

Nowadays philosophers actively discuss and analyze the content and nature of high technologies and their influence on social development, because high technologies become the main determinant of essential changes in all spheres of social life, and, in particular, in education. Recent events in the world show how the process of digitalization in education has become global. From international experience, some countries, regions and organisations have established or are in the process of establishing a maturity model or framework for digitalisation in education as a way to consolidate the progress of digitalisation in education and promote the sustainability of practices.

The article discusses the process of digitalization of education in modern China. This is reflected in all

components of the educational process. The authors offer its socio-philosophical analysis in order to identify and analyze the central problem of this process in the conditions of modern Chinese society – the problem of conflict, integration and coordinated development of the old and new education systems. The article also highlights and describes issues such as the digital divide, digital poverty, digital refugees, the problem of conflict between people and technology, etc.

The authors review digital readiness initiatives (i.e., in preparation for the full launch of the digital transformation path in education in order to fulfill the basic conditions for transformational change). It also emphasizes the need for a socio-philosophical analysis of pilot projects to address issues of mobilizing the initiative and resources of universities and schools under the leadership of the state to promote the digital transformation of education in order to solve the problems described above.

Key words: education, development of education in China, high technologies in education, digitalization of education, traditional education system and digital education system.

Анотація

Сунь Вей, Дольська О. О. Цифровізація освіти в Китаї: проблеми, можливості (соціально-філософський аналіз). – Стаття.

Сьогодні філософи активно обговорюють та аналізують зміст і природу високих технологій та їх вплив на суспільний розвиток, адже високі технології стають основною детермінантою суттєвих змін у всіх сферах суспільного життя, і, зокрема, в освіті. Виходячи з міжнародного досвіду, деякі країни, регіони та організації створили або перебувають у процесі створення моделі зрілості чи основи для цифровізації в освіті як способу консолідації прогресу цифровізації в освіті та сприяння сталості практик.

У статті розглядається процес цифровізації освіти у Китаї. Останні події у світі показують, наскільки процес цифровізації в освіті набув глобальних масштабів. Це відбивається усім складових навчального процесу. Автори пропонують його соціально-філософський аналіз, щоб виділити та проаналізувати центральну проблему цього процесу в умовах сучасного китайського суспільства – проблему конфлікту, інтеграції та узгодженого розвитку старої та нової систем освіти. У статті також наголошуються та описуються такі проблеми, як цифрова нерівність, цифрова бідність, цифрові біженці, проблема конфлікту між людьми та технологіями тощо.

Автори розглядають ініціативи щодо забезпечення готовності до цифрових технологій (тобто у підготовці до повного запуску шляху цифрової трансформації в освіті, щоб виконати основні умови для трансформаційних змін). Наголошується також на необхідності соціально-філософського аналізу пілотних проєктів для вирішення питань щодо мобілізації ініціативи та ресурсів університетів та шкіл під керівництвом держави щодо просування цифрової трансформації освіти з метою вирішення описаних вище проблем.

Ключові слова: освіта, розвиток освіти в Китаї, високі технології в освіті, цифровізація освіти, система традиційної освіти та система цифрової освіти.

УДК 342.1(=161.2):17.023.5

О. О. Штепа

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>

кандидат філософських наук,

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

НЕМАТЕРІАЛЬНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

Постановка проблеми. Характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд деформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які також мають деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Межове становище ареалу його мешкання, тривалий період бездержавності, ганебні прояви кріпосного права, голодомори та репресії радянської доби, численні військові та громадянські конфлікти, а також низка інших чинників зумовили формування у вітчизняній суспільній свідомості таких контрпродуктивних рис як анархізм, правовий нігілізм, непотизм, лояльність до корупції, низький авторитет державної та комунальної власності, громадянську пасивність тощо.

Переломним моментом в історії вітчизняного етносу стали події 2014 року на Майдані Незалежності в Києві, що розпочали процес інтеграції нашої держави до Європейського Співтовариства. Входження України до європейського соціокультурного та цивілізаційного простору не можливе без утвердження у вітчизняному соціумі європейських культурних та політико-правових цінностей. Саме цей філософський феномен може виступити рушійною силою для трансформації національної ментальності, зокрема і правової, подолання її деструктивного впливу на державотворчі процеси українців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми цінностей в різних її ракурсах присвячена низка публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них варто згадати статті Л. Левкулича, присвячену проблемі справедливості [2], Г. Нарядько, що аналізує сучасний вектор розвитку ціннісної парадигми соціуму [3], І. Савицької та І. Дигодюк, які дослідили аксіологічний вимір феномену свободи як звільненої свідомості [5] тощо. Крім того заслуговують на увагу дві колективні праці – «Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах» [7], «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» [8]. Окремо слід виділити фундаментальну монографію М. Підлісного та В. Шубіна «Цінності та буття особистості» [4]. Водночас констатуємо відсутність ґрунтовної праці, присвяченої вивченню впливу нематеріальних цінностей на процес ста-

новлення вітчизняної політико-правової ментальності.

Мета статті – показати значення нематеріальних цінностей українського етносу як чинника трансформації національної правової ментальності в соціально-філософському дискурсі, відслідкувати їх вплив на формування політико-правових стереотипів українців в контексті вітчизняного державотворення.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі відсутнє єдине визначення поняття цінностей. Так, український філософ В. Левкулич зазначає, що цінності – це стійке переконання в тому, що певний тип поведінки чи дії має перевагу в існуючому типі культури (культурному континуумі). Цінності, на його думку, є елементом культури, який складає основу нормативного механізму регуляції соціальної поведінки. Автор переконаний, що ціннісні орієнтації утворюють найвищий рівень в ієрархії диспозиційних утворень, вказуючи на схильність до певного сприйняття умов життя та діяльності, а також поведінки [2, с. 275].

Філософи М. Підлісний та В. Шубін зауважують, що цінність – це людський вимір речей... Цінність, з точки зору дослідників, є буття речей для людини, її функціональне буття, усвідомлюване як таке самою людиною, тобто необхідне суб'єктивне визнання суб'єкта цінністю, її освоєність ціннісною свідомістю. Отже, на їх думку, ми розумієм цінність як позитивну та негативну значущість речі, події, явища, процесу для людини яка виникає в результаті ціннісного відношення на суб'єкт-об'єктному та міжсуб'єктному рівнях [4, с. 74].

В. Левкулич слушно наголошує, що цінність є класичним інтерпретаційним конструктом, предметом інтерпретації, єдністю якої полягає в тому, що саме людина вважає цінним, які цінності оцінюються нею з позицій того чи іншого ідеалу... За його твердженням, йдеться про встановлення відповідності між індивідом та об'єктом, на який спрямоване розуміння [2, с. 276].

У науковій літературі існує кілька підходів до класифікації цінностей. Найбільш вдалою, на наш погляд, є точка зору М. Підлісного та В. Шубіна, відповідно до якої за значенням для суспільства та людини виділяються:

– вищі цінності – фундаментальні явища духовної культури, що задають параметри розуміння та освоєння інших цінностей;

– матеріальні й духовні цінності, які виділяються залежно від різних способів людської діяльності (матеріальної, духовної);

– економічні, соціально-політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні тощо, що виділяються залежно від характеру суспільних відносин та різновидів духовної культури, котрі входять у клас так званих соціальних цінностей;

– індивідуальні, групові, класові, національні (розділяються на основі різних носіїв цінностей);

– термінальні (цінності-ідеали, цінності-цілі) та інструментальні (цінності-норми, цінності-засоби) [4, с. 76].

У контексті нашого дослідження ми зосередимо свою увагу в першу чергу на аналізі духовних правових національних (притаманних націям Європейського Співтовариства) термінальних цінностях.

Варто наголосити на тому, що специфіка формування нових (або запозичення європейських) цінностей в Україні зумовлена проходженням вітчизняним соціумом в період сучасного державотворення (з 1991 року) одразу двох так званих «перехідних» періодів свого розвитку. Перший з них розпочався після розпаду СРСР та ознаменувався здобуттям Україною статусу незалежної держави та суб'єкта міжнародних відносин. Для нього було характерним формування таких «пост-тоталітарних» цінностей як демократія, свобода слова, ринкова економіка, ідеологічний плюралізм тощо. Другий пов'язаний з протестними акціями 2013-2014 років, що в українському інформаційному просторі отримали назву «Революції Гідності». Він характеризується поступовим утвердженням у соціумі таких цінностей, як справедливість, рівність, свобода, верховенство права, гідність, толерантність, самореалізація тощо.

Досліджуючи цінності перехідного періоду, українські автори М. Підлісний та В. Шубін зазначають, що звільнення з-під влади домінуючих цінностей, розкріпачення людини, розвиток її свободи та незалежності призводять не тільки до розпаду системи вищих цінностей, але й до виникнення найрізноманітніших систем ціннісних орієнтацій, що відображають інтереси, ідеали різних соціальних груп, прошарків, окремих осіб [4, с. 84].

Так, у пострадянський період в Україні відбувається формування нових соціальних прошарків з притаманним їм набором цінностей та ідеалів (олігархат, малий та середній бізнес, інтелігенція, службовці, робітництво тощо). А у 2014 році спостерігається розкол між «проукраїнськими» («проєвропейськими») громадянами та їх «про-

радянськими» («проросійськими») опонентами. Зовнішнім, надзвичайно деструктивним у державотворчому дискурсі проявом цього аксіологічного конфлікту, стало розгортання збройного протистояння на Сході країни за участі іноземної держави.

Досліджуючи процес взаємодії традиційних і нових цінностей у перехідний період, філософ Г. Нарасько услід за Н. Розовим виокремила такі принципи конструктивної аксіології:

1. Принцип подвійності. Він стверджує, що побудувати нові цінності означає помітити існуючі можливості та тенденції у межах відповідного «горизонту розгортання» [3, с. 65]. Наприклад, після розпаду СРСР нова політична еліта широко використовувала ще радянські ідеї рівності, справедливості, солідарності, соціальної держави тощо.

2. Принцип помірної концепції. Відповідно до нього не потрібно протиставляти традиційні та нові цінності. Навпаки, необхідно прищеплювати нові, актуально значущі ідеї до архетипу культурної традиції, що зберігається [3, с. 65]. Так, у сучасному українському суспільстві спостерігається підвищений інтерес до національної історії. Наслідком цього процесу, зокрема, стало поєднання традиційних українських цінностей (наприклад, свободи, рівності, солідарності, справедливості запорізького козацтва) з ідеями європейської політико-правової думки.

3. Принцип множинності підпор. Він заперечує існування єдиного джерела цінностей. Силу цінностям надає органічний зв'язок взаємних підпор, який пронизує основні сфери людського існування [3, с. 65]. У даному контексті, наприклад, варто назвати поєднання в якості джерела цінностей, традиційну національну культуру, ідеали Майдану та цінності західної цивілізації.

4. Принцип органічності ціннісних систем регулює правила взаємного співвідношення цінностей під час ухвалення рішень. Ця збалансованість та взаємне обмеження сил є необхідною умовою розвитку соціальних систем [3, с. 65]. Ідеалом національного державотворчого процесу, наприклад, має стати примат національних цінностей над груповими й індивідуальними.

Як зазначають М. Підлісний та В. Шубін, нові цінності встановлюються соціальними аутсайдерами, що знаходяться у зовнішній або внутрішній еміграції [4, с. 84]. Так, у радянський період основними «архітекторами» нової ціннісної системи стали дисиденти та представники української діаспори в країнах Заходу. В останні ж роки цю функцію перебрав на себе представники середнього класу (малий та середній бізнес, радикальна інтелігенція, студентство, учасники військових дій на Сході тощо) і та ж таки українська діаспора в країнах західного світу.

У той же час представники правлячої еліти, що втрачають владу, впливовість, престиж прагнуть відстояти колективні цінності, а з ними і свої привілеї. М. Підлісний та В. Шубін наголошують, що переконані в непорушності, священності, зверхності вищих цінностей, вони нерідко вдаються до насильства, ініціюють соціальні конфлікти, розпалюють у суспільстві ворожнечу, ненависть, породжуючи страх та жорстокість. Опір змінам, на їх думку, чинять не тільки ті, хто особисто зацікавлений у реставрації старих порядків. Учені слушно зауважують, що «розрив традиційних зв'язків, руйнування соціальної ієрархії позбавляє опори в житті деяким верствам населення, які бачили в існуючій соціальній системі гарантію стабільності і пов'язували з нею свої життєві перспективи. Тому частина цих людей може стати на шлях активної боротьби за відновлення колишнього режиму, мотивуючи свою поведінку захистом високих ідеалів» [4, с. 84].

Зокрема, після розпаду СРСР в українському суспільстві сформувалися соціальні прошарки та політичні сили, що сповідували ідеї реваншизму, відродження «нерушимого союзу братніх народів», відновлення планової системи економіки тощо. Суспільні зрушення 2014 року також викликали суперечливі реакції. Окремі представники економічної та політичної еліти, а також певна частина громадян (у першу чергу мешканці східних регіонів країни та люди старшого віку) категорично не сприйняли ідею зміни цивілізаційного вектору розвитку на європейський. Метою своєї боротьби ці соціальні групи проголосили «захист російської мови та духовних цінностей», «опір натівській агресії», «справедливий соціальний устрій» тощо.

Важливим аспектом формування вітчизняної системи цінностей у перехідний період є утвердження так званих постматеріалістичних цінностей. М. Підлісний та В. Шубін вважають, що постматеріалістичні цінності є умовами, що надають максимальну можливість розвитку та самореалізації особистості. Ця система, на їх думку, дає імпульс ініціативі та творчим можливостям. Домінують термінальні цінності, які орієнтовані на майбутнє. Перехід до цієї системи, з точки зору авторів, означає моралізацію, одухотворення, демілітаризацію усіх форм суспільної діяльності [4, с. 75].

Перевага духовного начала над матеріальним віддавна була характерною для українського етносу. Цю ідею можна чітко прослідкувати в народних казках «Правда і Кривда», «Названий батько», «Про дідову дочку та бабину дочку», у низці пісень, байок та легенд. Водночас ухвалення вітчизняного соціуму в стадію «дикого капіталізму» з його аморальністю та меркантилізмом, низький рівень життя населення, вплив

західної масової культури, військовий конфлікт на вітчизняних теренах стали причинами чільної ролі матеріальних цінностей у бутті українців.

Одним з наріжних каменів формування постматеріалістичних цінностей є ставлення етносу до праці та її результатів. Упродовж усієї своєї історії українці панували як розумову, так і фізичну працю, засуджували ледарство та паразитичний спосіб життя. Проте національне уявлення про результати праці було ірраціональним з точки зору її успіху. На відміну від західноєвропейської трудової етики (передусім протестантської), українська розглядала працю як самоцінне явище, що ніяк не залежало від її результатів, зокрема і матеріальної вигоди. Герої українських народних казок, як правило, тяжко працюють «з ранку до ночі», залишаючись при цьому бідними, «як церковна миша». Такий поведінковий стереотип, з одного боку, надзвичайно негативно впливає на вітчизняний державотворчий процес (насамперед, з точки зору економічного розвитку спільноти), а з іншого, підвищує роль людської особистості, сприяє її самореалізації та духовному розвитку.

Другим аспектом ставлення етносу до будь-якої трудової діяльності є вимога про її відповідність природним нахилам та уподобанням людини. Видатний український філософ Г. Сковорода переконував, що «численні, знехтувавши природу, вибирають собі ремесло наймодніше й прибуткове, та цілком обманюються. Прибуток не є насолодою, а виконання тілесної потреби, а якщо насолода, то не внутрішня. Справжня ж сердечна насолода міститься у спорідненій праці. Тим вона солодша, чим природніша. Якщо б блаженство полягало у багатстві, то чи мало людей з достатком? А людей зі спокійною душею і куражних мало» [6, с. 18].

Саме таке уявлення про трудову діяльність мають і західні європейці (передусім мешканці так званої «старої Європи»). Однак, громадяни держав колишнього соцтабору, зокрема і сучасні українці, унаслідок тривалого життя в умовах «рівності зубожіння», все ж віддають перевагу саме роботі як засобу отримання прибутку, а не «сродній праці» в інтерпретації Г. Сковороди. Так, український соціолог Є. Головаха на підставі проведених в середині 2000-х років опитувань стверджує, що найбільшою мірою високий зарібок у Європі поцінують греки, 59% з яких стверджують: якби вони обирали роботу, конче важливою обставиною для них був би саме зарібок; друге й третє місця посідають громадяни України та Польщі – 50%, найрідше зорієнтовані на високий зарібок як на конче важливу характеристику роботи датчани – 4%, фіни – 6%, голландці – 7% [1, с. 131]. Проте соціологічне дослідження настроїв української молоді в 2014 році все ж

демонструє позитивні тенденції в цьому напрямі. Так, до своїх життєвих пріоритетів молодь насамперед відносить сімейне щастя (71, 1%), побудову кар'єри (45, 1%), можливість бути вільним та незалежним у своїх рішеннях та вчинках (38%), мати можливість реалізувати свої талант та здібності (32, 1%) [9, с. 83].

Крім того, постматеріалістична система цінностей включає в себе такі елементи, як важливість думки кожного індивіда та групи в соціумі, еволюція суспільства в напрямку гуманізації, лібералізації та забезпечення можливості для самовираження й самореалізації особистості, демократизація механізмів ухвалення державних рішень, захист свободи слова та свободи віросповідання, високий рівень толерантності до «іншого» та його думки тощо. Саме такими є сучасні європейські цінності, активно засвоювані вітчизняним соціумом в останні роки.

Висновки. Пріоритетне значення в контексті національного державотворчого процесу матимуть постматеріалістичні цінності українців, що своєю ментальною основою мають не меркантильне ставлення до праці, відсутність потягу до збагачення та накопичення капіталу, перевага духовних звершень над матеріальними тощо. Глибокий вплив на вітчизняні суспільні трансформації матимуть такі цінності, як справедливість, свобода, рівність, солідарність, демократія, верховенство права, права людини, гідність, толерантність, плюралізм, самореалізація, мир тощо.

Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі разом з правовою ідеологією національного державотворення в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєданого з правовим ідеалізмом, анархізму, поєданого з етатизмом, неопотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій та зневажливого ставлення до державної та комунальної власності з боку громадян.

І хоча рецепція цих цінностей в силу змісту окремих правових стереотипів етносу – процес тривалий та складний, проте результат вартий затрачених зусиль. Вже сьогодні ми маємо змогу спостерігати зміни масової свідомості українців. Зокрема, безпрецедентно зріс рівень громадянської активності населення: з'являється велика кількість нових громадських організацій та окремих активістів; громадяни відстоюють свої права не лише на майданах, але і в органах державної влади та міжнародних судових інстанціях; все рішучіше лунають вимоги до чинної влади про проведення глибоких структурних реформ, подолання корупції та деолігархізацію владної вертикалі. Звісно, ще зарано спочивати на лаврах. Тому цілеспрямована зміна поведінкових наста-

нов у сфері праворозуміння має стати результатом сумісної наполегливої праці політичних діячів, громадських активістів, моральних авторитетів, вчених-суспільствознавців та всіх небайдужих до долі країни громадян.

Література

1. Головаха Є., Горобчик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2008. 133 с.
2. Левкулич В.В. Справедливість як соціокультурна цінність. *Гілея*. 2017. № 7. С. 273–277.
3. Нарядько Г. Сучасний вектор трозвитку ціннісної парадигми соціуму. *Мандрівець*. 2015. № 2. С. 64–67.
4. Підлісний М.М., Шубін В.І. Цінності та буття особистості: монографія. Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. 128 с.
5. Савицька І.М., Дигодюк І.О. Аксіологічний вимір феномену свободи як звільненої свідомості. *Гілея*. 2014. № 9. С. 149–152.
6. Сковорода Г.С. Про душевний спокій. Заповіти Г. Сковороди / пер. Н.М. Буцька. Полтава, 2005. С. 13–19.
7. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.
8. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія. Київ: Фенікс, 2014. 442 с.
9. Чабах О.М. Правова гармонізація як необхідна складова євроінтеграційних процесів України. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 46–50.

Анотація

Штена О. О. Нематеріальні цінності як чинник трансформації національної правової ментальності: соціально-філософський дискурс. – Стаття.

Характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд деформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які також мають деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Розпочатий у 2014 році курс на європейську інтеграцію започаткував процес рецепції вітчизняним соціумом західних політико-правових цінностей, який в перспективі стане важливим чинником для конструктивних трансформацій його правосвідомості у державотворчому дискурсі. Обґрунтовано, що ціннісні орієнтації утворюють найвищий рівень в ієрархії диспозиційних утворень, вказуючи на схильність до певного сприйняття умов життя та діяльності, а також поведінки.

Автором обґрунтовано системний підхід до вивчення процесу інституалізації європейських нематеріальних цінностей у вітчизняному соціумі, здійснено аналіз ментальних перешкод на шляху їх утвердження, спрогнозовано наслідки їх впливу на зміст поведінкових стереотипів українців у сфері праворозуміння. Пріоритетне значення в контексті

національного державотворчого процесу матимуть постматеріалістичні цінності українців, що своєю ментальною основою мають не меркантильне ставлення до праці, відсутність потягу до збагачення та накопичення капіталу, перевага духовних звершень над матеріальними тощо. Усебічний аналіз згаданих європейських цінностей дали змогу зробити висновок про їх конструктивний вплив на правові стереотипи українського етносу в державотворчому дискурсі. Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі разом з правовою ідеологією національного державотворення в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєднаного з правовим ідеалізмом, анархізму, поєднаного з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій та зневажливого ставлення до державної та комунальної власності з боку громадян.

Ключові слова: правова ментальність, український етнос, європейські цінності, нематеріальні цінності, державотворення, стереотипи, ідеали.

Summary

Stepa O. O. Intangible values as a factor in the transformation of the national legal mentality: socio-philosophical discourse. – Article.

The nature of the socio-historical development of the Ukrainian ethnos led to a number of deformations of the national political and legal mentality, which also have a destructive effect on the process of building the nation state. The course on European integration launched in 2014 initiated the process of reception of Western political and legal values by the domestic society,

which in the future will become an important factor for constructive transformations of its legal consciousness in the state-building discourse. It is substantiated that value orientations form the highest level in the hierarchy of dispositional formations, indicating a tendency to a certain perception of living conditions and activities, as well as behavior.

The author justified the systematic approach to the study of the process of institutionalization of European intangible values in the national society, analyzed the mental obstacles on the way to their establishment, predicted the consequences of their influence on the content of behavioral stereotypes of Ukrainians in the field of legal understanding. In the context of the national state-building process, the post-materialist values of Ukrainians will have priority, which are based on a non-mercantile attitude to work, lack of desire to enrich and accumulate capital, preference for spiritual achievements over material ones, etc. A comprehensive analysis of the mentioned European values made it possible to draw a conclusion about their constructive influence on the legal stereotypes of the Ukrainian ethnic group in the state-building discourse. The institutionalization of these values in the national society, together with the legal ideology of national state-building, will in the long run be a factor in overcoming the destructive legal guidelines of the Ukrainian ethnos: legal nihilism combined with legal idealism, anarchism combined with statism, nepotism, absenteeism, civic passivity, corrupt traditions, and contemptuous attitude to state and communal property by citizens.

Key words: legal mentality, Ukrainian ethnos, European values, intangible values, state formation, stereotypes, ideals.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.483

І. В. ПиголенкоORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3612-3243>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціологіїНаціонального технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**О. П. Северинчик**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4980-6956>

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**М. А. Горячева**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5157-1909>

студентка факультету соціології і права

Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

КОНФЛІКТОГЕННІ ЧИННИКИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Постановка проблеми. Політичний процес у будь-якій сучасній державі завжди повний протиріч та дилем. Вони, за певних умов та збігом обставин, можуть виливатися у зіткнення та конфлікти. Джерелом та основою цих конфліктів, в першу чергу, є протиріччя між політичним суспільством, як цілісною системою, та нерівністю індивідів і груп, включених в цю систему. Політичні конфлікти криються в ієрархії політичних статусів окремих людей та різних соціальних груп; їх можна прослідковувати і вивчати на всіх рівнях суспільства та політики. Вони характерні для всієї новітньої історії. На сьогоднішній день актуальним є дослідження саме чинників, що впливають на виникнення політичних конфліктів і шляхи їх вирішення. Чинник (фактор, від лат. *factor* – що робить, виробляє) – рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис [1, с. 1601].

Конфлікти в політиці відрізняються за масштабами, інтенсивністю та результативністю. Вони також можуть бути типізовані відповідно до характеру протиріч, що лежать в їх основі. Конфлікти бувають антагоністичні та неантагоністичні, внутрішні та зовнішні. Вони також можуть мати різні сфери свого вираження: політична, духовна, економічна сфера, сфера міжнародних відносин, зовнішня політика тощо. Слід зазначити, що політичні конфлікти часто мають еконо-

мічну основу та нерівність. Вони, дестабілізуючи громади, шляхом уповільнення економічного розвитку та посилення небезпеки, мають глибокий вплив на країни, що розвиваються. Саме тому, важливим є попередження виникнення конфлікту, його розростання та поширення. Для цього потрібно розуміти, які фактори призводять до конфліктів у політиці та знати механізми їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політичної конфліктності має багату традицію в історії громадської думки. Французькі вчені періоду Реставрації і Липневої монархії (Ф. Гізо, Ф. Мінь, О. Тьєррі, Л. Тьєр та ін.) визнавали, що в міру загострення соціальних суперечностей серед бідних і багатих, загострюється політична конфліктність, що переростає в боротьбу класів. Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, М. Вебер, Р. Мертон, Д. Дьюї вбачають у конфлікті аномалію політичного процесу, що порушує межі принципів і норм соціальної організації, а в політиці підтримку «соціальної солідарності» [12].

Більшість сучасних дослідників (Р. Дарендорф, Дж. Бертон, К. Ледерер та ін.) вважають, що політичні конфлікти відіграють позитивну роль у суспільному житті, бо подають суспільству і владі сигнали про існуючі суперечності, розбіжності в позиціях громадян і стимулюють дії, здатні поставити ситуацію під контроль. Дестабілізація влади

і дезінтеграції суспільства виникає не тому, що існують конфлікти, а від невміння врегулювати політичні протиріччя чи від елементарного ігнорування цих колізій [8, с. 150].

В українській науковій літературі проблема тика конфліктогенних чинників висвітлюється в працях В. Глушкова, В. Котигоренка, М. Осіпової, Г. Перепелиці, М. Примуша, О. Саханя, С. Сірого, Д. Шеренговського, М. Шульги та ін.

Вчені, які досліджують правові конфлікти в Україні, зазначають, що процес демократизації та переходу до ринкових відносин, який розпочався після проголошення незалежності України, посилив вплив конфліктогенних факторів у всіх сферах життя суспільства, зокрема в політиці.

Котигоренко В., у визначенні «конфліктогенних зон» в українській політичній системі поділяє їх на «інституціональну (державна та її владні інституції з судовими, виконавчими й законодавчими функціями, політичні партії, групи інтересів і т. д.); інформаційно-комунікативну (канали та засоби обміну інформацією між владою і громадянським суспільством); нормативно-регулятивну (правові регулятори, звички політичної поведінки)» [3, с. 15].

Запорукою успішного функціонування державної влади в цілому є конституційний баланс виконавчої та законодавчої влади. Але іноді функції гілок державної влади збігаються та суперечать одна одній. Таким чином, конфлікти виникають у тих сферах політичної системи, де виникають протиріччя між політичними інтересами різних груп правлячого класу. Їх концентрація в політичній системі і спричиняє політичну кризу. Ці актуальні питання мають своє місце в сучасному українському політичному житті і не завжди вирішуються законним і мирним шляхом.

Комплексна роль конфліктогенних факторів у вітчизняних умовах свідчить про певні закономірності їх виникнення та розвитку. Простежується чітка тенденція до генералізації конфлікту – він проектується з одного рівня на інший в результаті внутрішньої ескалації.

Метою статті є виявлення та систематизація конфліктогенних чинників, які існують в сучасному соціально-політичному просторі та впливають на виникнення політичних конфліктів.

Викладення основного матеріалу. За своєю сутністю «конфліктогенність» означає певну здатність суб'єкта породжувати конфлікт, воно походить від лат. «conflictus» – зіткнення, боротьба, вороже відношення та грец. «genesis» – поява, походження [10]. Під політичним конфліктом розуміється боротьба між певними суспільними силами з іншими за вплив на інститути політичної державної влади та управління, за участь в управлінні ресурсами, за доступ до прийняття суспільно значущих рішень, за монополізацію їхніх

інтересів та визнання їх загальними, за все, що утворює владу й політичне панування [6, с. 97].

З наукової точки зору, походження конфліктогенних чинників ґрунтується на прагненні поєднати три рівні аналізу, запропоновані К. Волтсом, – рівень індивіда, міжнародної системи та держави [15].

Існує низка конфліктогенних факторів, що потенційно можуть вилитися у політичний конфлікт. У даному контексті слід підкреслити, що умови конфліктогенності можуть бути специфічними та проявлятися окремо для кожного конфлікту, у свою ж чергу, конфліктогенні чинники є більш універсальними та їх можна класифікувати.

Для безпосереднього початку конфлікту потрібний певний стимулюючий фактор, який і виступає приводом до конфлікту. Чинник визначається ще й як рушійна сила процесу, що відбувається, і необхідна умова його здійснення.

Між конфліктом і чинником не завжди простежується чітко визначений зв'язок, а у деяких випадках існування цього зв'язку може і не призводити до розгортання конфлікту. Тому є важливим розглядати суперечливі чинники та елементи як взаємопов'язані компоненти дослідження, оскільки одні можуть виникати з інших факторів й доповнюватися [5, с. 26–27].

Кожна політична система має свою власну ієрархію політичного статусу: одні – панівні, інші – підлеглі, де існує політична нерівність і пов'язані з нею протиріччя, які є первинним об'єктивним джерелом латентних конфліктів, що можуть трансформуватися у відкриті. Цьому сприяє кілька чинників: по-перше, забезпечення того, що власний інтерес є головним джерелом мотивації будь-якої діяльності міжнародних акторів, особливо під час конфліктів. По-друге, основним чинником ескалації є саме несумісність або протилежність інтересів щодо об'єкту конфлікту.

Тому, важливу роль у виникненні політичної кризи можуть відігравати такі чинники як відчуження народних мас від держави, органів державної влади, місцевого самоврядування; низький рівень громадської самосвідомості мас, незадовільна інформованість їх про реальний стан справ; високий рівень активності опозиційних структур; позиція засобів масової інформації; нерішучість, некомпетентність відповідальних осіб.

Поведінка і ставлення окремих політичних акторів варіюються залежно від відмінностей у політичних інститутах, політичній культурі, стилях керівництва, соціальних нормах тощо. Вони формуються внаслідок складного поєднання культури, контексту та індивідуальних особливостей. З цього виникає політичне інакомислення та антагоністична поведінка.

Політичне інакомислення відноситься до розбіжностей щодо політичних принципів та питань між політичними партіями. Сторони можуть розходитися в думках щодо політичних цілей або мати різні погляди на те, як їх досягати. Високий рівень політичної незгоди між партіями означає, що їхні позиції з політичних питань теоретично далекі одна від одної, тоді як низький рівень – навпаки. Рівень незгоди може змінюватись, залежно від проблем, що виникають. Коли групи мають різні уявлення про хороше життя, вони часто наголошують на важливості різних речей і можуть ставити зовсім різні або несумісні цілі. У деяких випадках одна група може розглядати переконання та дії іншої групи як фундаментально порочні, що виходять за межі терпимості і потребують активної, цілеспрямованої опозиції.

Антагоністична поведінка стосується того, як політичні діячі діють по відношенню один до одного. Високий ступінь антагоністичної поведінки означає акти відкритої критики стосовно інших політичних партій, акцент на їх відмінностях і стратегічні дії, спрямовані на те, щоб інші актори не мали політичного впливу [14]. І, навпаки, кооперативна поведінка означає, що сторони применшують існуючі партійні розбіжності та прагнуть угоди між партіями. Існує велика ймовірність співпраці між партіями зі схожими позиціями з політичних питань. І, навпаки, сторонам, які знаходяться далі одна від одної, буде важко співпрацювати. Аспект антагоністичної поведінки включає відносини між усіма сторонами.

Конфлікт виникає, коли є відчуття дисбалансу та сумнівів щодо справедливості винагороди та оцінки внесків. Це може виявлятися у формі зниження власної ролі та самооцінки; згоди на принизливе становище; протесту; вимоги компенсації від іншої сторони. Могутній соціальний протест характерний для тих соціальних класів, які найгостріше відчують несправедливість свого статусу. У міру того, як конфлікт переходить у більш гостру стадію, учасники відчують ніби інша сторона має більше свободи вибору дій, а їхні власні дії стають вимушеними.

Конфлікт також може спричинити соціальна несправедливість, наприклад, дискримінація. Зараз можна говорити про тенденції, що основні протиріччя індустріального суспільства неможливо вирішити в рамках капіталістичної системи. Очікується, що в найближчому майбутньому класовий поділ стане набагато суворішим, ніж будь-яка попередня форма соціальної нерівності. Особлива небезпека цієї соціальної поляризації полягає в тому, що утворюються соціальні групи з діаметрально протилежними видами діяльності та результатами, що може призвести до соціального конфлікту та політичного розколу [9, с. 134–135].

Політичний конфлікт, яким би він не був, завжди мотивується ідеологічно, а усвідомлюється через символи. Ідеологія – це загальні переконання, думки та цінності групи, класу чи суспільства. Хоча не всі цінності та переконання в ідеології одностайно визнаються всередині групи, вони широко поширені та поділяються [13]. Ідеологічний компонент відіграє мобілізуючу та організуючу роль у поведінці та діях протидіючих суб'єктів. Політичні позиції можуть сприйматися залежно від ідеології.

Ідеологічною основою політичного конфлікту є знання, трансформоване й використовуване як сила влади. Вона проявляється у всіх структурних елементах, а також у характері та формі їх виникнення та розвитку. Тому що не існує однозначного складу протилежних сил [6, с. 98]. Разом із правлячими, домінуючими політичними групами, елітами, партіями, лідерами змінюється склад учасників і змінюються лідери, залежно від гостроти ситуації та конфлікту, завдань, змісту і гасел боротьби. Крім того, нові еліти можуть з'явитися як провідні сили на різних етапах одного й того самого великого політичного конфлікту (наприклад, революція чи контрреволюція), тоді як попередні еліти можуть бути витіснені. Суб'єкти політичного конфлікту постають його реальними агентами за умови оволодіння певними організаціями та інститутами.

Україна перебуває в зоні політичних конфліктів, в основі багатьох з них лежать геополітичні чинники, які дають підстави для твердження про розвиток тероризму в Україні. Виходячи з існуючих протиріч та чітких інтересів різних геополітичних сил, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Геополітичні сили визначають чи відбувається активізація інших конфліктних ситуацій – політичних, етнічних, регіональних, конфесійних [2, с. 160]. Вони є рушійною силою процесу регіоналізації та дезінтеграції української території, шляхом дестабілізації внутрішньої ситуації.

Зараз Україна знаходиться в особливій геополітичній системі координат, і стратегічний характер її положення зумовлює можливість посилення та подальшого розвитку окремих конфліктів. Територіальні, етнополітичні, конфесійні конфлікти трансформуються у відкриту боротьбу, із застосуванням насильства і терору. Наразі – шляхом застосування збройної сили росії проти суверенітету і територіальної цілісності України.

При дослідженні конфліктів, важливим є визначення способів і шляхів їх вирішення. Під «вирішенням конфлікту» розуміється широка програма ненасильницької трансформації суспільств, залучених у конфлікт, з кінцевою метою усунення основних причин конфлікту. Вивчаючи проблему вирішення конфліктів, конфліктологи зосереджуються на найглибших

коренях конфлікту, які трансформуються або усуваються. Термін «вирішення конфлікту» у цьому сенсі є більш ширшим за значенням, ніж «завершення конфлікту» або «мирне врегулювання» [4, с. 201].

Варто зазначити, якщо конфлікт уже проявився у насильницькій формі, то це свідчить про те, що спроби вирішити конфлікт ненасильницьким шляхом у рамках існуючої політичної системи зазнали невдачі і конфлікт вийшов з-під контролю владної структури. Це призводить до серйозних змін у змісті конфліктної діяльності. На порядку денному – мирне розв'язання насильницьких конфліктів і подальша трансформація їх у миротворчий процес.

Політичні конфлікти на початкових стадіях передбачають право на самовизначення суб'єктів конфлікту. Часто відбувається довільне розмежування агентів конфлікту, навмисне чи випадкове змішування справжніх конфліктогенних причин з помилковими чи уявними, важливих – з неважливими, випадкових – із закономірними. Залежно від політичних позицій суб'єкта та ліній конфлікту, виділення протилежностей приймається як один із варіантів їх протистояння, а частіше – поєднання кількох із них [6, с. 97–98].

Іноді корінні причини можуть бути настільки глибокими, що ні мирна угода, ні війна, не зможуть їх усунути. Зусилля з вирішення конфлікту спрямовані не на усунення конфлікту, а на перетворення насильницького конфлікту в мирний процес соціальних і політичних змін.

Діяльність із мирного врегулювання, трансформації та вирішення конфліктів є основою для побудови миротворчої стратегії чи миротворчої операції. Миротворчість означає рух за подолання збройних конфліктів, пошук мирних рішень, закріплення їх у мирних угодах, а також ведення переговорів для консолідації та зміцнення миру. Аналізуючи значення миру та мирних відносин, конфліктологи та дослідники миру використовують більш вузькі поняття: «негативний мир» і «позитивний мир». Один з дослідників проблем миру, Кеннет Боулдінг, запропонував наступне розуміння цих двох сторін миру: «З негативної сторони мир можна розуміти як відсутність чого-небудь – відсутність безладу, напруженості, насильницького конфлікту і війни. З позитивної сторони мир означає умову ефективного управління, впорядкування дій з вирішення конфлікту, гармонію, властиву зрілим відносинам між сторонами. Позитивне поняття миру є умінням ефективно управляти конфліктом і розвитком широкої системи впорядкованих відносин, яка об'єднує сторони, що раніше були ворожими» [4, с. 202].

Отже, при вирішенні політичних конфліктів можуть використовуватися різноманітні методи і прийоми, всі вони засновані на врахуванні психо-

логічних аспектів конфліктної ситуації [7, с. 124]. Як зазначалося вище, у розвитку та загостренні конфлікту негативну роль відіграє специфіка сприйняття іншою стороною один одного. Тому, вирішуючи конфлікти, варто шукати способи змінити таке сприйняття.

Позицію про необхідність запобігання конфліктам поділяють далеко не всі дослідники. Ця позиція є спільною для тих науковців, хто ставиться до конфлікту як до суспільної загрози. Водночас чимало політологів вважають конфлікт нормою, неминучою реальністю і позитивним явищем, що сприяє прогресивному оновленню суспільства.

У світовій практиці варто все ж таки впливати на чинники, що можуть провокувати конфлікти в політиці. Ось деякі зі способів:

1. Лідерство для запобігання та припинення конфліктів. Потрібне більш рішуче й сміливе керівництво, щоб усунути розбіжності, що вкоренилися в політичних позиціях, і спрямовувати загальнонаціональний дискурс та процес прийняття рішень на підтримку людяності інших. Лідери повинні використовувати своє становище, щоб досягати кращих результатів для нуждених людей і брати на себе зобов'язання щодо стійкої участі.

2. Завчасна дія. Національні уряди, регіональні та міжнародні організації мають більш ефективно виявляти ранні ознаки порушень прав людини та погіршення ситуації. Бути готовими діяти до того, як ситуація ще більше погіршиться. Міжнародна спільнота має продемонструвати велику рішучість швидко домагатися політичної єдності для усунення напруженості та зниження рівня насильства. Історії успіху у запобіганні та вирішенні конфліктів слід фіксувати та просуvaluвати. Наразі ООН вже тестує систему аналізу загроз, що виникають у кризовий період та їх джерела. Розробляючи сценарії відвернення цих загроз та мінімізації негативних наслідків неправильних управлінських рішень; даючи адекватну і своєчасну оцінку характеру, інтенсивності і ступеня небезпеки конфлікту.

3. Інвестування. Уряди та міжнародне співтовариство мають інвестувати у цілеспрямований та стійкий потенціал для подолання більш ніж однієї кризи одночасно. Це має супроводжуватися передбачуваною та довгостроковою політичною участю та фінансовими вкладеннями у розвиток мирних та інклюзивних товариств, зміцнення законних інститутів та поживавлення ринку економіки.

4. Участь у прийнятті рішень. Активна участь громадянського суспільства в політичних та управлінських процесах має вирішальне значення для стійкого запобігання та вирішення конфліктів. Діалог на основі віри, що підтримується для

забезпечення стабільності, примирення та соціальної згуртованості. Знання, технології та вплив бізнес-лідерів використовуються для просування стійких рішень, що забезпечують стабільність та гідність життя людей.

Висновки. Передумова виникнення конфлікту у політиці пов'язана з існуванням конфліктогенних чинників, які можна визначити як сукупність процесів, явищ та подій, що існують у державному та міжнародному житті. Вони простежуються завдяки політичній комунікації. Будь-який політичний конфлікт у суспільстві має свої причини та конфліктогенні фактори формування, явні та латентні інтереси сторін, етапи розгортання та форми протистояння.

На актуалізацію суперечок у політиці впливають наступні конфліктні чинники. По-перше, політичний режим, система процесів, які позначаються на соціальній напруженості. По-друге, нерівність у розподілі засобів виробництва, що викликає соціальну незадоволеність владою. Спільним для всіх політичних конфліктів є й те, що вони торкаються інтересів чи цінностей, які учасники спору вважають критично важливими для свого виживання. Найбільш впливові фактори включають у себе моральні цінності сторін, ідентичність та основні людські потреби.

Таким чином, сукупність цих чинників потенційно виливаються у міжнародні конфлікти, проте умови для такого переходу обмежені через політичну нестабільність міжнародних акторів, деякі інституційні й правові обмеження та збалансовану структуру міжнародної системи, конфлікти можуть мати тенденцію вирішуватися на ранніх стадіях або не розвиватися взагалі.

Однак у разі виникнення суперечок, політична конфліктність буде нести в собі руйнівний вплив на поглиблення індивідуальної недовіри до інститутів влади, формування подвійних стандартів та суперечливих настанов у свідомості особистості, загострення когнітивного дисонансу, що призводить до політичної пасивності, відчуження громадян від політики, соціальної фрустрації та гальмування розвитку громадянського суспільства.

У зв'язку з цим, для попередження означених конфліктів у майбутньому, варто впливати на чинники, застосовуючи такі підходи як лідерство, завчасна дія, інвестування, участь у прийнятті рішень. А в разі наявного розпалювання політичного конфлікту слід перетворювати його вирішення з насильницьких форм у ненасильницькі (миропідтримка, миростановлення і миробудівництво).

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел та ін. ; за ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

2. Глушков В. О. Конфліктогенні зони України в умовах нового світового порядку. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2020. № 1. С. 157–161.

3. Котигоренко В. О. Конфліктогенні зони політичної системи України. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 17. С. 15–19.

4. Осіпова М. Ю. Основні напрямки подолання конфліктогенних чинників міжнародних відносин. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2005. Вип. 23. С. 199–204.

5. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. Київ : Стило, 2003. 254 с.

6. Примуш М. Політичні конфлікти та їх типи. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 96–104.

7. Примуш М. Психологічний чинник політичних конфліктів. *Український науковий журнал. Освіта Regionu*. 2009. № 1. С. 124–129.

8. Сахань О. М. Деструктивний вектор політичної конфліктності в розвитку сучасного українського суспільства. *Український соціум*. 2011. № 2. С. 149–160.

9. Сірий С. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 128–138.

10. Шеренговський Д. В. Поняття та сутність конфліктогенності міжнародних систем. *Академія*. 2011. URL: <http://surl.li/ebniy> (дата звернення: 15.12.2022).

11. Шеренговський Д. В. Поняття та сутність міжнародного конфлікту в науці про міжнародні відносини. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса, 2011. Вип. 43. С. 98–108.

12. Durkheim Emile The Division of Labor In Sociey / Translated by George Simpson. New York, 1960. 439 p.

13. John T. Jost, Christopher M. Federico, and Jaime L. Napier Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities. *Annual Review of Psychology*. 2009. P. 307–337.

14. Skoog L., Karlsson D. Causes of party conflicts in local politics. *Political Studies association*. 2018. Vol. 38. Issue 2. P. 182–196.

15. Waltz K. Man, the State and War. New York: Columbia University Press, 1959. 263 p.

Анотація

Пиголенко І. В., Северинчик О. П., Горячева М. А. Конфліктогенні чинники в соціально-політичному просторі. – Стаття.

У статті розглядаються конфліктогенні чинники в політиці, їх існування та причини виникнення. Розглянуто походження конфліктних чинників в історії політичної думки. Конфлікти в політиці відрізняються за масштабами, інтенсивністю та результативністю, тому є характерними для всієї новітньої історії. На сьогоднішній день актуальним є дослідження саме чинників, що впливають на виникнення політичних конфліктів і знаходження шляхів їх вирішення.

Представлена детальна інформація про те, які чинники спричиняють конфлікти в політиці. Розглянуто політичну конкуренцію, яка включає в себе політичне інакомислення та антагоністичну поведінку окремих політичних акторів. Проаналізовано психологічні та

соціальні чинники, що впливають на виникнення конфліктів. Розглянуто ідеологічну основу виникнення конфліктів.

Процес демократизації та переходу до ринкових відносин, який розпочався після проголошення незалежності України, посилив вплив конфліктогенних факторів у всіх сферах життя суспільства, зокрема в політиці. В роботі представлені думки українських науковців щодо причин виникнення конфліктів в політичній сфері.

Розглянуто вирішення конфлікту у вигляді можливих насильницьких та ненасильницьких форм. Визначені найбільш оптимальні шляхи попередження конфліктогенних чинників та політичних конфліктів для уникнення їх в майбутньому. Розкрито думку, що вирішення конфлікту спрямоване не на усунення конфлікту, а на перетворення насильницького конфлікту в мирний процес соціальних і політичних змін.

Ключові слова: конфлікт, політичний конфлікт, конфліктогенні чинники, фактори конфліктогенності, вирішення конфлікту.

Summary

Pygolenko I., Severynchyk O., Goriacheva M. Conflictogenic factors in the socio-political space. – Article.

The article about conflict-causing factors in politics, their existence and causes. The origin of conflict factors

in the history of political thought is considered. Conflicts in politics vary in scale, intensity and effectiveness, so they are characteristic of the entire recent history. Today, the research of the factors influencing the emergence of political conflicts and finding ways to resolve them is relevant.

Detailed information is presented on what factors cause conflicts in politics. Political competition, which includes political dissent and antagonistic behavior of individual political actors, is considered. Psychological and social factors affecting the occurrence of conflicts are analyzed. The ideological basis of conflicts is considered.

The process of democratization and transition to market relations, which began after the declaration of Ukraine's independence, increased the influence of conflict-causing factors in all spheres of social life, particularly in politics. The work presents the opinions of Ukrainian scientists regarding the causes of conflicts in the political sphere.

The resolution of the conflict in the form of possible violent and non-violent forms is considered. The most optimal ways of preventing conflict-causing factors and political conflicts in order to avoid them in the future are determined. The opinion that the resolution of the conflict is aimed not at the elimination of the conflict, but at the transformation of the violent conflict into a peaceful process of social and political changes is revealed.

Key words: conflict, political conflict, conflict-generating factors, conflict-generating, conflict resolution.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.5

С. К. Костючков

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1708-643X>*доктор філософських наук, кандидат політичних наук,
професор кафедри філософії, соціології та соціальної роботи
Херсонського державного університету***НЕЙРОКОГНІТИВНИЙ ХАКІНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ АКТИВІЗАЦІЇ КІБЕРКОНФЛІКТНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ**

Постановка проблеми. Сучасний світ – це простір конфліктів різного характеру й різного ступеню напруженості. В глобалізованому світі конфлікт, зокрема, соціально-політичної сфери, постає свого роду активатором напруженості, під впливом якого набуватимуть реальності загадкові в своїй непередбачуваності обриси новітньої глобальної цивілізації. Геополітика і конфліктологія в умовах ХХІ століття мають орієнтуватися на врахування особливостей силових блоків на міжнародній політичній арені, а також передбачати й оцінювати вірогідність ескалації конфліктної взаємодії в різних регіонах планети. Априорна деструктивність військового конфлікту яскраво виявляє себе в умовах військової агресії російської федерації проти суверенної України, що загрожує перетворитися на світову війну. Військове протистояння в умовах сучасної війни відбувається не тільки на землі, в повітрі або на морі – незримі лінії фронту проходять і в кіберпросторі. А відтак, кіберконфлікти постають важливою складовою політичних технологій у сучасному глобалізованому світі. В контексті сучасної війни дієвим і результативним інструментом є нейрокогнітивний хакінг – процес активного впливу суб'єкта на певні ділянки мозку індивіда через підсвідомі стимули з метою отримання бажаних поведінкових проявів. Цей вплив здійснюється через кіберпростір – віртуальний світ комп'ютерних мереж, у який інтегрована практично кожна людина на планеті. Розвиток у майбутньому технологій нейрокогнітивного хакінгу може стати перспективним напрямом продукування «м'яких стратегій», які можна використовувати не тільки в мілітарній практиці, але й у процесах дестабілізації внутрішньої політики.

Аналіз останніх публікацій. Поняття «кіберпростір» та «кіберконфліктний простір», «кібертероризм» знайшли відображення в працях вітчизняних науковців, серед яких Р. Гриник, Д. Дубов, Є. Живилю, Ю. Завгородна, С. Кавін,

В. Машталір, О. Мережко, А. Пехник, В. Пилипенко, Ю. Разметаєва, О. Черноног та інші. Серед робіт закордонних дослідників, присвячених вказаній проблематиці, відзначимо праці таких авторів як Д. Вентре, Т. Маурер, Р. Моргус, Е. Сангер, М. Шмітт та інших. Проблематику нейрокогнітивного хакінгу, в різних аспектах, досліджено в розвідках таких сучасних дослідників, як Р. Адолфс, А. Асторіно-Кортіс, Н. Бурра, Г. Вейман, А. Голдман, Е. Джонсон, А. Мартенс, М. Там'єто, Р. Тренел, Е. Фаухер, А. Хервес-Аделман, Дж. Хеслен та інших. Окремі аспекти нейрокогнітивного хакінгу знайшли відображення в попередніх публікаціях автора.

Мета статті. В межах поставленої мети автор націлений на виявлення специфіки сучасного глобалізованого світу, на визначення феноменів кіберпростору, кіберконфлікту, а також на окреслення смислового наповнення нейрокогнітивного хакінгу як інструменту активізації кіберконфліктного простору.

Виклад основного матеріалу. Сучасний глобалізований світ переживає складні трансформаційні процеси, пов'язані з новим етапом розвитку цивілізації. Подібна ситуація значно корегує, навіть більше – принципово змінює базові теоретичні координати дослідження сучасного суспільства в умовах глобалізації, а також фундаменталізує корпус ключових детермінант формування стратегічних трендів життєдіяльності соціальних об'єктів усіх рівнів – локального, регіонального, глобального. У ХХІ столітті людство зіштовхнулося з докорінними змінами у змісті широкого спектру проблем, в авангарді яких – соціально-політичні конфлікти, що характеризують із усією очевидністю новий етап світового розвитку. Формується нова реальність – глобальний світ, у якому конфлікт у соціально-політичній сфері постає своєрідним каталізатором, під впливом якого набуватимуть реальності складні, загадкові й хитромудрі контури новітньої глобальної

цивілізації. Як не парадоксально, але більшість сучасних соціально-політичних конфліктних інтеракцій виявляють себе в якості системоутворюючих чинників міжнародних відносин у період зміни епох; при цьому глобалізаційні процеси сучасного світу імпліцитно передбачають і етіологічно зумовлюють становлення й розвиток конвергуючих зв'язків існуючого світооблаштування. Втім, соціально-політичний конфлікт, не зважаючи на його очевидну деструктивну конотацію, актуалізує, серед іншого, питання про самовизначення конкретного державного утворення в конфліктному процесі.

Відтак, ключовим постає твердження стосовно того, що концептуальний аналіз соціально-політичних конфліктів, характерних для глобалізованого світу, необхідно вибудовувати, виходячи з принципів, що детермінують загальну консенсусну парадигму регулювання процесів, властивих сучасній системі міжнародних відносин. Людство ХХІ століття живе в світі конфліктів різного ступеню гостроти й інтенсивності – це твердження вже стало трюїзмом, а сам світ являє собою перманентно вібруючий від внутрішньої напруги конфліктний простір. В умовах глобалізованого світу в системі міжнародних відносин, чинники, що регулюють, координують і обмежують її, знаходяться під впливом позасистемних факторів, зокрема – пов'язаних із конфліктною взаємодією. При цьому підкреслимо, що подібні зміни в системі призводять до її розбалансування, а це, своєю чергою, стимулює структурні елементи системи працювати в напрямі пошуків додаткових ресурсів, спрямованих на стабілізацію як системи в цілому так і її складових. Сучасне людство живе в світі правил і норм, обмежених випадковостями та в просторі випадковостей, які не мають жодних нормативних лімітів. Апологети ескалації конфліктної взаємодії прагнуть інституціоналізувати хаос, зафіксувати його в «сценарії» сучасного і майбутнього світопорядку, апелюючи до того факту, що «правила гри» в глобалізованому світі встановлюються, оформлюються та діють залежно від силового потенціалу основних гравців на світовій політичній арені. Геополітика і конфліктологія в умовах сучасності вимушені враховувати специфіку топографії силових блоків на міжнародній політичній карті, а також передбачати ймовірні епіцентри розгортання конфліктної взаємодії.

Одним із чинників розвитку стійкого, системного хаосу в сучасному глобалізованому світі є військовий конфлікт, що являє собою трансісторичний деструктивний феномен суспільного життя. Конфлікти в суспільстві та пов'язані з ними модуси соціально-політичної конфліктної взаємодії активно генерують зіткнення доктрин і концепцій, у яких віддзеркалюються соціальні,

політичні, економічні, правові та культурні відносини. Розуміння конфлікту *per se* як проєкції суспільно-політичного простору й соціального часу, висвітлює один із найважливіших аспектів буття індивіда і соціуму загалом, а конструктивна складова конфліктної взаємодії визначає її характер і вибудовує ймовірні «сюжетні лінії» драматичної оповіді з можливим «хеппі ендом» – виходом із конфлікту в форматі консенсусу або компромісу. З філософської точки зору конфліктність епохи (глобальна) – це, перш за все, онтологічна данина на вівтар цивілізації та, одночасно, об'єктивно-цілісний стан соціально-політичного простору з усіма його конфліктами, кризами, викликами, загрозами, протиріччями. Неоднозначність ситуації і в тому, що сучасний глобальний соціально-політичний конфлікт здатен змінювати державні кордони, з'єднувати або роз'єднувати народи, визначати контури та інтенсивність простору соціальної напруги в суспільно-політичних утвореннях, вибудовуючи результуючий вектор цивілізаційного розвитку, потенціюючи розвиток нового порядку або нового хаосу. Контрпродуктивний потенціал військового конфлікту яскраво виявляє себе в умовах сьогодення, коли військова агресія російської федерації проти суверенної України реально загрожує перетворитися на світову війну. А отже, усвідомлення цього факту світовою спільнотою зумовлює необхідність розглядати війну як безпосередню загрозу подальшому розвитку цивілізації.

Даний контекст обумовлює можливість твердження, у відповідності до якого є вагомими підстави розглядати військові дії в умовах ХХІ століття не у форматі капіталізації війни в політичну перемогу, а радше в перемогу на фронті боротьби ідей, ментальностей, світоглядних імперативів, ціннісних детермінант. Традиційний, історично-усталений сценарій війни «на знищення» людських ресурсів, військової техніки, технологічно-виробничих об'єктів, транспортних, інформаційно-комунікативних структур – бачиться, в контексті аналізу сучасного військового конфлікту, безнадійно архаїчним та відверто ірраціональним. У сучасному військово-політичному дискурсі авангардну позицію займають поняття «гібридна загроза» і «гібридна війна». Гібридна війна (*hybrid war*) реалізується з комбінованим застосуванням різних форматів ведення сучасних військових дій: традиційного – з використанням зброї, а також економічного, ідеологічного, технологічного і, зокрема – інформаційного. Бойові дії в сучасних умовах розгортаються не тільки на полі бою, але значною мірою в інформаційному просторі, який має сьогодні глобальний характер. Військовий конфлікт, який у середині ХХ століття називали «війною моторів», у нинішніх умовах можна сміливо називати «війною інформаційних технологій».

Стрімкий науково-технічний прогрес актуалізує певний комплекс нових уявлень і понять, які людству ще належить осмислити, серед них помітне місце займає поняття «кіберпростір». Власне, саме поняття «кіберпростір» (*cyber space*) для характеристики всього масиву інформації, накопиченого в комп'ютерних мережах, увів у науковий обіг американсько-канадський письменник-фантаст Вільям Гібсон у романі «Нейромант», написаному в популярному нині стилі «кіберпанк» ще в 1984 році. Надалі поняття «кіберпростір» було використано в Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства («Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства» [10]) та Конвенції про злочинність у сфері комп'ютерної інформації від 23.11.2001 року («Конвенція про кіберзлочинність» [5]). Слід зазначити, що сучасна людина щодалі прагне реалізувати віртуальне та водночас, віртуалізувати реальне. Сьогодні кіберпростір став одним із основних факторів соціокультурного середовища, а розвиток кіберпростору сприяв формуванню глобального інформаційного простору, становленню так званого «мережевого суспільства», в надрах якого відбувається продукування, збереження інформації, обробка та передача її, як результат – безперервне оновлення інформаційного соціокультурного ареалу. Кіберпростором у сучасному науковому дискурсі називають зазвичай віртуальну реальність, створену за допомогою комп'ютерних технологій.

Більш докладну дефініцію кіберпростору пропонують вітчизняні дослідники Т. Ткаченко і К. Ткаченко, котрі під кіберпростором розуміють «...кіберінформаційне середовище, що відображає семантику (сутність) об'єктів кіберінформаційної інфраструктури та системи відношень і зв'язків між цими об'єктами. До об'єктів кіберінформаційної інфраструктури автори відносять апаратно-технічні складові (сучасні гаджети, персональні комп'ютери тощо), програмно-технологічні складові (комп'ютерні мережі, ПЗ), інформаційні складові (інформаційні бази, вебконтенти, Інтернет-відомості тощо)» [8, с. 77].

Є вагомі підстави погодитися з думкою українських учених О. Данильяна і О. Дзюбаня стосовно того, що «Кіберпростір поряд з властивостями ідеального буття у віртуальній реальності відтворює і властивості матеріального буття: вплив віртуального буття на органи чуття людини є практично ідентичними впливу реальних матеріальних об'єктів. Наука поки ще далека від будь-яких остаточних висновків, але одне можна сказати з упевненістю, що віртуальна реальність не має своєї власної сутності, навіть хоча б щодо незалежності від інших форм буття. Її існування є результатом взаємодоповнюваності і взаємодії матеріальних та ідеальних форм буття. Нове розу-

міння антропоцентризму у поєднанні з сучасними поглядами на розвиток знайшло своє втілення в теорії сталого розвитку, ядром якої є ідея коеволюції природи й суспільства» [2, с. 14].

У широкому розумінні кіберпростір є медіативним чинником комунікативного поля людини XXI століття; він активно впливає на її повсякденні життєпрояви, зокрема – на політичну поведінку. Термін «кіберпростір» вельми вичерпно ілюструє можливість сприйняття комп'ютерів та їх мереж як специфічного «психологічного простору». Мільярди людей, котрі активно працюють і відпочивають із комп'ютерами, грають в ігри, займаються з комп'ютерними стимуляторами, пишуть електронні листи в різні куточки планети, поринають в особливий простір, у якому межа між реальним і віртуальним стає щодалі більш примарною та ефемерною. Значущість кіберпростору для сучасного глобального соціуму в політичному аспекті обумовлює фокус дослідницької уваги в напрямі його дослідження як специфічного чинника, що впливає на становлення мережевого суспільства. Сучасний кіберпростір є такою собі «віртуальною сценою» (*virtual stage*), своєрідною платформою для просування інформації в маси, а також сучасною формою для комунікації між політичними суб'єктами і об'єктами.

Отже, кіберпростір є особливим життєвим виміром людини, середовищем її існування, з яким пов'язані всі сфери суспільного життя – соціальна, політична, правова, економічна, культурна, духовна. Кіберпростір постає і філософією людини, в контексті якої відбувається не тільки спроба розуміння засад власного буття, але й намагання зазирнути в його сутність; а в широкому розумінні кіберпростір є тим феноменом, реальне втілення якого формує знакову систему світосприйняття людини. Як зазначає український дослідник М. Закіров «В епоху інформаційного суспільства саме можливість генерувати і транслувати політичну інформацію, здійснюючи ефективний інформаційний вплив, у поєднанні з наявністю спеціальних механізмів та інститутів, які можуть робити це цілеспрямовано й успішно, визначає результативність державної політики як у середині країни, так і на міжнародній арені» [4, с. 20].

Однак, слід зважити на те, що кіберпростір, як і будь-яке середовище соціальної взаємодії, рано чи пізно, під впливом чинників самої різної етіології, постає простором конфліктів із певним ступенем інтенсивності, характером розвитку і перспективами ескалації або консенсусу. Будь-який імпульс із кіберпростору є стимулом, який мотивує або обмежує людину – формує установки, пропонує коридор можливостей, у широкому розумінні – відбувається те, що віртуальність конструює та корегує реальність. І дійсно, будь-яка структурована соціальна реальність може бути виражена,

кажучи мовою математики, як функція, екстремумами якої є консенсус і конфлікт. Саме кіберпростір стає одним із найвпливовіших чинників глобалізаційного розвитку, а конфліктна взаємодія в ньому здатна провокувати конфлікти різного ступеню напруженості та, відповідно, впливати на характер міждержавних відносин.

Сучасні держави з високим інформаційно-комунікативним потенціалом, як стверджує Ю. Загородня «...намагаються створити кібербезпеку для власних громадян, однак тим самим стають учасниками протистояння за межі кіберпростору та можливостей впливу на зовнішніх учасників-користувачів кіберпростору. Такий «кіберзахист» окремих розвинутих держав провокує розвиток людства у зворотному напрямі, а саме: нестабільності, розбалансованості економіки, політичних процесів, виникнення нових викликів та небезпек, які людина не встигає осягнути, деградації людської особистості, відсутності реального суспільного розвитку й формування тотального контролю над індивідом» [3, с. 149].

Водночас вартує звернути увагу на те, що кіберконфлікти постають важливою комунікаційною компонентою політичних технологій у сучасному глобалізованому світі. Прояви конфліктної взаємодії в кіберпросторі є складовою системи активного впливу на свідомість окремого індивіда та соціальних груп різного масштабу з метою перманентного формування бажаного для активатора / активізатора конфлікту формату поведінки. В такому контексті кіберконфлікт виявляє себе як динамічна інтерактивна взаємодія в кіберпросторі, специфічному за своїми структурою, цілями, умовами і правилами, ідеологічним і політичним інтересам тощо. Кіберконфлікт – це одночасне розгортання дії та контрдії в інформаційному просторі, це реалізація інтенцій та, водночас – здолання супротиву, динамізм якого експлікує зростання або зниження рівня дисгеніальності між протиборчими сторонами конфліктної взаємодії. Функціональним формовиявом кіберконфлікту можна вважати кібератаку, проявом якої сучасні дослідники [1] цілком виправдано називають кібертероризм.

На нашу думку, «...переважна кількість сучасних соціально-політичних конфліктів, зокрема збройних, постають як новий системоутворюючий фактор міжнародних відносин в епоху великих змін. І це при тому, що глобалізаційні процеси сучасного світу передбачають встановлення єдиних усепроникаючих зв'язків існуючого світоулаштування, які охоплюють панівні сфери світової співпраці: політику, економіку, інформаційні технології, науку, культуру, освіту тощо. Саме так формується нова реальність – глобалізований світ, у якому кожен військовий конфлікт у соціально-політичному просторі постає свого роду

імпульсом, що каталізує та стимулює процеси розвитку новітньої глобальної цивілізації» [6, с. 36].

Слідуючи визначеному підходу, зазначимо, що в контексті сучасної війни (зокрема – гібридної) дієвим і результативним інструментом є так званий нейрокогнітивний хакінг (*neurocognitive hacking*) – процес впливу суб'єкта на певні ділянки людського мозку через підсвідомі (сублімінальні) стимули з метою формування у об'єкта впливу запланованих поведінкових проявів. Нейрокогнітивний хакінг застосовується в кіберпросторі щодо певних цільових груп населення, при цьому результативність його значно зростає в багатонаціональних, полікультурних і різноманітних конфесійно країнах. В умовах війни «...важливо посіяти страх «по той бік лінії фронту» – цивільна людина боїться смерті не більше, ніж та, яка тримає в руках зброю. Масштабний страх перед, зокрема, смертю, є свого роду катарсисом для великих мас людей, який дає можливість тримати їх у межах ментальної та фізичної покори. Зовнішні стимули (зокрема, деструктивні, пов'язані з уявленнями про смерть), трансльовані через комп'ютерні мережі та спрямовані на конкретну аудиторію, імпліцитно полегшують процес імпонування специфічної пропаганди або формування бажаних поведінкових патернів у межах соціальної групи, реалізація яких спрямовується на підтримку, ігнорування або відчуження щодо конкретної політичної сили, у широкому розумінні – наявного в державі політичного режиму» [7, с. 165].

Тут варто підкреслити, що вплив на групову або індивідуальну поведінку із застосуванням нейрокогнітивного хакінгу дає його провайдеру можливість «підштовхувати» певні групи людей у запрограмованому напрямку, реалізувати конкретні політичні цілі – від локальних до регіональних і глобальних. Нові високотехнологічні інструменти нейрокогнітивного хакінгу надають можливість отримати нові знання щодо малодосліджених нейронних процесів у структурах головного мозку, відповідальних за інтерпретацію картин соціального світу, зокрема й тих нейронних структур, активація яких може бути визначальною для формування запланованих провайдером поведінкових результатів. Крім застосування у війні, нейрокогнітивний хакінг може бути використаним у соціально-політичних практиках. Зокрема, автори американського наукового журналу в редакційній статті аналізують небезпеку *neurocognitive hacking* як впливового чинника на електоральну поведінку громадян і обґрунтовано пов'язують нейрокогнітивний хакінг із серйозними викликами і загрозами у виборчому процесі [12].

Отже, можна констатувати, що в сучасному високотехнологізованому світі спостерігається

значне зростання рівня небезпеки нейрокогнітивного хакінгу як однієї з форм кіберзагрози, зважаючи на його потужний потенціал для використання у стратегічному, оперативному й тактичному вимірах кіберконфлікту. Кіберпростір вибудовується з системи інформаційних імплікованих взаємозв'язків, генерованих людською думкою, що складають фантастичний, постійно змінюваний малюнок на полотні глобальної комунікаційної мережі. Пропагандистські меседжі як потужні стимули впливу на психіку слугують свого роду «сюжетними контейнерами», які мають конкретне понадзавдання – створювати й підсилювати ресурси для організації ідивідуальних і групових емоцій. Таргетивна (цільова) структура, в якій емоція отримує конкретне вираження, відтворює емоціональну формулу або символічну матрицю і слугує базисом для інтерсуб'єктивної репрезентації. Як бачиться, розроблення новітніх методів когнітивного хакінгу є перспективним трендом продукування м'яких стратегій (*soft strategies*), які можна використовувати не тільки в мілітарній практиці, але й у процесах дестабілізації внутрішньої політики.

Сучасний американський дослідник Дж. Хеслен [9] стверджує, що дискримінаційні афективні реакції, спрямовані на периферію групи, тобто відцентрові, являють собою форми так званої автоматичної евристики: вони генеруються задля захисту організму від зовнішніх стимулів, які становлять певну загрозу для його біологічного життя. Зокрема, це стосується стимулів, пов'язаних із уявленнями про смерть – вони мають чітко виражений танатологічний (від давньогрецьк. – *Θάνατος* «смерть») зміст і провокують деструктивні процеси у психічній сфері індивіда. В сучасних практиках військового протистояння активно застосовуються так звані «психологічні операції» (PSYOP – англ. *psychological operations*) та «інформаційні операції», які проводяться державою / групою держав проти супротивника в ході традиційного або гібридного військового протистояння.

Міністерство оборони США визначає психологічні операції – PSYOP як «заплановані операції, які передають вибрану інформацію та показники іноземної цільової аудиторії, щоб вплинути на їхні емоції, мотиви, об'єктивні міркування та, в кінцевому підсумку, поведінку іноземних урядів, груп і окремих особистостей» [11, с. 1-1].

Як можна бачити, нейрокогнітивний хакінг у найближчому майбутньому здатен перетворитися на потужну зброю в масштабній кібервійні або точкових терористичних кібератаках. Сучасна наука стрімко розширює спектр знань про людський мозок, його анатомо-фізіологічні особливості, а відтак – і шляхи маніпулювання ним, зважаючи на те, що людина сьогодні все активніше інтегрується у віртуальні світи. І якщо інформаційні опе-

рації в кіберпросторі орієнтовані на ампліфікацію конфліктної взаємодії, то вони націлені не тільки на безпосередньо супротивника, але й на цивільне населення країни, проти якої ведеться війна та, і це важливо – на населення держави, яка ініціювала війну.

Висновки. Ситуація першої чверті XXI століття надає значний обсяг фактичного матеріалу, що розкриває нові грані проявів конфліктної взаємодії в умовах світу, що стрімко глобалізується. Саме ця ситуація пропонує нові теоретичні розробки й підходи аналітичного характеру, які слугуватимуть розумінню специфіки явищ міжнародного життя, «маркованих» конфліктним кодом соціально-політичних зіткнень. Динамічний науково-технічний прогрес актуалізує певний набір феноменів; серед них важливе місце займає кіберпростір, як уособлення всього масиву інформації, накопиченого в світових комп'ютерних мережах. Значущість кіберпростору для сучасного глобального соціуму в політичному аспекті обумовлює фокус дослідницької уваги в напрямі його дослідження як специфічного чинника, що впливає на становлення мережевого суспільства. В умовах сучасності кіберпростір постає як один із ключових чинників глобалізації, а конфліктна взаємодія в ньому перетворює його на кіберконфліктний простір. У ході його активізації ефективним інструментом є нейрокогнітивний хакінг – процес активного впливу суб'єкта на певні ділянки мозку індивіда через підсвідомі стимули з метою отримання бажаної поведінкової реакції, зокрема – у військовому протистоянні. Інтегруючи в кіберпростір меседжі специфічного змісту, провайдер кіберконфлікту створює загальний символічний простір, у якому індивідуальні оцінювальні емоції прораховуються, ідентифікуються та спільно проживаються індивідами та соціальними групами. В результаті кумулятивного впливу складових нейрокогнітивного хакінгу активатор кіберконфлікту досягає бажаного ефекту: в об'єктів впливу формується задана поведінкова реакція. Зокрема, в умовах сучасної війни це нерідко постає значно важливішим, ніж застосування традиційного інструментарію кінетичної війни, включаючи сюди і пропаганду в ЗМІ, яка впливає на точність репрезентації ставлення до певних аспектів військового конфлікту. Отже, нейрокогнітивний хакінг у найближчому майбутньому здатен перетворитися на потужну зброю в масштабній кібервійні або точкових цільових терористичних кібератаках.

Література

1. Гриник Р.О., Пилипенко В.М. Кібертероризм як нова форма міжнародного тероризму. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції

(23–25 листопада 2016 р., м. Кропивницький). Кропивницький : КНТУ, 2016. С. 61–63.

2. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2020. № 4 (35). С. 9–21. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2020.4\(35\).221212](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2020.4(35).221212)

3. Завгородня Ю. Політичне протистояння в кіберпросторі: глобалізаційний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філос.політолог. студії*. 2022. Вип. 40. С. 148–153. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.19>

4. Закіров М. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології як фактор еволюції соціально-політичних відносин. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2017. Вип. 46. С. 11–30.

5. Конвенція про кіберзлочинність. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text

6. Костючков С. Застосування практики «дестабілізаційної змії» в умовах гібридної війни. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (9 червня 2017 р., м. Маріуполь). Маріуполь, 2017. С. 35–39.

7. Костючков С. К. Нейрокогнітивний хакінг як елемент «дестабілізаційної змії» у контексті сучасної гібридної війни. *Вісник Львівського університету. Серія філос.політолог. студії*. 2020. Вип. 30. С. 161–169. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.22>

8. Ткаченко О., Ткаченко К. Кіберпростір і кібербезпека: проблеми, перспективи, технології. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. 2018. № 1. С. 75–86.

9. Heslen J. Neurocognitive hacking. A new capability in cyber conflict? *Politics and the Life Sciences*. 2020. Vol. 39 (1). P. 87–100.

10. Okinawa Charter on Global Information Societ. URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html>

11. Psychological operations tactics, techniques, and procedures. Headquarters Department of the Army (FM 33-1-1). 2003. URL: <https://fas.org/irp/doddir/army/fm33-1-1.pdf>

12. The next election threat? Brain hacking. *R&D Augusta University's Research & Discovery Magazine*. 2019. P. 7. URL: https://augusta.openrepository.com/bitstream/handle/10675.2/622906/LR%20R%26D%20mag%202019_pages.pdf?sequence=2&isAllowed=y

Анотація

Костючков С. К. Нейрокогнітивний хакінг як інструмент активізації кіберконфліктного простору в умовах глобалізованого світу. – Стаття.

Ситуація, що склалася в ХХІ столітті, актуалізує питання сучасного аналізу соціально-політичної конфліктної взаємодії, який виявив би адекватність людства протистояти деструктивному впливу соціально-політичного конфлікту як такого в реаліях нового світопорядку. Глобалізація нерідко супроводжується появою у соціально-політичному просторі

чинників, здатних генерувати спалахи конфліктів та, як наслідок – підвищувати рівень хаотизації сучасного світу. Прибічники активізації конфліктної взаємодії прагнуть інституціоналізувати хаос, зафіксувати його в структурних елементах сучасного і майбутнього світопорядку, стверджуючи, що правила гри в глобалізованому світі формуються та діють залежно від силового потенціалу основних акторів у просторі світової політики. Головним завданням сучасних досліджень глобальної конфліктної взаємодії постає звернення до переосмислення соціально-політичної картини світу з метою розпізнавання в ній нового хаосу або нового порядку. В життя сучасної людини з прогресуючою активністю впроваджуються інформаційно-комунікативні технології, аналогів яких не було навіть у недавньому минулому. Їх розвиток актуалізував введення в науковий дискурс таких понять як «віртуальна реальність», «кіберпростір», «кіберконфліктний простір». Значущість кіберпростору для сучасного глобального світу обумовлює акцент дослідницької уваги в напрямі його дослідження як специфічного чинника, що впливає на становлення мережевого суспільства. В сучасному глобалізованому світі кіберконфлікти постають важливою комунікаційною компонентою мілітарних технологій, формуючи кіберконфліктний простір. У таких умовах ефективним інструментом активізації кіберконфліктного простору постає нейрокогнітивний хакінг. Він може бути використаним у кіберпросторі відносно конкретних цільових груп населення, особливо ефективно це спрацює в країнах багатонаціональних, полікультурних і конфесійно різноманітних. Розроблення новітніх методів когнітивного хакінгу є перспективним трендом продукування м'яких стратегій, які можна використовувати не тільки в мілітарній практиці, але й у процесах дестабілізації внутрішньої політики.

Ключові слова: глобалізований світ, хаос, соціально-політичний конфлікт, кіберпростір, кіберконфлікт, кібертероризм, нейрокогнітивний хакінг, гібридна війна, м'які стратегії, свідомість.

Summary

Kostiuchkov S. K. Neurocognitive hacking as a tool for activation of the cyber conflict space in the conditions of a globalized world. – Article.

The situation that has developed in the 21st century actualizes the issue of modern analysis of socio-political conflict interaction, which would reveal the adequacy of humanity to resist the destructive influence of socio-political conflict as such in the realities of the new world order. Globalization is often accompanied by the appearance in the socio-political space of factors capable of generating outbreaks of conflicts and, as a result, increasing the level of chaos in the modern world. Proponents of intensifying conflict interaction seek to institutionalize chaos, fix it in the structural elements of the modern and future world order, claiming that the rules of the game in the globalized world are formed and act depending on the power potential of the main actors in the space of world politics. The main task of modern studies of global conflict interaction is turning to rethinking the socio-political picture of the world in order to recognize

in it a new chaos or a new order. In the life of a modern person, information and communication technologies are increasingly being introduced, the analogues of which did not exist even in the recent past. Their development actualized the introduction of such concepts as “virtual reality”, “cyberspace”, “cyberconflict space” into the scientific discourse. The importance of cyberspace for the modern global world determines the emphasis of research attention in the direction of its research as a specific factor influencing the formation of a network society. In today’s globalized world, cyber conflicts are becoming an important communication component of military technologies, forming the cyber conflict space. In such

conditions, neurocognitive hacking appears as an effective tool for activating the cyberconflict space. It can be used in cyberspace for specific target groups of the population, it works especially effectively in multinational, multicultural and religiously diverse countries. The development of the latest methods of cognitive hacking is a promising trend in the production of soft strategies that can be used not only in military practice, but also in the processes of destabilizing domestic politics.

Key words: globalized world, chaos, socio-political conflict, cyberspace, cyberconflict, cyberterrorism, neurocognitive hacking, hybrid warfare, soft strategies, consciousness.

УДК 327(510):316.662.5:[32:911.3:005.21]

В. А. ЛіпканORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7411-2086>*доктор юридичних наук, професор,
докторант відділу правових проблем політології
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України***ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ СТРАТЕГІЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: НА ПРИКЛАДІ КНР**

Аналіз публікацій. Багатоплановість обраної для дослідження теми зумовлює звернення до ряду методологічних аспектів, зокрема політологічних досліджень науковців з Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: *О. В. Скрипнюка, В. П. Горбатенко, О. М. Костенко, І. О. Кресіна, Ю. І. Римаренка, В. Ф. Сіренко.*

Важливе місце серед публікацій посідають стратегічні дослідження, в рамках яких автори закладають фундамент для розуміння адаптивності різноманітних стратегічних концепцій до сучасних політичних трансформаційних змін: *М. В. Буроменський, В. П. Горбулін, Д. В. Дубов, М. А. Ожеван, Є. В. Перегуда, А. В. Яковець.* Також джерельною базою виступали окремі інформаційні фрагменти, які можна було надібати у незаангажованих авторів Інституту сходознавства НАН України.

Звичайно, що маститою базою виступив масив знань моєї наукової школи – *професора В. А. Ліпкана* – в рамках якої ще з 2000 року ґрунтовно розроблялися різноманітні питання *стратегічного характеру* такими авторами, як: *Г. Ю. Зубко* (стратегія державної інфраструктурної політики), *І. В. Діордіца* (стратегія кібербезпекової політики), *О. А. Мандзюк* (формування аналітичного нарративу та стратегія аналітичної діяльності), *М. І. Дімчогло, О. В. Ільїна, І. М. Сопілко, Ю. Є. Максименко, В. Ю. Баскаков, В. О. Кір'ян, К. П. Череповський, (стратегія інформаційної політики), А. М. Лобода* (стратегія правової безпеки), *В. В. Майоров* (стратегія боротьби з тероризмом), *В. Ю. Кобринський* (стратегія формування контрольної влади) тощо.

Однак окреме вивчення концепції стратегічної невизначеності її політичного виміру на сучасному етапі не висвітлено на достатньому науковому рівні. Більше того, дана стаття закладає науковий тренд щодо необхідності детального з'ясування змісту окремих стратегій або ж концепцій стратегій як політичних інструментів геостратегії.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

У сучасних наукових політологічних дослідженнях замало уваги приділено розвитку концепції теорії геостратегії, складовим компонен-

том якої є формування концептуального ядра окремих стратегій, реалізація яких виступає и вигляді реалізованого геостратегічного сценарію. Дана стаття є внеском у політологічну науку, оскільки окрім теоретичного наповнення, в ній аналізуються конкретні приклади даної стратегії, зокрема з боку Китаю, формуються висновки, які мають стати корисними для формування геостратегії сучасної Української держави.

Мета статті полягає у визначенні змісту концепції стратегічної невизначеності на прикладі Китаю.

Для досягнення поставленої мети були поставлені та вирішені наступні наукові завдання: 1) визначено історичні передумови застосування концепції стратегічної невизначеності в КНР; 2) сформовано сучасний зміст даної концепції; 3) подано сучасні форми її прояву; 5) сформовано засади дослідження нової концепції стратегічної ясності.

Вступ. Світ вступає до нової епохи мілітарного дискурсу. Безпекознавча парадигма, яку я розвиваю вже понад два десятиліття, передбачала безпекоренесанс: «Закономірний процес відродження інтересу до безпеки, обумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних, загально-цивілізаційних та специфічних чинників, які визначають швидкість, спрямованість, глибину та характер процесів у сфері безпеки» [1, с. 180–181].

Одіозність та метаморфози політичних суб'єктів, які прикриваються урізноманітненими різногатурковими рішеннями під виглядом «стратегій», наближають світ до сумних деструктивних та монструозних рішень в рамках так званого Великого перезавантаження.

Сучасна політика перетворилася із мистецтва управління у ремісництво з реваншизму геоісторичних суб'єктів, впровадження умодернених форм неоекономіки у формах: провадження штучного інтелекту та роботів-гуманоїдів до політико-економічного життя, бандитизма та рейдерства, поглинання, варварства, геноциду, збагачення обраних, геоісторичних маніпуляцій спеціальних служб і конспірологічних структур, змащені духом меркантилізму під приводом ідей «добра і гуманізму», демократії і прав людини.

На жаль, в практичній площині українського геостратегічного ландшафту, починаючи з правління *В. Ющенка*, були впроваджені хибні *ідеї демілітаризації*, волюнтаристської інтерпретації засад формування громадянського суспільства, що врешті-решт призвели до зворотного ефекту: атомізації інституційної системи, втрати неї у безпековій сфері стратегічних властивостей, кримінократії, втрати контролю держави над стратегічною інфраструктурою [2].

Водночас свого часу в рамках націобезпекознавства мною були поставлені завдання із вироблення **геостратегії** як альтернативної відносно геополітики системи знань [3] щодо розвитку та дій політичних суб'єктів в умовах нестаціонарності [4] і функціонування складно структурованих трансформацій геостратегічного ландшафту.

Концепції геополітики дедалі глибше дискредитують себе, все більше унаочнюючи свій антилюдський та антигуманістичний характер, спотворену мілітаризовану версію політичного реалізму, що чітко подано та логічно упорядковано в чисельних працях представників *школи критичної геополітики* [5].

Сучасна політика перетворилася із мистецтва управління у ремісництво:

- 1) з реваншизму *геоісторичних суб'єктів*;
- 2) впровадження неоекономіки у таких умовдєрнених формах, як: бандитизм та рейдерство, варварство, геноцид, збагачення обраних;
- 3) геоісторичних маніпуляцій спеціальних служб і конспірологічних структур, змашені духом меркантилізму під приводом ідей «добра і гуманізму», демократії і прав людини [6].

Однією із суттєвих стратегій реалізації такої політики стала концепція **стратегічної невизначеності** (戰略模糊).

Стратегічна невизначеність (*strategic ambiguity* / 戰略模糊): 1) прихована стратегія впливу на власне стратегічне позиціонування; 2) адаптивна стратегія збереження власної ідентичності, вираження своєї місії та реалізації стратегічних цілей за умови прийняття змін в рамках реалізації адаптивних секторальних стратегій.

Формами прояву стратегічної невизначеності виступають:

- 1) піддавання сумніву базових принципів функціонування світової архітектури безпеки;
- 2) поєднання амбітності з амбівалентністю;
- 3) артикульовано не визначене ставлення до певних аспектів зовнішньої політики, тлумачення тих чи інших явищ по-різному, але головне – відверто лише на свою користь і за для власної вигоди;
- 4) відсутність зовнішньо ідентифікованого послідовного прагматизму і непрогнозованість поведінки і напрямів діяльності [7];

5) оперття зовнішньої політики не на стійкі цінності, а не змінювану обстановку та максимальне прилаштування до неї з метою отримання власної вигоди та користі;

6) дипломатична активність, заснована на непередбачуваності;

7) іманентна суперечливість відносин із оточуючими суб'єктами аж до суперництва та ворогування;

8) обмеження відносин конкретним колом цих відносин, за рамками яких відносини із цим самим суб'єктом можуть бути іншими;

9) чітка операціоналізація поняттями «союзник», «партнер», «суб'єкт взаємодії», «політичний актор» із відповідними політичними стратегіями щодо кожного з цих понять;

10) баланс між уявленнями про себе і сприйняттям оточуючими;

11) надавання ясності та прозорості своїй стратегії, навіть якщо не можна запропонувати певність.

На сучасному етапі розвитку, найбільш увиразнено дана концепція імплементована в політичну діяльність двох країн: **Туреччини** (з одного боку: союз із НАТО, проте конфлікт із Грецією, яка є теж членом НАТО; солідарність з Україною, продаж Байрактарів, натомість кардинальне збільшення торгового обороту з Росією; захоплення частини території суверенної держави Сирії, на якій компактно проживають курди, поєднана із підтримкою економічних зв'язків з Росією) та Китаю.

У рамках даної статті, мною будуть проаналізовані прояви такої концепції з боку **КНР на сучасному етапі – правління п'ятого покоління китайського керівництва на чолі із Сі Цзіньпіном**.

У Китаї з моменту його офіційного утворення як держави – 1 листопада 1949 року – зберігалася до жовтня 2022 року традиційна форма приходу і відходу від влади, її передача на основі певних парадигмальних канонів. Кожна політична сила, яка приходила до влади, асоціювалася і представляла певний світогляд конкретного покоління політиків та управлінців, які мали власну теоретичну систему та методологічний інструментарій формування та удосконалення існуючої політичної системи та її інститутів, політичних відносин.

Кожне покоління мало власне бачення шляхів розвитку Китаю, а також тих союзників та партнерів, які мали б Китаю допомагати. Так, якщо політична номенклатура за часів Ден Сяопіна чітко розглядала СРСР як свого головного супротивника на міжнародній арені, а майбутнє пов'язувало із розвитком співробітництва із США, то п'яте покоління на чолі із Сі Цзіньпіном, фактично вступило у відкриту та неприховано не лише економічну, а й політичну, фактично – стратегічну конфронтацію, одним із варіантів якою може бути військовий збройний конфлікт.

Узвичаєно прийнято виділяти *п'ять поколінь керівників КНР*, кожне з них тим чи іншим доклало зусиль до реалізації стратегічної невизначеності, її унаочнення крізь різноманітні політичні інститути та процеси. Діяльність кожного покоління заслуговує на окреме самостійне вивчення.

Але найбільшого розквіту дана стратегічна концепція набула саме за часів правління п'ятого покоління. З огляду на осяжність дослідження, в даній статті, предметом виступатиме сучасна політика п'ятого покоління на чолі із Сі Цзіньпіном [8].

Роль Сі Цзіньпіна у реалізації концепції стратегічної невизначеності

Безперечно *Сі Цзіньпін* увійде в історію як один із найсильніших лідерів, який зміг вирішити чимало стратегічних завдань, які в минулі роки лише порушувалися, але через барк політичної волі, корупцію, клановість не були досягнуті.

Межі мого дослідження і предмет визначені аналізом тих фрагментів діяльності лідера, які тим чи іншим формують наше уявлення про керівну стратегію – **стратегічну невизначеність**.

Саме тому, слід звернутися до першоджерела: монументальної праці *Сі Цзіньпіна* «Про державне управління», яке було випущено багатьма мовами, на жаль українською його перекладено не було [9], тож звернуся до російськомовної версії, яку було перекладено і надруковано в Китаї і люб'язно надано мені в рамках реалізації стратегічних комунікацій зокрема, культурної дипломатії.

Відмітимо, що формування концепції державного управління є притаманним майже для кожного покоління китайських керівників, так само як і опис системи державного управління не вміщується в рамки конкретних прізвищ, а передусім ілюструється в горизонтах поколінь, чим наперед увиразнюється яскраво виражена колективна система управління, наступність і збереження курсу на **побудову соціалістичної держави із китайською специфікою**. Кожне покоління управлінців закладає нову віху в філософію китайського ренесансу, а головне воно закладається в унісон зі світовими трендами до розвитку і рухом часу.

І у цьому філософському розвою непересічне значення посідає концепція *Сі Цзіньпіна*, яка становить ідейний ривок в унісоні з рухом часу, конкретне керівництво до дій для отримання перемоги на вирішальному етапі побудови суспільства середнього достатку, дає імпульс для переходу до другого етапу будівництва соціалістичної модернізованої держави і здійснення великого відродження китайської нації.

Визначальним є акцентування на **духовній сутності ідеї** соціалізму з китайською специ-

фікою нової епохи. Відтак висновую, що Китай самостійно формує для себе ті теоретичні системи, в рамках яких генерується загальний стратегічний зміст функціонування та параметри розвитку китайської нації в рамках єдиної держави Китайська народна республіка; а покоління тих чи інших управлінців можуть змінювати лише вектори застосування тих чи інших інструментів, втім на змінюючи головну і стратегічну визначальну мету розвитку великого Китаю.

Я акцентую увагу на цьому, саме з тією метою, щоб продемонструвати: для Китаю є чужими будь-які концепції геополітики, оскільки вони написані не китайцями і не для китайців, таким чином: китайців вони не стосуються.

Китай сам для себе пише концепції, сам виробляє їх відповідно до власних стратегічних та пріоритетних національних інтересів, а також реалізовує їх незалежно і поза контекстом будь-яких інших візій чи то в рамках геополітичних чи то в рамках інших теоретичних систем, написаних НЕ китайцями. Більше того, важливим у цьому аспекті є дослідження Деніела Бела, який подає модель виправлення недоліків політичної меритократії без введення електоральної демократії [10, с. 116–182] з урахуванням специфіки Китаю, що може бути в подальшому також використано і при побудові нової системи державного управління в оновленій Українській державі після перемоги над Росією на українських умовах.

Щодо *Сі Цзіньпіна*, то під час його приходу до влади у 2012 році чимало експертів припустились стратегічної помилки, даючи йому характеристику як продовжувача та наступника, боронителя традицій колективного управління і наступника *Ху Цзіньтао*. Ця помилка, так само як і стратегічний прорахунок західних аналітиків щодо часових можливостей спротиву Української держави варварській війні Росії, є наслідком застосування лінійних парадигм, штучного інтелекту та технократичного підходу при моделювання соціально-економічних та політичних процесів в мовах невизначеності та трансформації основних компонентів політичної системи за умови збереження її стійкості.

Натомість у своєму виступі майбутній лідер керівництва КНР п'ятого покоління акцентував, що бажає *покінчити із формалізмом та бюрократією*, тобто фактично він артикулював повну протилежність колишньому президенту *Ху Цзіньтао*, який зберігав традиції колективного управління, маневруючи вектором стратегічної невизначеності, зміг залучити величезні інвестиції до китайської економіки, акцентуючи на геоekonomіці, лишаючи осторонь політичні гарантії збереження безконфліктного геостратегічного курсу КНР.

Зрештою – 22 жовтня 2022 року – *Сі Цзіньпін* чітко продемонстрував під час проведення XX з'їзду КПК [11], хто є політичним лідером країни: за його наказом показово вивели під руки колишнього попередника *Сі – Ху Цзіньтао*, тим самим продемонструвавши і давши чіткий однозначний сигнал усім тим, хто сумнівався у здатності *Сі* побороти корупцію і старі партійні схеми, які були неминучим наслідком колективного управління.

Відтак, в наступництво і спадок *Сі* дісталися не лише управлінський апарат а й передусім ті методологічні засади, колективні матриці управління, якими довгий час послуговувалися попередні покоління управлінців в КНР.

Тож розгляну конкретні прояви стратегічної невизначеності за часів *Сі Цзіньпіна*.

Прояви концепції стратегічної невизначеності з боку КНР

З одного боку, влада Китаю проголошує **принцип «неподільності безпеки»** (安全的不可分割性) і «поваги до суверенітету і територіальної цілісності». Це знаходить свій вияв при формуванні питань щодо належності Тайваню, інших територій: Гонконгу, Маккао, ділянок і Південнокитайському морі, прикордонних ділянок із Індією. Тобто Китай хоче до себе поваги **його** суверенітету і **його** розуміння неподільності безпеки.

А з іншого боку, в міжнародному вимірі, Китай жодним чином не засуджує Росію за варварську війну, віковичний продовжуваний геноцид українського народу, збройну агресію, анексію, державний терор, зміщуючи акцент з **оцінки безпосередніх дій Росії, фактів, доказів** тощо на **оцінку контексту подій**, посиляючись на начебто «історичний» контекст. Джерела формування цього історичного контексту у китайського керівництва нам невідомі. Переконані, що Інститут національної пам'яті та інші фахові спеціалісти на установи могли б на запит китайського керівництва надати вичерпну інформацію щодо справжньої історії нашої держави, а не версії фрагмента нашої історії у хворій інтерпретації російських дослідників та політичних ораторів.

Переконаний, що даний «контекст» було узято з російських джерел, ідеї озвучені впливовим політиком *Лі Кецяном* (李克强) здебільшого перегукуються із виступом *Путіна* і його «програмною статтею» про начебто «**єдність українців і росіян**». Чим наперед порушено об'єктивність розуміння та цілісність картини справжніх історичних взаємин української державної нації з одного боку, з населенням, що контролюється московським режимом і проживає на відповідній території, яке має назву «росіяни» – з іншого.

До того ж, у своїй доповіді про нову еру Китаю та возз'єднання із Тайванем (台湾问题与新时代中国统一事业) Китай чітко та послідовно спирається на

власну трактовку та небезспірну інтерпретацію власного бачення історії, акцентуючи, що «Тайвань належить Китаю з давніх давен» (台湾自古属于中国的历史经纬清晰). Водночас сучасне китайське керівництво п'ятого покоління не враховує віковичної історії Української держави, фактично підтримуючи міфологеми про її несамотійність і належність до геостратегічного простору Росії. Хоча історично український геостратегічний простір і автохтонна українська нація мають кілька тисячолітню історію ще до народження Христа і впровадження християнства.

Але ж я можу зауважити: якщо виходити офіційно та прагматично, не враховуючи циклічність періодів єдності та розпаду китайської цивілізації, форм реінтеграції спеціальних адміністративних районів, то офіційно Китайська Народна Республіка заснована 1 листопада 1949 року – час, коли Україна як держава вже користувалася 239 років власною першою в світі писаною Конституцією Пилипа Орлика. Це є засвідченим фактом, докази цього містяться в різноманітних зарубіжних інституціях.

Тож повага не лише до власної історії, а й до історії в тому числі й України, відкриває нові рівноправні шляхи для КНР в глобалізованому світі.

Наступний прояв стратегічної невизначеності. З одного боку Китай проголошує **мирне возз'єднання** із Тайванем (的光明前景), а з іншого – жодним чином не реагує на винищення українства, вбивства дітей, цивільного населення та взагалі деінфраструктуризацію країни [12]. Більше того в останніх промовах на початку 2023 року лідер КНР відмовився надати зобов'язання щодо незастосування сили до Тайваню у разі його спротиву приєднанню до КНР.

Наступне. 5 листопада 2022 року на відкритті 5-го Китайського міжнародного імпортного ЕКСПО *Сі Цзіньпін* відзначив на спільну побудову відкритого та процвітаючого майбуття через розширення відкритості і створення на місткому китайському ринку широких можливостей для усього світу, формування нової архітектоніки розвитку, майданчику розширення відкритості на високому рівні і досягнє для усього світу суспільне благо [13].

Утім дії Росії категорично суперечать стратегічній візії *Сі Цзіньпіна* щодо відкритості, тож схвалення або замовчування об'єктивної оцінки Китаєм війни РФ проти Української держави сприяє продовженню функціонування політичного режиму РФ, його підживлення економічною взаємодією з КНР, водночас суттєво впливає на всі світові політичні системи і унеможлиблює реалізацію КНР концепції відкритості: війна на вбивства ніколи не сприяли свободі та відкритості, спонсорування агресора завжди виступає скритою формою заохочення агресії.

Адже прагнення до глобального лідерства КНР – це глобальна відповідальність КНР.

Неможна бути відкритим для усього світу лише для власної вигоди і користі.

Користь має бути взаємною, а відкритість взаємовигідною. Артикуляція Китаєм себе в якості глобального лідера зумовлює зміну власного ставлення до вирішення суперечливих безпечових та глобальних проблем: *від звичних закликів* «до миру», «мирного вирішення проблем», «замовчування війни», називання війни в Україні «конфліктом» тощо, **до активних дій.**

За іншого випадку, відповідно до китайського прислів'я: «З собакою, що все життя на ланцюгу просидів, полювати не ходять» (他們不會帶著一條一輩子都被鎖鏈拴著的狗去打獵。). Тож Українська держава разом із КНР готова до нової ролі в побудові нової системи світопорядку та інтеграції стратегічних автономій в нову сингулярність.

Ще один прояв стратегічної невизначеності. Китай прагне отримувати українську кукурудзу, однак замість впливу на московський режим, який, окрім визначеного вище, зухвало грабує Українську державу, зокрема пшеницю та кукурудзу, КНР веде задалегідь складнореалізовані перемовини з Бразилією, в якій панує політична турбулентність, наперед усвідомлюючи, що подорожчання ф'ючерсів в США та нікуди не зниклі фітосанітарні проблеми на додаток із приходом до влади у 2023 році нового президента Луїза Інасіу Лула да Сілва, фактично унеможливають рівноцінну заміну української кукурудзи.

На мою думку, важливою для сучасного Китаю має виступати *концепція стратегічної ясності*, яка дозволить, не змінюючи проголошений курс, цінності, корегуючи лише інструментарій та політичну готовність до практичних дій і дієвої зміни геостратегічного ландшафту зберегти власну ідентичність та геоекономічний імпульс розвитку.

Китай має не лише думати про себе ширше, а й діяти ширше. Лише думками ситий не будеш. Майбутнє належить тим, хто **діє широко**, а не *лише мислить* горизонтами розвитку. Знаходження правильного балансу між внутрішніми інтересами, користю і взаємною вигодою, на яку постійно наголошують китайські посадовці, з глобальною роллю активного суб'єкта (актора) і стратегічного світового архітектора є шляхом для реалізації статусу КНР як стратегічного лідера XXI століття.

Висновки. На даному шляху дороговказом для КНР може виступати сильна та дієва *стратегія ідентичності*:

- як позиціонує себе Китай,
- що він для цього готовий змінити зсередини себе,
- що він може дати іншим для спільного розвитку і солідарної користі.

У рамках даної стратегії **Китай має узяти на себе зобов'язання**, а не лише «закликати» інших щось робити чи не робити. Китай має думати про можливості не тільки свої і лише свою вигоду і користь, а створювати реальні, а не декларативні можливості та механізми для інших держав, на що до речі наголосив Сі Цзіньпін, виступаючи 5 листопада 2022 року на відкритті виставки ЕКСПО.

Якщо Китай і надалі продовжуватиме таку політику, то світ і політичні інститути світу і надалі сприйматимуть КНР так і через роки, позбавляючи його точок росту і трансформації сприйняття. Адже досі світ не має прикладів активної участі КНР у конкретному та результативному вирішенні глобальних безпечових проблем, в тому числі військових конфліктів, результативної діяльності у сфері міжнародних відносин, поза межами території КНР.

Для нового сприйняття потрібні:

- 1) **нові дії**, а не нові слова;
- 2) **стратегічна політика**, а не постійні повчання інших;
- 3) **власна зрозуміла геостратегія**, а не підігрування іншим за для власної тимчасової користі;
- 4) адекватне сприйняття не лише власної історичної спадщини та величі, а й інших держав, зокрема Української держави та автохтонної націотворчої державної української нації та її багатівікової культури.

Реальна, а не декларована зміна статусу КНР як глобального лідера потребує реальної та практичної зміни стратегічних концепцій, а не лише проголошення з партійних трибун про зміни.

Відтак, на мою думку, концепція стратегічної невизначеності має бути трансформована на концепцію *стратегічної ясності* та *національної ідентичності*. Зміст якої, з урахуванням творення модерної геостратегії Української держави, – стане предметом окремої моєї наукової статті.

Література

1. Ліпкан В. А. Безпекознавство : навчальний посібник. Київ : Вид-во Європ. ун-та, 2003. 208 с.
2. Ліпкан В. А., Зубко Г. Ю. Стратегія державної інфраструктурної політики України : монографія / за загальною редакцією В. А. Ліпкана. Київ : В. А. Ліпкан, 2022. 1008 с.
3. Ліпкан В. А., Ліпкан О. С. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях : словник. Вид. 2-е, доп. і перероб. Київ : Текст, 2008. 400 с.
4. Ліпкан В. А. Синергетичний і гомеостатичний підходи до системи національної безпеки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2003. № 2. С. 104–111.
5. O'Tuathail G. Critical Geopolitics. The Politics of Writing Global Space. London : Routledge, 1996;

Cohen S. Geopolitics of the World System. Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2003; Замятин Д.Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX веке. Полис. 2001. № 6; Бусыгина И.М., Окунев И.Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика. Полис. 2014. № 2.

6. Ліпкан В. Привід гуманізму URL: <https://www.lipkan.com/privid-gumanizmu/>

7. Стратегическая неоднозначность. Турция верна своему пути. URL: <https://thinktanks.by/publication/2022/03/18/strategicheskaya-neodnoznachnost-turtsiya-verna-svoemu-osobomu-puti.html>

8. URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Поколения_руководителей_КНР Си Цзиньпин О государственном управлении. Пекин : Издательство литературы на иностранных языках. В 3 т. Т. 1. 2018. 652 с.

9. Белл Деніел Китайіськ модель. Політична меритократія та межі демократії / пер з англ. Олександр Дем'янчук. Київ : Наш формат, 2017. 312 с.

10. Не хотів залишати своє місце. Екстраву Китаю Ху Цзиньтао вивели під руки із президії на з'їзді Компартії – BBC. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/z-jizd-kpk-kitayu-hu-czintao-viveli-pid-ruki-iz-ceremoniji-50278560.html>

11. Ліпкан В.А. Геостратегія сучасної Української держави: засади формування. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2022. № 42. С. 268–277; Ліпкан В.А. Безпека стратегічної інфраструктури та стратегічні комунікації в контексті реалізації геостратегії сучасної України. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2021. № 38. С. 205–216.

12. Полный текст выступления Си Цзиньпина на церемонии открытия 5-го Китайского международного импортного ЭКСПО. URL: <https://russian.news.cn/20221105/40919a5c3de6452b85d9b03f84e0df98/c.html>.

Анотація

Ліпкан В. А. Політичний зміст концепції стратегічної невизначеності: на прикладі КНР. – Стаття.

У сучасних глобалізаційних умовах трансформації не лише політичних, а й економічних систем, формування нових засад світового порядку, нестійкості інституційних систем та часом їх неспроможності де-факто зберігати суверенну владу особливої уваги набуває потреба у правильному виборі ефективних геостратегій та стратегічних концепцій розвитку національних держав.

Творення сучасної геостратегії як наукової теорії передбачає розроблення власних стратегічних імперативів, які мають втілюватися в рамках цілісних стратегічних концепцій. Політичне булькотіння, хитання від однієї політичної системи координат до іншої, відсутність справжньої стратегії як політичної ідеології націотворення зумовлюють потребу у зверненні до методологічних засад формування даних стратегічних концепцій.

У рамках геостратегії як *політико-безпекової практики* сучасної Української держави постало актуальне завдання: відійти від догматичної інтерпретації стратегічних концепцій лише в якості

інструментів вирішення насправді тактичних та операціональних завдань. У рамках геостратегії як *теорії*, пропонується розвивати власну геостратегію як системну теорію розвитку національної ідентичності і державницької нації в рамках Української держави. Операціоналізація даної теорії має відбуватися в рамках окремих стратегій як ключового інструментарію політико-безпекової практики, заснованих на чисельних національних традиціях право-, безпеко- і державотворення. Однією з таких стратегій для розгляду виступає стратегічна невизначеність. Адже нестійкому і нестаціонарному світу дана концепція може корелювати найбільше.

На підставі авторської моделі геостратегії аналізуються концепція стратегічної невизначеності та її сучасні прояви на прикладі Китаю, крізь призму сучасних політичних тенденцій, структури політичної комунікації і політичних відносин, політичних інтересів і політичної діяльності, які синергетично впливають на її зміст та форми прояву.

У статті масштабується і послідовно продовжується ключова авторська ідея щодо чіткого відділення геостратегії як окремої від геополітики теорії. Через це з політологічних позицій ілюструється розбіжність трактування розуміння «стратегічної невизначеності». У статті подано визначення поняття, сучасні форми прояву, а також сформульовані висновки щодо ефективності застосування даної стратегії з боку КНР за умови його практичного прагнення до світового лідерства, мілітаризації міжнародних відносин та демонстрація можливості забезпечення власних амбіцій зброєю. Висновується про хибність даної концепції з боку Китаю за умови його прагнення до збільшення власної ролі в якості активного актора та архітектора нового світового порядку та світового домінування в контексті Великого переважавання.

Сформовано наукове завдання щодо окремого дослідження нової концепції стратегічної ясності.

Ключові слова: геостратегія, стратегічна невизначеність, стратегічна ясність, Китай, зовнішня політика Китаю, п'яте покоління, політична система, політичні інтереси, базові концепти геостратегії, властивість політичних систем, стратегічна автономія, нова сингулярність.

Summary

Lipkan V. A. Political content of the concept of strategic uncertainty: the case of the PR China. – Article.

In today's globalization conditions, the transformation of both political and economic systems, the formation of new foundations of the world order, the instability of institutional systems and sometimes their inability to de facto preserve sovereign power, the need for the correct choice of effective geostrategies and strategic concepts for the development of national states becomes particularly relevant.

The formulation of modern geostrategy as a scientific theory involves elaborating one's strategic imperatives, which should be implemented within integral strategic concepts. Political bubbling, swaying from one political coordinate system to another, and the lack of a specific strategy as a political ideology of nation-building

necessitate a reference to the methodological principles of shaping of specific strategic concepts.

Under the framework of geostrategy as a *political and security practice* of the modern Ukrainian state, an urgent task has arisen: to quit the dogmatic interpretation of strategic concepts only as tools for solving tactical and operational tasks. Under the framework of geostrategy as *theory*, it is proposed to draft one's geostrategy as a systematic theory of the development of national identity and a state-like nation within the Ukrainian state. The theory's operationalization should occur amidst individual strategies based on numerous national traditions of law-, security- and state-building as a key instrument of political-security practice. Strategic uncertainty is one of the strategies for consideration. Moreover, that kind of concept can be most relevant to an unstable and non-stationary world.

Based on the author's model of geostrategy, it is analyzed the concept of strategic uncertainty and its current manifestations as illustrated by China through the prism of modern political trends, the structure of political communication and relations, political interests, and political activities, which have a synergistic impact on its content and manifestation.

The article scales and consistently extends the author's key idea regarding the clear separation of geostrategy as an individual theory from geopolitics. As a result, the divergence of the interpretation of the understanding of "strategic uncertainty" is illustrated from political science positions. The paper contains a definition of the concept, modern forms of manifestation, and conclusions about the strategy's effectiveness on the part of the PRC under its practical desire for world leadership, the militarization of international relations, and demonstration of the ability to secure its ambitions via weapons. It is concluded about China's misinterpretation of the concept, given its desire to increase its role as an active actor and architect of the new world order and world domination in the context of the Great Reset.

A scientific task for an individual study of an innovative concept of strategic quality is set.

Key words: geostrategy, strategic uncertainty, strategic clarity, China, foreign policy of China, the fifth generation, political system, political interests, basic concepts of geostrategy, property of political systems, strategic autonomy, new singularity.

УДК 324-047.44(477)«2022»

М. І. МіловаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4215-1264>доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Г. Б. ТрушевичORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3793-1074>

аспірант кафедри політології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПЕРСПЕКТИВИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОПЕРЕДНІЙ АНАЛІЗ

Вступ. Сьогодні, вже стає зрозумілим не тільки для спеціалістів, науковців, але й для більшості громадян, що післявоєнний демократичний процес охоплюватиме всю багатогранність соціально-політичного життя українського суспільства, який має бути спрямований на відновлення соціально-економічного розвитку, подальший прогрес у сфері децентралізації, політичного плюралізму, свободи преси, дотримання верховенства права, боротьби з корупцією, забезпечення прав людини та можливістю проведення вільних демократичних виборів. Ці зусилля будуть ключовими для реалізації євроатлантичних амбіцій України та збереження міжнародної підтримки критичної економічної та військової допомоги. Важливо усвідомлювати, що успіх українських військових має підкріплюватись безперервним демократичним прогресом.

Наша держава зробила значний демократичний крок після Революції Гідності. Це був переломний момент, який привів до зміни влади та втечі президента України Віктора Януковича значною мірою у зв'язку з відмовою від європейського демократичного шляху України. Демократичні процеси в Україні сьогодні, попри неймовірно важкі умови окупації деяких територій та триваючої агресії з боку Росії, поступово просуваються. Прогрес України може послужити каталізатором для подібних змін всередині Росії. Складається враження, що президент Росії бачить демократичні зміни, верховенство права та легітимні вибори на своїх кордонах як екзистенціальну загрозу своєму особистому виживанню, тому такі зміни це виклик, який може провокувати різні сценарії подальшого розвитку подій.

У контексті цих багатогранних викликів та перспектив післявоєнного розвитку, спрямованого на демократичне відновлення та прогрес України, особливої уваги потребує інститут виборів, який є однією з найважливіших ознак демократичного розвитку та формою наповнення сучасних

політичних інститутів та структур. Останні зміни влади в Україні, а саме парламентські та президентські вибори у 2019 році та місцеві вибори у 2020 році, були розцінені міжнародними місіями спостереження як демонстрація значного прогресу. Ці досягнення в політичному плюралізмі ще більше посилили позицію України як приклад того, що демократичний розвиток можливий для регіону та за його межами.

Подальша інституціоналізація та удосконалення виборчого процесу в Україні має ключове значення для реалізації євроатлантичних амбіцій країни та стає основоположною передумовою для всіх інших демократичних реформ. Прогрес у цій сфері зміцнить міжнародну довіру до України та доведе, що демократія є стійкою навіть у воєнний час і в період післявоєнного відновлення.

Метою статті є визначити основні проблеми виборчого процесу, які виникли у зв'язку з російсько-українською війною, та описати бачення деяких необхідних змін, які потребують уточнення та вдосконалення, задля забезпечення проведення демократичних виборів у післявоєнний період.

Методи дослідження. Статтю побудовано на основі структурно-функціонального та інституціонального підходів з метою розгляду різних аспектів сучасних змін, які впливають на вибори у повоєнний період, та подальшим аналізом змін у виборчому законодавстві.

Результати. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року завдало величезної шкоди громадянам та інфраструктурі по всій Україні. Міжнародна спільнота загалом визнає необхідність надання значної фінансової та технічної допомоги для відновлення України, але не менш важливим, на думку авторів, є надання відповідної підтримки у її намаганнях зберегти і реконструювати підвалини демократії та демократичних інститутів зокрема, з урахуванням сучасних викликів та ризиків.

Для міжнародних партнерів, які прагнуть підтримати Україну, важливо усвідомлювати, що вся підтримка має надаватися через реальні партнерства, з урахуванням можливостей української держави та суспільства, як рівноправного партнера у всіх процесах прийняття рішень. Україна має сталі демократичні інститути, і ключовим завданням є допомога в їх збереженні. У деяких сферах, включаючи проведення наступних виборів, міжнародна підтримка, ймовірно, буде необхідною. Українське громадянське суспільство, як ефективний рушій національного прогресу у сфері прав людини та інших демократичних сферах, має бути залучене до процесу прийняття рішень, експертизи та надання послуг.

Україна із здобуттям незалежності стала демократичною державою, хоча її демократичні показники з часом значно змінювалися. Останній період реформ, який включав значну децентралізацію та спрямування ресурсів у регіони, збігся зі значним зростанням частки українців, які погоджуються з тим, що демократія є найкращою формою правління, а інститут виборів є її суттєвим показником. Тому питання виборів в Україні відразу постане після завершення воєнного стану і потрібно вже сьогодні розуміти яким чином організувати виборчий процес, дотриматись законодавства та підлаштувати його під умови повоєнної.

Однією з проблем проведення післявоєнних виборів є їх законодавче забезпечення. Український парламент, Верховна Рада, відображає життєздатність і складність української демократичної політики. Постійний об'єкт жвавих дебатів, критики та недовіри підкреслює, що парламент історично не був вільним від впливу явних і прихованих спеціальних інтересів, але все це сприяло професіоналізації та відкритості у парламентській діяльності. З 2014 року європейська інтеграція стала рушійною силою реформ, а Верховна Рада налагодила тісні відносини з Європейським парламентом та іншими інституціями, що може слугувати забезпеченню майбутньої міжнародної підтримки та діалогу між рівними партнерами.

В зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженням Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, воєнний стан введено в Україні з 24 лютого 2022 року [4]. В частині першій статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зазначається, що в умовах воєнного стану забороняється проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування [3]. В статті 20 Виборчого кодексу України визначено, що у разі введення в Україні чи в окремих її місцевостях

воєнного або надзвичайного стану виборчий процес загальнодержавних виборів та/або виборчий процес відповідних місцевих виборів, що відбуваються на цих територіях або їх частині, припиняється з дня набрання чинності відповідним указом Президента України. В тій же статті вказується, що після припинення чи скасування дії режиму воєнного або надзвичайного стану перебіг відповідного виборчого процесу, припиненого у зв'язку з цим, розпочинається спочатку [2].

Хоча Росія та Україна наразі не ведуть активних переговорів про припинення війни, однак припинення бойових дій шляхом переговорів є постійною можливістю в будь-якому збройному конфлікті та війні зокрема. Якщо переговори відбудуться, необхідно враховувати конституційні наслідки будь-якого типу врегулювання, бо будь-який результат, включаючи однозначну поразку Росії або мирну угоду, вимагатиме розгляду змін до Конституції України, тому важливо належним чином врахувати всі встановлені в Україні процедурні вимоги та обмеження. Україна може розглянути можливість проведення суто консультативного референдуму щодо будь-якої мирної угоди або врегулювання відповідно до її конституційних положень, ризики та переваги якого мають бути ретельно зважені з урахуванням порівняльного досвіду.

Потрібно взяти до уваги, що за Конституцією України чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України, тобто наступні – 29 жовтня 2023 року (частина перша статті 77), а чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України, тобто наступні – 31 березня 2024 року (частина п'ята статті 103) [1].

Центральна Виборча Комісія (ЦВК) вже почала роботу з питання виборів у післявоєнний період та схвалила пропозиції щодо вдосконалення законодавства України і надіслала їх Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування для розгляду та врахування під час підготовки відповідних законопроектів.

За участі міжнародних партнерів та громадських організацій Центральна Виборча Комісія (ЦВК) розробила проект Закону України «Про особливості забезпечення організації та проведення загальнодержавних виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні». Комісія пропонує утворити на тимчасовій основі на час проведення загальнодержавних виборів додаткові виборчі дільниці як в Україні, так і закордоном. На території України утворити додаткові виборчі дільниці у місцях компактного

поселення внутрішньо переміщених осіб. На території іноземних держав утворити додаткові закордонні виборчі дільниці як при закордонній дипломатичній установі України, так і поза її межами. Почати фахову дискусію щодо пошуку нових форм організації голосування на виборах на закордонних виборчих дільницях аби залучити до виборчого процесу більшу кількість людей.

Щодо кандидатів, то ЦВК пропонує заборонити здійснення заміщення народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, повноваження яких достроково припинені та які були обрані за виборчими списками політичних партій (місцевих організацій політичних партій), діяльність яких заборонено. Унормувати на законодавчому рівні й наслідки заборони політичної партії для подальшого функціонування виборчих комісій, зокрема ТВК та підсилити наявні у виборчому законодавстві обмеження щодо здійснення спостереження за виборами особам, дії яких можуть загрожувати основам національної безпеки.

Також ЦВК зазначає, що необхідно встановити безумовний порядок фінансування підготовки та проведення місцевих виборів місцевою радою і пропонується розширити у положеннях Кодексу виняткові випадки, які не вважатимуться порушенням цензу осілої для кандидатів на загальнодержавних виборах. ЦВК наголошує також на необхідності удосконалення чинного законодавства в частині регулювання процедури встановлення неможливості проведення виборів на окремих територіях та виборчих дільницях [5].

Національні консультанти Ради Європи Ю. Ключковський та В. Венгер представили результати звіту з оцінки потреб «Організація та проведення виборів у післявоєнній Україні. Передумови та виклики», проведений Радою Європи влітку 2022 року. Зазначене дослідження виконано у зв'язку з повномасштабною військовою агресією Російської Федерації проти України та низкою проблем і загроз, які вона створила для функціонування демократичних інститутів в Україні. Автори дослідження зазначили, що питання призначення, організації та проведення виборів у післявоєнний період потребує поступової та системної підготовки вже на сучасному етапі через величезну кількість внутрішньо переміщених осіб, широкомасштабну окупацію українських територій, потужну пропагандистську кампанію проти України та інші серйозні виклики, шляхи подолання яких потребують глибокого системного аналізу та комплексного підходу [8].

Під час дискусій та розробки законопроекту щодо внесення змін до Виборчого кодексу України також потрібно враховувати і Рішення РНБО (Ради національної безпеки та оборони) щодо заборони низки проросійських партій в Україні, а

саме йдеться про призупинення діяльності низки політичних структур, які мали зв'язок з Російською Федерацією: «Опозиційна платформа – За життя», «Партія Шарія», «Наші», «Опозиційний блок», «Ліва опозиція», «Союз лівих сил», «Держава», «Прогресивна соціалістична партія України», «Соціалістична партія України», партія «Соціалісти», «Блок Володимира Сальдо» [7].

Починаючи з часів здобуття незалежності країною, партії, які ідеологічно тяжіли до Росії, спирались на електорат в більшості випадків з південного сходу або півдня України. Цей регіон завжди займав особливе місце в політиці країни і навіть після 2014 року лідери політичних партій, які мали велику електоральну підтримку в регіоні, намагались запропонувати альтернативу євроатлантичній траєкторії Києва. Зараз, після вторгнення Росії, південний схід України перебуває у пошуках нової ідентичності та нових політичних лідерів. Регіони, які зазнали основного тягаря російського вторгнення, це ті регіони, які завжди найбільше голосували за проросійські політичні партії. Так на місцевих виборах 2020 року блок Віктора Медведчука «Опозиційна платформа – За життя» переміг на місцевих виборах до Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської обласних рад. Останніми роками, незважаючи на зростання напруженості з Росією та загрозу повномасштабної війни, ця частина України зберігала загалом позитивне ставлення до свого сусіда на сході.

Склалася досить важка політична ситуація, яка, з одного боку, може не сприяти електоральній активності та провокувати зростання рівня невизначеності серед виборців. У таких умовах посилюється недовіра, зростає рівень абсентеїзму, а електоральна поведінка громадян може залишитися об'єктом численних маніпуляцій та ангажування на тлі процесів, які відбуваються в українській воєнно-політичній реальності. А з іншого, можливо, навпаки активізація політичної участі в цих регіонах, поява нових лідерів, політичних організацій тощо, які претендуватимуть на зайняття посад, враховуючи власний досвід захисту свободи, незалежності та державного суверенітету.

Повномасштабне вторгнення значно вплинуло на проросійські настрої населення, тому кардинальні зміни в громадській думці залишають мало місця для політичних проєктів, заснованих на ідеї окремої південно-східної ідентичності, тоді як усе, що пов'язане з Росією, зараз є токсичним. Місцеві політики можуть або відмовитися, або адаптуватися, займаючи проукраїнську позицію. Однак цей регіон залишився без політичного представництва і виникає ще не менш важлива проблема – проблема нових лідерів, нових політичних угруповань, партій, які, безумовно, мають

з'явитися, скоріше за все з представників інших соціальних груп, наприклад, бувших військових.

Дослідники Д. Яковлев, Л. Богуш та О. Дяченко зазначають, що представники середнього класу в Україні мають всі можливості для встановлення режиму політичної демократії та протистояння олігархічно-люмпенському альянсу. Що заважає цьому – недостатня активність середнього класу під час виборчих кампаній і особливо після них. Усталена монополія олігархів в економіці та медіа-просторі дозволяє ефективно проводити виборчі кампанії в ЗМІ та фінансування політичних партій. Це зводить нанівець спроби середнього класу встановлення політичної демократії в Україні [10, с. 220].

Тим не менш, саме Кремль завдав останнього удару проросійським силам в Україні, спрямувавши свою військову машину проти історично лояльних регіонів, змусивши український уряд знищити їх партійні залишки за підтримки переважної більшості громадського суспільства. Крах старої системи фактично залишив колишній проросійський південний схід без політичного представництва. Тому повоєнний період в Україні також буде характеризуватись тим, що деякі політичні партії захочуть заповнити порожнечу з електоральних вподобань [9].

Необхідно враховувати й те, що після деокупації українських територій там можуть залишатись люди з різною позицією, іншими поглядами на ситуацію, колаборанти, а можливо, звичайні українські громадяни, які втомилися від війни та ніяким чином не виявляють власні позиції, але вони громадяни України і в Росію ніколи не хотіли та й не збираються. Тому потрібна кропітка, наполеглива, велика інформаційна робота, якщо ми хочемо зберегти державну цілісність. Перший віце-спікер парламенту Олександр Корнієнко зазначив, що після завершення війни для організації й проведення виборів в Україні знадобиться час, якийсь невеликий перехідний період, який може бути різним для кожної з територій. О. Корнієнко заявив, що у разі звільнення Донецька, Луганська й Криму треба буде з'ясувати, громадяни якої країни там є, й провести відповідні заходи з перевірки. На думку посадовця, з місцевими виборами можуть виникнути складнощі. Так, треба буде попрацювати над законодавством, щоб «убезпечитись від колаборантів, яких там багато», але не всі вони можуть потрапити під дію СБУ. Крім того, потрібен час, щоб упорядкувати ситуацію зі списками виборців, адже багато людей, що поїхали за кордон, внутрішньо переміщених осіб, загиблих [6].

Висновки. Наступні вибори в Україні, хоч би які вони відбулися, будуть надзвичайно важливими для демократичного поступу нашої держави. Переміщення людей і наслідки війни мати-

муть значні матеріально-технічні, інституційні та правові наслідки для проведення виборів. Голосування за межами країни та внутрішньо переміщених осіб потребуватиме спеціальних механізмів голосування у безпрецедентному масштабі, що, у свою чергу, матиме середньо- та довгострокові наслідки для фінансування та структурування виборчих процесів. Захист кібер- та інформаційного середовища України навколо виборів вимагатиме співпраці між багатьма відомствами та зацікавленими сторонами. Допомога міжнародного співтовариства у проведенні виборів в Україні має бути спрямована на підтримку потреб конкретних інституцій, які забезпечують виборчий процес не тільки під час виборів, але і в довгостроковій перспективі.

Також потребує уваги рівень прозорості та своєчасності переходу від військової до цивільної адміністрації по всій Україні та розробці механізму для скасування виборів через проблеми безпеки. Так само буде вкрай важливо переконатися, що будь-які обмеження щодо окремих осіб і груп, які беруть участь у виборах і приєднуються до виборчих комісій, є розумними, об'єктивними та своєчасними. Тобто архіважливою залишається організаційно – політична проблема організації виборів, пов'язана із воєнно-політичним, технологічними та соціальними змінами, які відбулися у зв'язку із російсько-українською війною.

Не менш важливою є проблема удосконалення законодавчої бази, де є значний прогрес, спрямований на осучаснення єдиного Виборчого кодексу, нового Закону про політичні партії та відновлення фінансової звітності політичних партій, що є ключовою умовою, яка раніше призвела до лібералізації візового режиму Україна – ЄС.

Проблема захисту прав людини є критично важливою для будь-якої демократії. Українська судова система все ще потребує суттєвої реформи, щоб забезпечити доступ до правосуддя, і, ймовірно, знадобиться міжнародна співпраця та інституційна підтримка для достовірного розгляду воєнних злочинів і злочинів проти людства. З точки зору медіа та громадянських свобод, баланс між захистом свободи слова та захистом від шкідливої пропаганди буде ключовим викликом для післявоєнної України.

Українське громадянське суспільство також, ймовірно, потребуватиме значної допомоги, щоб повернутися до своєї довоєнної ефективності. Враховуючи знищення української економіки, захист існуючих трудових прав і забезпечення відповідності України міжнародним стандартам будуть ключовими для повернення економічного життя в країну. Уразливі групи меншин можуть бути ризиковані тим, що нещодавні досягнення в галузі прав людини будуть стерті без узгодженої підтримки та уваги.

Безумовно, деякі проблеми вже зараз є надто актуальними та потребують ретельного аналізу, як післявоєнне економічне, соціальне та політичне відновлення України з урахуванням дотримання та подальшого розвитку демократичних норм та принципів. Надскладне завдання подолання наслідків агресії, відновлення інфраструктури та базових потреб має поставити такі питання в центр зусиль з відновлення.

Післявоєнна Україна має зберегти позитивний демократичний прогрес останніх довоєнних років, який би гарантував стабільність в незалежних виборчих інститутах країни. Нові виборчі технології мають надавати пріоритет прозорості та безпеці, водночас вкрай важливим буде забезпечення виборчих прав внутрішнім та зовнішнім переміщеним громадянам України. Багато питань поки не мають чітких відповідей, але важливо те, що вони поставлені у порядок денний та при більш уважному ставленні до їх розв'язання зможуть забезпечити належний виборчий процес в післявоєнній Україні.

Література

1. Конституція України. (1996). *Президент України. Офіційне Інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
2. Виборчий кодекс України. (2002). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
3. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». (2022). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
4. Указ Президента України Про введення воєнного стану в Україні. (2022). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
5. Вибори після війни. ЦВК напрацювала законодавчі пропозиції щодо проведення виборів у повоєнний період. (2022). *Центральна Виборча Комісія*. URL: <https://cvk.gov.ua/novini/vibori-pislya-viynitsvk-napratsyuvava-zakonodavchi-propozitsii-shhodo-provedennya-viboriv-u-povoiennyi-period.html>
6. Вибори в Україні: у Раді розповіли, коли вони можуть пройти та що може змінитися. (2022). *УНІАН Інформаційне агентство*. URL: <https://www.unian.ua/society/vibori-v-ukrajini-u-radi-rozpovili-koli-voni-mozhut-proyti-ta-shcho-mozhe-zminitisya-12077886.html>
7. РНБО заборонила низку проросійських політичних партій – Президент. (2022). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3434642-rnbo-zaboronila-nizku-prorosijskih-politichnih-partij-prezident.html>
8. European Court of Human Rights case law on electoral matters. European electoral standards and post-war challenges for elections in Ukraine. (2022). *Council of Europe Office in Ukraine*. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/european-court-of-human-rights-case-law-on-electoral-matters-european-electoral-standards-and-post-war-challenges-for-elections-in-ukraine>

9. What Next for Ukraine's Formerly Pro-Russian Regions? (2022). Carnegie endowment for international peace. URL: <https://carnegieendowment.org/politika/88542>

10. Yakovlev, D., Borovyk, L., Diachenko, O. (2022) The voice of the middle class and economic democracy in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. № 8 (3). P. 220–227. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-3-220-227>

Анотація

Мілова М. І., Трушевич Г. Б. Перспективи виборчого процесу в післявоєнний період: попередній аналіз. – Стаття.

Російсько-українська війна та перебіг подій останнього року затьмарили багатогранне інше життя держави, значний комплекс життєво необхідних сфер, які не фокусують поки що на собі достатньої уваги як з боку політиків, чиновників та українського суспільства в цілому, хоча зустрічаються різні сюжети та сценарії аналітиків та експертів щодо післявоєнного розвитку нашої країни. Однією з проблем є перспективи виборчого процесу в Україні, на яку чекають не одні політичні вибори.

Забезпечення їх демократичного проведення буде ускладненим в зв'язку з об'єктивними причинами через російсько-українську війну. Деокуповані території, наявність колаборантів на повернутих територіях, значна кількість внутрішньо переміщених осіб, ще більша кількість громадян, які виїхали за кордон, пропаганда та інформаційна кампанія проти України – всі ці проблеми потребують детального теоретичного аналізу та практичного напрацювання шляхом внесення змін до українського виборчого законодавства. Питання призначення, організації та проведення виборів у післявоєнний період потребують поступової та системної підготовки вже сьогодні.

При підготовці до виборчої кампанії політичним партіям необхідно, перш за все, враховувати стан настроїв населення на південному сході та на півдні України. За результатами деяких соціологічних досліджень в настроях українців відбулись ряд змін, які були спричинені повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року. Значна кількість громадян України, які проживають на південному сході та півдні, значно змінили своє ставлення до Росії в бік негативного, зросла підтримка вступу України до НАТО, змінилися і культурно-історичні уподобання, відчуття єдності та необхідність згуртованості, ставлення громадян до української мови і т. д.

Під час розгляду актуальних питань виборчого законодавства Україні потрібні консультації та підтримка європейських спеціалістів та міжнародних організацій. Адже, щоб досягти ще сильнішої Європи, заснованої на верховенстві права, правах людини та демократичних цінностях, партнери України повинні подвоїти підтримку не лише військових цілей України, але й її демократичних амбіцій. Ця посиленна підтримка має відбуватися вже зараз, щоб закласти міцні основи для подальшого прогресу демократії після перемоги.

Авторами здійснена спроба попереднього аналізу проблем виборчого процесу, спричинених російсько-українською війною, та змін, пропозицій і можливостей, що пропонують законодавці, спеціалісти, експерти, відповідні державні організації та громадськість для їх розв'язання.

Ключові слова: виборча кампанія, вибори, політична партія, громадянське суспільство, президент України, окуповані території.

Summary

Milova M. I., Trushevych H. B. Prospects of the electoral process in the post-war period: a preliminary analysis. – Article.

The Russian-Ukrainian war and the course of events of the last year have overshadowed the multifaceted life of the state, a significant set of vital areas that do not yet receive sufficient attention from politicians, officials and Ukrainian society as a whole, although there are various plots and scenarios of analysts and experts regarding the post-war development of our country. One of the problems is the prospects of the electoral process in Ukraine, which is facing more than one political election.

Ensuring their democratic conduct will be difficult for objective reasons due to the Russian-Ukrainian war. The de-occupied territories, the presence of collaborators in the returned territories, a significant number of internally displaced persons, an even larger number of citizens who have left the country, propaganda and information campaign against Ukraine – all these problems require a detailed theoretical analysis and practical development through amendments to the Ukrainian electoral legislation. The issues of calling, organizing and holding

elections in the post-war period require gradual and systematic preparation today.

When preparing for the election campaign, political parties should first of all take into account the state of public opinion in the southeast and south of Ukraine. According to some sociological surveys, there have been a number of changes in the mood of Ukrainians, which were caused by the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation on February 24, 2022. A significant number of Ukrainian citizens living in the southeast and south have significantly changed their attitude towards Russia towards a negative one, support for Ukraine's accession to NATO has increased, cultural and historical preferences, a sense of unity and the need for cohesion, citizens' attitudes towards the Ukrainian language, etc. have also changed.

When considering current issues of electoral legislation, Ukraine needs advice and support from European experts and international organizations. After all, in order to achieve an even stronger Europe based on the rule of law, human rights, and democratic values, Ukraine's partners must redouble their support not only for Ukraine's military goals, but also for its democratic ambitions. This increased support should happen now to lay a solid foundation for further democratic progress after victory.

The authors have made an attempt to preliminarily analyze the problems of the electoral process caused by the Russian-Ukrainian war and the changes, proposals and opportunities offered by legislators, specialists, experts, relevant government organizations and the public to address them.

Key words: election campaign, elections, political party, civil society, President of Ukraine, occupied territories.

УДК 316.62:179.9

О. І. Свідерська

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6618-0559>

кандидат політичних наук,

доцент кафедри теоретичної та практичної психології

Національного університету «Львівська політехніка»

КОЛЕКТИВНЕ У ІНДИВІДУАЛІЗОВАНИЙ ПОЛІТИЦІ СОРОМУ

Постановка проблеми. Формуючи уявлення про місце колективного у індивідуалізованій політиці сорому перш за все хочеться звернути увагу на амбівалентний характер сучасності. Він сприяє тому, що масова людина із притаманними для неї класичними характеристиками ідеально вписується у модель індивідуалізованого суспільства, у якому індивід має змогу досягнути найвищого рівня автономії та свободи. Ліберальні теорії поширюють ідею існування людини, яка здатна творити себе сама, не відчуючи надмірної потреби у суспільній підтримці і «має більшу свободу для вияву свого „Я“» [5, с. 111]. У цьому відчувається певний дисонанс, адже масова людина починає масово прагнути унікальності, що й робить її схожою до інших. Відомий польсько-англійський соціолог та філософ З. Бауман був переконаний у тому, що сучасне суспільство у корені відрізняється абсолютно від усіх попередніх форм людського існування. Воно «в принципі не визнає потреби у діалозі між соціальним та індивідуальним» [9]. Характеризуючи сучасне індивідуальне суспільство, Бауман зосереджується на кількох його ознаках: втратою людиною можливості контролю над більшістю соціальних процесів; як наслідок – невпевненість і незахищеність індивіда перед новими викликами; прагнення відмовлятися від довгострокових цілей на користь швидкісних результатів, що у майбутньому має призвести до дезінтеграції соціального та особистого життя.

У концепції індивідуалізованого суспільства, Баумана яскраво виражена практична неможливість сучасного індивіда керувати власним життям: «Людина, яка все своє існування прагнула позбутися тиску з боку зовнішнього світу, опинилася у ситуації, якої зовсім не очікувала: ціна цієї свободи – життя у постійній небезпеці й непевності» [9]. Глобалізація підтримує хаос: «У глобалізованому світі, підкреслює Бауман, порядок – це індикатор безпомічності і покірності» [9]. У розумінні філософа, «реванш кочівників» – один із найвдаліших, якщо не найкращий спосіб описати глобалізацію. Разом з тим, він акцентує на таких загрозах, як: зникнення обмежень, дерегулювання, гнучкість, використання нових прийомів роз'єднання, заперечення зобов'язань,

ухилення від відповідальності. Увагу маси тепер можна утримувати в покорі лише через вразливість і ненадійність становища; тепер для цього не потрібна регуляція поведінки через інституціоналізацію норм. Індивід потрапляє у середовище, у якому формується відчуття скептичного чи підозрілого ставлення до «загального блага», «справедливого» суспільства. Спільні інтереси втрачають свої сенси, оскільки вони перешкоджають реалізації власних. А отже, у розумінні сучасної людини, будь-яке прагнення належати до чогось спільного посягає на свободу, ту, якою вона її бачить.

Усі ці процеси, які описує З. Бауман дозволяють окреслити актуальність нашого дослідження, адже попри індивідуалізацію сучасного світу, людина є істотою соціальною, її ідентичність проявляється не тільки на індивідуальному, але й колективному рівні, а отже не може бути розглянута поза розумінням спільноти чи соціуму, в якому вона соціалізується. З позиції глибинної психології, індивідуалізація – це загроза статусу quo, однак масова культура продовжує підтримувати ідею взаємоприспосованості. Ми стверджуємо, що особливо вагому роль у формуванні колективної ідентичності, зокрема й умовах функціонування індивідуалізованого суспільства належить емоціям. Колективні емоції справді можуть спонукати до соціальних змін, і для політологічної науки важливо розуміти яким чином, зокрема емоція сорому впливає на політичну систему та інститути. Виокремлено, що звільнення від сорому може сприяти розвитку спільноти чи нації, по відношенню до яких здійснювався сором, або ж які самі виконували роль носія сорому. Заперечення ж національного сорому та заміщення його псевдо національної гордістю сприятимуть стагнації суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою для матеріалу дослідження слугували розвідки українських та закордонних колег, що займаються дослідженнями індивідуальних та колективних ідентичностей, зокрема Ковальової Г., Лебединської І., Угрин Л., Тодорова Т., Ф. Фукуями; також виокремлено основні концепції індивідуалізованого суспільства, які відображені у працях З. Баумана, М. Маффесолі, та дослідження взаємозв'язку емоцій та політики:

Д. Муазі, С. Ахмед, К. Тарнопольськи, М. Зембіласа та ін.

Формулювання цілей статті. Основними цілями статті є: визначити особливості індивідуалізованого суспільства та місця поняття колективного у ньому; окреслити поняття колективної ідентичності, виокремити основні властивості та механізми конституювання поняття; визначити рівні інакшості, згідно яких формується ідентичність за принципом «Свій-Чужий»; визначити поняття сорому, його роль у формуванні колективної ідентичності на рівні спільноти чи нації.

Виклад основного матеріалу. Ф. Фукуяма у своїй праці «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості», підкреслює, що у спадок сучасним ліберальним демократіям дісталася моральна невизначеність: «їхні конституції захищають гідність і права індивіда, в основі цієї гідності, схоже лежить здатність індивіда робити моральний вибір» [7, с. 61]. Однак, як слушно зауважує філософ, цей вибір зводиться тільки до того, щоб прийняти або відкинути сукупність моральних норм, які встановлює суспільство. Це суттєво ускладнює розуміння людиною поняття свободи, відповідальності й не розуміння самої суті індивідуального вибору, оскільки саме суспільство є достатньо хаотичне, позбавлене попередніх обмежень, норм та ціннісної системи, на зміну яких приходять інші, альтернативні системи цінностей. У такий момент, наголошує Фукуяма, «більшість людей не радіє щойно здобутій свободі вибору. Натомість вони гостро відчувають невпевненість і відчуження, тому що не знають своєї справжньої сутності» [7, с. 62]. У цьому і бачить він кризу ідентичності, яка торує шлях вільної людини: «від експресивного індивідуалізму – до пошуку спільної ідентичності, що здатна заново пов'язати індивіда із соціальною групою та сформувати новий моральний горизонт [7, с. 62]. Колективні ідентичності безперечно пов'язані із переживанням спільного досвіду та спільних емоцій. Так, у своїй теорії нео-трайбалізму М. Маффесолі головною рушійною силою колективної ідентичності вважає феномен емоційної спільності. На переконання дослідника, сучасні спільноти формуються за принципом «неоплемен» – трайбів, які підсилюють кризу індивідуалізму: конформізм молоді, пристрась до подібності, феномени моди, стандартизована культура, що сягнула унісексуалізації зовнішності, дають підстави вважати, що замість вираженої індивідуальності ми все більше обираємо невиразну громадянську спільноту [3, с. 111]. Для них не важливі уявлення про будь-яку ідентичність, не залежно від того індивідуальною вона є чи національною, вони живуть згідно принципу подібності, який закладений у основу «ми» (народ; маса), що є посередниками між природними й соціальними світами [3, с. 114].

Апелюючи до постмодерної концепції, Маффесолі підкреслює вагомість племені, що змінює ставлення до Інакшості, або, точніше, до Чужаків [3, с. 157].

Згідно переконань Л. Угрина: «колективна ідентичність є образом, уявою, котрий група конструює відносно самої себе і з яким ідентифікують себе всі члени групи» [6, с. 340]. Ідея формування колективних ідентичностей полягає в тому, що саме суспільство є основною детермінантою у формуванні ментальних, ціннісних, символічних, нормативних та інших конструкцій, які є продуктом комунікації та спільної діяльності суб'єктів. В цьому сенсі Інший стає необхідним, якщо не визначальним, елементом конструювання колективних ідентичностей, розмежування колективного Я та Іншого / Інших [6, с. 342]. Г. Ковальова підкреслює, що у формуванні колективної ідентичності значну роль відіграє постійне зіставлення «Я» – «Інший» [1, с. 86]. Окрім того, опозиція «свій-чужий» сприяє формуванню національної ідентичності. Вона консолідує, формує уявлення про цілісність спільноти, підкреслює вадливість приналежності до цієї спільноти, стимулює внутрішню згуртованість та мобілізацію. Розрізнення за принципом «Свій» – «Чужий» допомагає чітко окреслити відмінності іншої групи й нівелювати певні розбіжності та суперечності усередині спільноти [1, с. 88]. Ця концепція дуже добре працює у ситуації окреслення образу ворога згідно певних критеріїв: громадянства, мовних та культурних ознак, які чітко відокремлюються від «своїх», навіть схожих. Досить влучно підкреслює Г. Ковальова, що у будь-яких культурах образ ворога є антиподом колективних цінностей – це «варвар, що несе загрозу людині, культурі та цивілізації» [1, с. 89]. Зрештою, сформований образ ворога є повністю демонізованим та дегуманізованим, таким, що втрачає людські характеристики та риси. Це дуже гарно простежується у контексті російсько-української війни, у якій російський солдат зображений «орком», «твариною», «аморальним чудовиськом», яке здійснює жакливі звірства на території України. Російська пропаганда, у свою чергу демонізує образ ЗСУ, називаючи українських воїнів, які виборюють право на життя українців на українській території «бандерівцями», «нацистами», і т. д. Свого часу та ж російська пропаганда вміло демонізувала образ П. Порошенка, В. Ющенка, В. Чорновола, С. Бандери, створюючи найжахливіші наративи про їхню «надлюдську аморальність».

Один із небезпечних моментів використання протиставлення «свій» – «чужий» є маніпуляція колективною ідентичністю у межах конкретної спільноти через використання цього механізму політичними популістами. Популізм багатий на обіцянки, вигадки та ілюзії: він часто

посилається на характеристики «справжнього народу», які, як правило витягують на зовні традиції, історію, досягнення, що притаманні етнічній групі, народу, расі. Роль інших (ворогів справжнього народу) у такій ситуації буде відігравати меншість, маргінальні спільноти, особи, що не підтримують політичного вибору більшості [10, с. 9]. Приклади таких популістичних практик зустрічаємо у Д. Трампа, певних представників польської еліти, В. Орбана, зрештою і виборців чинного президента України В. Зеленського. Лівий чи правий популізм, який використовується всередині однієї країни, передусім спрямований на емоційно-почуттєву сферу «інших», осіб, які є в опозиції. Досить часто популістичні наративи містять собі саме елементи хейту, сорому, із претензією на потребу «віддати опозицію на осуд і публічну ганьбу»: «зробимо їх разом», «повернемо собі контроль», «справжній народ Туреччини».

До слова, французькому філософу Ц. Тодорову вдало визначити три рівні аналізу Іншості: аксіологічний (коли Інший сприймається через призму «добрий–поганий», «моральний–неморальний» і т. п.); праксеологічний (те, наскільки можливе дистанціювання від Іншого); епістемологічний (когнітивний аспект відносин Я з Іншим, що формується в процесі комунікації) [12, р. 47]. Ці рівні дозволяють чітко виокремлювати ті ціннісно-сміслові особливості, якими «Ми» відрізняємося від тих, інших «Вони». На практиці така класифікація може відповідати категоріям: мови, прийняття різноманітності віросповідання; уявлення і захист прав людей; символізм; традиційність; дискурс. Звісно, це підкреслює складність розуміння особливостей конструювання колективного сорому як основи формування спільноти та її ідентичності, однак з іншого боку, ще більш цікавою та привабливою темою для досліджень.

Під переживанням колективного сорому К. Тарнопольськи розуміє момент, коли група відчуває дискомфорт і збентеження, що проявляються на свідомому чи несвідомому когнітивно-афективному рівні через усвідомлення поглядів «Іншого». Це переживання відбувається у момент виявлення невідповідності / неадекватності групи, що здійснює своє порівняння відповідно до «інших». Під актами присоромлення дослідниця має на увазі дії, якими колективний агент створює досвід сорому для колективного «Іншого» [11, с. 475]. У її розумінні відчуття збентеження та дискомфорту можуть мати фізіологічний, поведінковий і когнітивний компонент, однак відчуття приниження в результаті присоромлення у політичному сенсі є доволі специфічними когнітивними елементами досвіду [11, с. 477]. До прикладу, Д. Муазі підкреслює, що приниження дорівнює безсиллю, передусім перед відчуттям колективної втрати контролю над життям

цілої спільноти [4, с. 75]. Найвищим рівнем приниження є відчуття, що Інші повністю захопили приватну сферу життя, зробивши усю спільноту залежною від їхніх норм, переконань, цінностей. Таке відчуття суттєвим чином впливає на відчуття не тільки втрати контролю над теперішнім, але й формування непевності щодо майбутнього. Однак, «подолане й опановане, приниження... підсилює інстинкт суперництва» [7, с. 76]. Йдеться про те, що, на колективному рівні, опанування приниження й опрацювання сорому насправді можуть бути вагомими детермінантами до побудови ефективного, демократичного суспільства.

М. Зембілас, намагаючись об'єднати уявлення про сором Шефа, Резінгера та Седвіка, говорить про те, що «сором – це, по суті, емоція, яка дозволяє відчувати себе погано перед іншими. Отже, підсумовуючи він акцентує на здатності сорому, як ознаки, розривати соціальні зв'язки, що дає можливість у подальшому говорити про сором не тільки як про інтрапсихічну соціальну емоцію, але й емоцію, яка посилює сенси існування й відчуття ідентичності спільноти [13, с. 266].

Досліджуючи сором у контексті політики, С. Ахмед, зазначає, що сором здатен виявлятися всередині національних держав, виокремлюючи окремі групи та стигматизуючи їх; багато з цих груп є звичайними цілями, чия віктимізація залишається історично тривалою: нижчий клас і міська біднота, сільські робітники та селяни, «цигани» або мандрівники, гомосексуалісти, працівники секс-бізнесу, расова ворожнеча, та ін. Історія знає чимало прикладів таких протистоянь: турки та греки, греки та албанці, китайці та тибетці, британці та ірландці, та багато ін. За цією динамікою сорому досить часто ховаються історії насильницького панування та роки окупації. Однак сором, який безпосередньо спрямований на міноритизовану групу, також залучає й того, хто його приносить [8, с. 3].

До слова, якщо глибше аналізувати українське суспільство, яке сьогодні переживає одне із найбільших потрясінь за весь час незалежності, також можна виокремити кілька внутрішньо-державних протистоянь, які часто у своїх суперечках звертаються до риторики сорому: прихильники Порошенка та Зеленського; влада та опозиція; українська церква та церква московського патріархату; носії російської мови та носії російської мови. Це не означає, що суспільство не є консолідованим по-відношенню до свого ворога, однак це не виключає існування мікрорівневих проблем, які досить часто представники певних спільнот намагаються вирішити шляхом присоромлення своїх опонентів.

У своєму дослідженні С. Ахмед визначає сором як емоцію, яка здатна поширюватися із швидкістю інфекційної хвороби, а отже, вона може

циркулювати всередині спільноти з особливою інтенсивністю. Природа сорому є інтрапсихічною. У спільноті ж колективний сором конституюється шляхом інтеграції індивідуального сорому, який можуть відчувати її учасників. На переконання дослідниці, сором має політичний потенціал, оскільки може спровокувати поділ за критерієм соціальної умовності, розмежованою в межах гегемоністичних ідеалів. Таким чином ми можемо впливати на «переписування соціальної зрозумілості»: те, що «Ми» вважали аморальним тепер є прийнятним. Наслідки зміни соціальної зрозумілості можуть бути відверто радикальними: підбурена соціальна, політична та культурна активність представників тих груп, які раніше були позбавлені певних прав. Коли «нас» більше не хвилює те, що нас ганьблять, особливо якщо горизонтальні зв'язки, сформовані через спільноти сорому трансформуються у колективні бажання, тоді «Ми» може претендувати на політичну присутність і легітимність, це нове відчуття ідентичності можна розвивати й, відповідно отримати право та захист, стверджує С. Ахмед [8, с. 4].

Дослідниця переконана, що колективну ідентичність можливо формувати через призму сорому. Сором стає вирішальним у процесі примирення спільноти із минулим: визнати кривду означає увійти в ганьбу; конструкт «Ми» відчуває сором за ті дії / бездіяльність, які спричинили біль і втрати для інших спільнот чи народів [8, с. 101]. Почуття сорому детермінує рух: якщо спільнота (нація), усвідомлюючи помилки минулого, проєктує несправедливість тільки на нього, це дозволяє колективному сорому не відчуватися так глибоко у теперішньому, навіть якщо що у даний момент вона живе у ньому. Отже, визнання «минулих гріхів» може приховувати злочини, які формують колективне життя у сьогоденні. Прийняття сорому оголює певні історичні рани, водночас приховуючи інші. Психоаналітична традиція розглядає механізм ідентифікації, як один з основних у процесі конституювання та психологічного захисту ідентичності. Найважливішою його ознакою є формування емоційного зв'язку, привласнення емоційних переживань, які зав'язують вузлики психологічних смислів ідентичності людини [2, с. 180].

Вражаючим у колективному соромі для С. Ахмед є те, що «сором стає не лише способом визнання несправедливості, скоєної проти інших, але також – формою побудови нації. Сором дозволяє «стверджувати національну ідентичність». Вираження сорому дозволяє відновити націю, або ж примирити націю з собою («дійшовши до спільної згоди»), зі своїм власним минулим. Таким чином, авторка визначає два шляхи відтворення нації через прояви сорому. Перший шлях:

визнання ганьби, яка може бути «перенесена» на націю іншими (прикладом можуть бути емігранти, переселенці, індивіди, які шукають прихистку у спільноті). Такі інші ганьблять шляхом неприйняття загальнонаціональних інституційних норм, вони є непродуктивними, сором'язливими громадянами без чітко сформованої колективної ідентичності. Більше того, згадуючи М. Маффесолі, вони можуть і не потребувати її. Другий шлях може полягати у визнанні ганьби, яка формується через ставлення нації до інших; прикладом можуть бути збережені форми расизму [8, с.108]. Отже, національний сором може бути механізмом примирення та самопримирення. У момент свідчення сорому національна ідентичність та гордість перебувають під загрозою, однак свідчення ганьби, що здійснюється громадянами на благо нації повертають актуальність гордості та ідентичності. Таким чином, викривши національний сором, оголивши травми та рани, відбувається формування нарративу відновлення нації.

Висновок. Підсумовуючи, доходимо висновку, що у конституюванні колективної ідентичності надвагому роль може виконувати сором – емоція, яка дозволяє відчувати себе погано перед іншими. Сором може відіграти ключову роль у відновленні нації, якщо він буде визнаний та оприлюднений. Однак з іншого боку, вираження сорому за минулі злочини не гарантує повного абстрагування нації від сорому, який має місце у теперішньому. Досить часто політичні лідери-популісти використовують у своїх промовах нарратив гордості за «справжню ідентичність»: відновлення традицій, псевдоісторичну справедливості, тощо. Як правило, у такій риториці заперечується сором, однак формується гордість. Нації чи спільноти, котрим не вдається опанувати сором як правило піддаються стагнаціям, таким чином нація перестає зростати.

Література

1. Ковальова Г. П. Опозиція «Свій-Чужий» при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації. *Наукові записки. Сер. «Філософія»*. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2009. Вип. 5. С. 84–91.
2. Лебединська І. В. Ідентичність і культура. Досвід психологічної інтерпретації. Київ : Золоті ворота, 2012. 278 с.
3. Маффесолі М. Час Племен. Занепад індивідуалізму у постмодерному суспільстві. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 262 с.
4. Муазі Д. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ. Київ : Брайт Стар паблішинг, 2018. 184 с.
5. Свідерська О. І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах : дис. ... канд. політ. наук. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 222 с.

6. Угрин Л. Колективна ідентичність: конструювання в контексті відносин з іншими. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Вип. 7. 2015. С. 340–346.

7. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. Київ : «Наш формат», 2020. 192 с.

8. Ahmed S. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh University Press, 2004. 256 p.

9. Bauman Z. *The Individualized Society*. Cambridge : Polity, 2001. 272 p.

10. Shaap S. De populistische verleiding. De keerzijde van de identiteitsillusie. *Damon*. 2017. 243 с.

11. Tarnopolsky, C. Prudes, Perverts, and Tyrants: Plato and the Contemporary Politics of Shame. *Political Theory*. 2004. № 32 (4). P. 468–494. DOI: <https://doi.org/10.1177/0090591704265523>

12. Todorov T. *The Conquest of America: The Question of the Other*. New York : Harper Perennial, 1991. 274 p.

13. Zembylas M. (2008). The politics of shame in intercultural education. *Education, Citizenship and Social Justice*. № 3 (3). P. 263–280. DOI: <https://doi.org/10.1177/1746197908095135>

Анотація

Свідерська О. І. Колективне у індивідуалізованій політиці сорому. – Стаття.

У статті аналізується колективний досвід пережиття сорому та його взаємозв'язок із політичною дійсністю. Визначено особливості індивідуалізованого суспільства та місця поняття колективного у ньому. Окреслено основні проблеми, які пов'язані із кризою індивідуалізму. Доведено, що не зважаючи на розуміння індивідуалізації як загрози статусу quo, масова культура продовжує підтримувати ідею взаємоприспосованості. Визначено поняття колективної ідентичності, охарактеризовано основні властивості та механізми конституювання поняття, визначено рівні інакшості, згідно яких формується ідентичність за принципом «Свій-Чужий». Окреслено поняття сорому, його роль у формуванні колективної ідентичності на рівні спільноти чи нації. Обґрунтовано, що особливо вагому роль у формуванні колективної ідентичності, зокрема й умовах функціонування індивідуалізованого суспільства належить емоціям. Сором визначено як складну, запутану емоцію, що передусім пов'язана із внутрішніми актуальними психічними станами людини. Разом з тим виокремлено, що сором не є ізольованою емоцією, а також те, що вона здатна проявлятися як на індивідуальному так і на колективному рівнях. Доведено: колективні емоції спонукають до соціальних змін, що може призвести як до культурного й загальнодержавного зростання, так і до повної ізоляції цілих народів. А також підкреслює вагомість дослідження політики

сорому у політологічній науці. Зокрема важливим є розуміння механізмів взаємовпливу сорому, політичної системи та інститутів. Виокремлено, що звільнення від сорому може сприяти розвитку спільноти чи нації, по відношенню до яких здійснювався сором, або ж які самі виконували роль носія сорому. Заперечення ж національного сорому та заміщення його псевдо національної гордістю сприятимуть стагнації суспільства.

Ключові слова: сором, політика сорому, колективні емоції, колективні ідентичності, індивідуалізоване суспільство, політична культура.

Summary

Sviderska O. I. The collective in the individualized politics of shame. – Article.

The article analyzes the collective experience of experiencing shame and its relationship with political reality. The features of the individualized society and the place of the concept of the collective in it are defined. The main problems associated with the crisis of individualism are outlined. It is proven that despite the understanding of individualization as a threat to the status quo, mass culture continues to support the idea of mutual adaptation. The concept of collective identity is defined, the main properties and mechanisms of the concept's constitution are characterized, the levels of otherness are defined, according to which identity is formed according to the principle of "Own-Alien". The concept of shame, its role in the formation of collective identity at the community or nation level is outlined. It is substantiated that emotions play a particularly important role in the formation of collective identity, in particular, in the conditions of functioning of an individualized society. Shame is defined as a complex, confusing emotion, which is primarily related to the internal and current mental states of a person. At the same time, it is highlighted that shame is not an isolated emotion, and that it can manifest itself both at the individual and collective levels. It has been proven that collective emotions lead to social changes, which can lead to cultural and national growth, as well as to the complete isolation of entire nations. And also emphasizes the importance of researching the politics of shame in political science. In particular, it is important to understand the mechanisms of the mutual influence of shame, the political system and institutions. It is highlighted that liberation from shame can contribute to the development of the community or nation, in relation to which the shame was carried out, or which themselves performed the role of the bearer of shame. Denying national shame and replacing it with pseudo-national pride will contribute to the stagnation of society.

Key words: shame, politics of shame, collective emotions, collective identities, individualized society, political culture.

УДК 316.485.2

О. Л. ЯкубінORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8898-4563>

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

М. С. Толстова

магістр соціології,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

«МІЖНАРОДНА АНАРХІЯ» – ГЕНЕАЛОГІЯ КОНЦЕПТУ

Постановка проблеми. «Анархія» та «порядок» є умовно протилежними станами міжнародних взаємозв'язків. Багатофункціональні зв'язки політичного, економічного, воєнного характеру між державами, народами або політично оформленими структурами можуть набувати різних станів та різної динаміки. Союзні, нейтральні або відносини конфронтаційного характеру в теорії міжнародних відносин, у соціальних та політичних науках окреслюються умовними рамками, якими і є основними предметами даного дослідження – анархією та міжнародним порядком. Але якщо тема «порядку» є більш розкритою у вітчизняних соціальних та політичних дослідженнях, то щодо «міжнародної анархії» так не скажеш. Хоча вона є досить усталеним концептом. Проте навіть саме це поняття викликає у частини дослідників, скоріше асоціації з політичною ідеологією анархізму, що зайвий раз вказує на наявність тут певної теоретичної лакуни. А отже потреби в її фіксації.

Почнемо з того, що основними суб'єктами міжнародних відносин – світової політичної системи (тут і далі ми вживаємо майже за тотожні поняття міжнародна і світова політична система), як мінімум з часу формування Вестфальської – є держави чи імперії (великі держави): суверенні територіальні політичні одиниці, які не визнають вищої влади, аніж вони самі. Сучасні держави формувалися протягом багатьох століть з часів середньовіччя до кінця 19 століття. У міру того, як їхні уряди набували все більшого контролю над своєю територіями, що збільшувалися за рахунок експансії, вони періодично воювали один проти одного. У цьому напруженому, висококонкурентному середовищі уряди цих великих держав стали ще краще вилучати ресурси зі своїх суспільств і використовувати технологічні та організаційні розробки для розвитку військової могутності [1].

Великі держави, що вийшли на сцену наприкінці 19 століття, пережили довготривалий жорстокий процес майже постійних воєн, за свої

території, величезні колоніальні володіння – створивши домінуючу суверенну міждержавну систему. Одне із найголовніших концептуальних припущень і висновків з цього – політична система, що виникає в результаті взаємодії могутніх суверенних акторів один з одним, дуже відрізняється від інших видів політичних систем. Не визнаючи жодної вищої влади, великі держави є суверенними, а це означає, що світова політична система, яку вони формують, керується анархією: системою, в якій відсутня будь-яка вища влада, яка може забезпечити дотримання угод, які можуть укладати головні дійові особи. Така система різко контрастує з більшістю національних державних політичних систем, сформованих на основі ієрархії, що включають потужні, авторитетні інститути, які можуть забезпечити дотримання будь-яких контрактів, узгоджених сторонами в рамках цих політичних систем. Кеннет Уолтц [2, р. 251] назвав цю анархічну систему світом «самодопомоги», світом, в якому кожен діючий актор повинен забезпечувати власну безпеку, більше того, повинен покладатися головним чином на власні зусилля для досягнення цілей.

У цій анархічній системі, якщо дві держави підпишуть угоду, як, наприклад, коли Німеччина та Радянський Союз підписали взаємний пакт про ненапад, пообіцявши одна одній не нападати на іншу, немає третьої сили, до якої можна було б звернутися, якщо одна зі сторін угоди вирішує його порушити, як це, звичайно ж, сталося під час вторгнення Німеччини у червні 1941 року. Договори та угоди, яких досягають держави, мають забезпечувати їх самореалізацію, а продовження угоди має відповідати власним інтересам обох країн. Існуючий договір, який зобов'язує сторони до певних дій, стає надто слабким обмеженням, якщо змінюються обставини або інтереси цих сторін. І це стосується не тільки двосторонніх угод, таких як пакт Молотова-Ріббентропа, а й, звичайно, більш великих і набагато складніших

міжнародних інститутів, таких як Ліга Націй або Організація Об'єднаних Націй. Кожному з цих інститутів доводилося зрештою покладатися на своїх наймогутніших членів, саме на самі великі держави, щоб забезпечити дотримання своїх положень. Як тільки основні сторони-гаранти не можуть дійти порозуміння щодо певних положень договорів або зобов'язань, які держави взяли на себе, підписавши такі договори, ці інститути втрачають ефективність, як це сталося у випадку з Лігою Націй і, на жаль, як це відбувається вже досить тривалий час і зараз з ООН [3].

Метою статті є розкриття концепту міжнародної анархії в теоретичному відображенні формування та проблем функціонування світового політичного порядку.

Аналіз останніх публікацій. Ця проблематика комплексно досліджувалась у працях представників так званої «реалістської школи» міжнародних відносин різних поколінь – Р. Нібура, Г. Моргентау, К. Уолца, а також їх критиками з ідеалістичного, неоліберального чи конструктивіського таборів.

Виклад основного матеріалу. Отож, анархічність міжнародної системи проявляється у проблемі співробітництва. В анархічній системі будь-яка держава може вирішити вдатися до застосування збройного насильства – розв'язати війну – якщо вона не задоволена умовами угоди з іншою державою. Безумовно, співтовариство держав розробило принципи міжнародного права, що стосуються застосування сили, але на практиці ці принципи мають досить слабе обмеження на рішення держав про війну та мир. Розвиваючись всередині суверенної міжнародної системи держав, міжнародне право визнавало право застосування сили в цілях самооборони. Зрештою тут є коріння і сучасної Теорії справедливої війни що намагається дати цьому лад з перемінним успіхом, зважаючи і на фактор ядерної зброї [4, с. 67–69], але і тут не без суперечливих моментів, коли в тих же питаннях повоєнної відбудови, орієнтація більше є на внутрішні правові норми конкретної країни [5].

На практиці більшість держав, які розпочинали збройні протистояння вдавалися до хоча б якогось виправдання для застосування сили [6]. Після колективного погодження забезпечувати дотримання міжнародного права, немає жодної іншої сили, крім власних інтересів кожної окремої держави, яка змусила б їх вдатися до контролю дотримання умов та виконання своїх зобов'язань. Відомий американський дослідник У. Уолфорт вбачає у цьому причину провалу Ліги Націй. Таким чином, «ця потенційна можливість для будь-якої держави спробувати застосувати силу, щоб отримати те, що вона хоче, є всепроникною фоновою реальністю в анархічній системі» [7].

Однак різні теоретичні школи вивчення світового політичного порядку розходяться в оцінці того, наскільки значущою є проблема анархії. Реалісти надають найбільшого значення відсутності вищого панування над державами. Ліберали та конструктивісти показують, що в деяких випадках наслідки анархії можуть бути пом'якшені діями держав або навіть у деяких випадках недержавних акторів. Проте більшість з дослідників цих напрямків сходяться на думці, що відсутність верховних владних повноважень у міжнародній політиці є особливою проблемою для співробітництва та каталізатором виникнення нерегульованих конфліктів [8].

Отже, міжнародна анархія (грец. *ἀναρχία* – безвладдя, непокоря владі) у загальному значенні визначається тут як стан міжнародної системи, коли в ній відсутня міжнародна політична влада, а також немає централізованих інститутів, здатних забезпечити збереження миру, врегульовувати протиріччя між суверенними державами, запобігати агресії одних держав проти інших, захищати права всіх міжнародних акторів. Теза про анархічну природу міжнародних відносин є одним із центральних, елементів теоретичної концепції політичного реалізму. Для класичного політичного реалізму в анархічному міжнародному середовищі національна безпека була абсолютним пріоритетом у системі зовнішньополітичних завдань держави, а механізм балансу сил виступав головним регулятивним фактором світової політики [9].

Еволюція концепції міжнародної анархії у рамках політичного, реалізму відбувалася в напрямі її зближення в деяких аспектах з певними положеннями опонентів реалізму – ліберально-ідеалістичного напрямку міжнародної науки. Неореалізм диференціював стани анархії в міжнародній системі за інтенсивністю, визначаючи, зокрема, так звану «зрілу анархію», для якої характерною є наявність ознак певного міжнародного владного устрою: колективних норм і принципів поведінки, усвідомлення державами високого ступеню їхньої взаємозалежності [10].

Анархія є фундаментальним явищем у структурі міжнародної системи. Явище анархії традиційно вважають відносно недавнім внеском у теорію міжнародних відносин, яке було вперше застосоване у теоріях структурного реалізму, представником якого є Кеннет Уолц. Він вважав анархію наслідком відсутності авторитету у якості організуючого принципу міжнародної системи, про що він писав у своїй праці «Теорія міжнародної політики» (1979 р.) [11].

Поняття «анархія» розглядається як базова категорія, що впливає на організацію міжнародних відносин. Такий підхід відрізняє теорію міжнародних відносин від споріднених дисциплін, таких як політологія або політична філософія.

Основні змісти поняття анархії у соціальних, політичних теоріях та теоріях міжнародних відносин можна звести до наступних трьох категорій: (1) відсутності загального керівника (упорядника) в сфері міжнародних взаємодій; (2) хаосу чи безладу; та (3) горизонтальних відносин між номінально рівними суб'єктами, суверенними державами. Перше і третє значення «анархії» є центральними для теорії міжнародних відносин.

Фактично, міжнародна анархія може посилятися на наступні категорії: (1) відсутність світового уряду; (2) міжнародне безладдя; або (3) міжнародний порядок. Останній варіант представляє анархію як принцип упорядкування міжнародних відносин, які визначаються як відносини між суверенними державами. У цьому третьому сенсі, сумісному з першим основним змістом, (міжнародна) анархія концептуально (логічно) пов'язана з суверенітетом. Якщо держава внутрішньо суверенна, її зовнішні відносини з іншими державами неминуче є відносинами суверенної рівності чи анархії (у третьому сенсі). Анархія, що розуміється як горизонтальне розташування між формальними рівними акторами, що сутнісно відрізняється від ієрархії, що має під собою вертикальну підпорядкованість між підлеглими і вищими одиницями. Прийнято вважати, що сучасна епоха міжнародних відносин, що виникла внаслідок Вестфальського договору (1648 р.), з'явилась як анархічний політичний порядок між суверенними державами. Він замінив собою ієрархічний порядок середньовічного християнського світу, де окремі одиниці – князівства, незалежні міста, єпископства – підкорялися найвищій владі імператора Священної Римської імперії у світських питаннях та Папі у духовних питаннях. Як і будь-яке інше поняття, «Вестфальський суверенітет» є абстракцією, накладеною на складну історичну дійсність [12].

Уявлення про анархію як відсутність центрального уряду чи держави походить від концепції «природного стану», що було розроблене мислителем XVII століття Томасом Гоббсом в «Елементах права» (1650 р.), «Про громадянина» (1650 р.) і уточнене у Левіафані (1651 р.). Природний стан є гіпотетичним станом відсутності громадянства. Його можна трактувати двома способами: або ретроспективно, як умову того, яким би було людське життя, якби ми відкинули існуючу громадянську державу, як систему врегулювання зв'язків між акторами, або перспективно, як стан, у якому ми вперше створювали б громадянську державу [13–15].

Перспективний погляд на анархію є стандартним у міжнародних відносинах. На відміну від інших класичних мислителів, які розвивали ідею громадянського договору – Джона Локка і Жан-Жака Руссо, тільки Гоббс проводить паралель

між внутрішнім природним станом (серед людей) та міжнародним природним станом (серед суверенних держав). Міжнародний природний стан Гоббса є найближчим аналогом міжнародної анархії сучасної міжнародної системи [16].

Таким чином, юридична теза Гоббса полягає в тому, що закон і порядок існують усередині царства держави, тоді як поза нею, у міжнародному царстві, панують хаос, насильство та беззаконня. Анархія у першому родовому сенсі (відсутність вищої юридичної влади) у Гоббса служить поясненням для існування анархії у другому родовому сенсі (хаос).

Продовжуючи та опрацьовуючи доробок Гобса, представники реалістичної парадигми у міжнародних відносинах переробили та збагатили поняття міжнародної анархії. Сюди треба додати схожі політичні міркування Фукідіда та Макіавеллі, які були глибоким джерелом натхнення для класичних реалістів (політичних реалістів) Ганса Моргентау, Джона Герца, Е. Х. Карра, Джорджа Кеннана, Генрі Кісінджера, Арнольда Волферса та Раймона Арона. Окрема наукова парадигма реалізму – неореалізм чи структурний реалізм – була запропонована Кеннетом Уолтцем у його фундаментальній «Теорія міжнародної політики» [11].

Варто також наголосити, що більшість дослідників відзначають, що традиція політичного реалізму, повторюючи відому тезу Фукідіда, робить особливий наголос на «унікальності анархічної природи міжнародного порядку як такого» [17, с. 202–203].

Хоча не завжди легко визначити, що поєднує реалізм як наукову школу [18, р. 226–235], реалісти приймають чотири основні припущення: (1) центральними одиницями у міжнародних відносинах є унітарні актори – держави; (2) держави прагнуть влади; (3) сфера внутрішньої політики принципово відрізняється від сфери міжнародних відносин; та (4) відносини між державами відбуваються в умовах *анархії*. Додаючи до цього ядра різні допоміжні умовиводи, *класичні реалісти і неореалісти* дійшли до наступних висновків про характер міжнародної політики та роль міжнародної анархії.

Як правило, *класичні реалісти* апелюють до міжнародної анархії, яка розуміється як безладдя (хаос) та насильство, а не як відсутність загального керівника. Враховуючи передумову міжнародного безладдя, ключовими чинниками, що пояснюють поведінку держави, є етичний пріоритет внутрішньої сфери над міжнародною (чи над людською природою). Ганс Моргентау, наприклад, відмічає фундаментальне прагнення людської природи, «бажання домінувати» [19, р. 17–18], яке переходить з арени внутрішньої політики на арену міжнародної політики.

В класичному реалістичному аналізі міжнародна політика – це «політика сили» [20].

Категорія влади відіграє більш значущу позицію, ніж анархія. Деякі реалісти класичної школи розглядають ієрархію – імперію чи «гегемонію» – як центральну категорію для аналізу міжнародних відносин. Під поняттям гегемонії мається на увазі, що одна державна одиниця домінує над іншими за допомогою впливу, а імперія належить до інституціоналізованої структури правління, в якій столичний центр здійснює імперський контроль над підлеглими одиницями на периферії.

Адам Вотсон запропонував спектральну (або маятникову) модель різних міжнародних систем, розташованих між полюсами анархії та ієрархії (імперії) [21, р. 13–18]. Ці міркування показують, що різниця між анархією і ієрархією, хоч і визнана у теорії міжнародних відносин, але не є теоретично базисною у класичному реалізмі.

Неореалістична теорія, на відміну від попередньої, розглядає ієрархію та анархію як основні, взаємовиключні категорії. Впливовий представник неореалізму К. Уолтц використовує анархію як демаркаційний критерій, щоб відрізнити область міжнародної політики від внутрішньої політики. Внутрішня політика складається з відносин політичного правління, організованих ієрархічно (по вертикалі) під керівництвом внутрішнього уряду; міжнародна політика організована анархічно (горизонтально) без світового уряду [11, р. 88], тим самим продовжуючи теоретичне бачення Гоббса.

Уолц спирається на дві паралельні концепції анархії, які він завжди послідовно розрізняє. Перше значення анархії як демаркаційного критерія стосується такого стану міжнародної системи, при якому світовий уряд відсутній. Анархічна міжнародна система – це система самопомогі [11, р. 107, 111], в якій держави не можуть звертатися до арбітра останньої інстанції для вирішення своїх конфліктів. Подібно до самотнього індивідуума в природному стані Гоббса, кожна держава повинна забезпечувати своє виживання поодиноко (оскільки було б небезпечно довіряти цю задачу іншим державам), породжуючи дилеми безпеки та війни. Друге значення анархії як горизонтального порядку номінально рівних одиниць є принципом упорядкування міжнародної системи. Воно включає перший шар структури, окресленої К. Уолтцем. Другий шар має фіксувати функціональну диференціацію одиниць. Проте жодна функціональна диференціація (розподіл праці) не характеризує міжнародну політику: держави є «подібними одиницями», що виконують однаковий набір завдань [11, р. 96–97, 107]. Через це другий рівень структури є фіксованим параметром по відношенню до взаємодії станів.

Перший умовний рівень анархічної структури К. Уолтца має характер «глибинної структури», яку можливо спостерігати тільки через її ефекти та вплив [22, р. 266].

Усі три яруси анархії уособлюють структурні властивості міжнародної системи загалом і можуть бути зведені до одиничних властивостей її складових одиниць, держав. Ключовою властивістю кожної держави на рівні одиниць, що розглядається окремо, є сила, яка визначається як «можливості» (внутрішні можливості, військова міць та організаційні ресурси; або зовнішні можливості, військові союзи). В анархічній міжнародній системі держави розрізняються за можливостями, але виконують одне й те саме завдання – забезпечення безпеки. Отже, їх основним мотивом є забезпечення власного виживання і, якщо можливо, накопичення влади [11, р. 105, 118, 126]. Отже, міжнародна система має полярність: загальносистемний розподіл повноважень (влади) між усіма одиницями [11, р. 98]. Це третій шар визначеної К. Уолтцем структури (найближчий до «поверхні»), який можна виміряти, порахувавши кількість великих держав у системі.

Баррі Бьюзан удосконалив системну теорію міжнародної анархії К. Уолтца. Крім міжнародної системи, він доводить, що її окремі одиниці, держави, мають власну глибоку структуру зі значними відмінностями. На відміну від «слабкої» держави внутрішня структура «сильної» держави характеризується високим ступенем політичної згуртованості та політичної легітимності [23, р. 97, 103]. Така держава не стикається з внутрішніми загрозами своїй національній безпеці, а її зовнішні відносини з іншими державами стабільніші. Критична маса сильних держав сприяє виникненню зрілої анархії у міжнародних відносинах [23, р. 175]. Зріла анархія відповідає гоббсівському природному стану, що модулюється загальними нормами і правилами, а незріла анархія – немодульованому гоббсівському природному стану, як у схемі К. Уолтца. Одна важлива відмінність полягає в тому, що в інтеракціоністській ринковій моделі Уолтца обмеження на дії держави встановлюються не навмисним примусом до загальних правил і норм, а, швидше, нерівністю сил, що виникає випадково.

Неореалістичний погляд на міжнародну анархію піддавався критиці з боку конструктивістів та постструктуралістів за нехтування змінами та позачасовістю. Постструктураліст Річард Ешлі назвав анархічну структуру Уолтца «застиглою абстракцією» [24, р. 255]. Джон Ратті (якого часто відносять до конструктивізму) стверджував, що неореалізм К. Уолтца неспроможний пояснити трансформацію міжнародної системи від середньовічної до сучасної, оскільки другий рівень анархічної структури К. Уолтца (функціональна

диференціація) є фіксованим параметром. Якби функціональна диференціація була знову введена як змінна, це виявило б системну зміну – від функціонально гетерономних одиниць у середньовічній системі до однорідних (суверенних) одиниць у сучасній [25, р. 273–275, 285].

Подібно до переконань представників класичного політичного реалізму, теорія структурного реалізму розглядала стан міжнародної анархії як наслідок і прояв егоїстичних устремлінь окремих національних держав на міжнародній арені. При цьому, на відміну від Р. Нібура та Г. Моргентау, теоретики неореалістичної школи акцентували на провідній ролі анархічної структури системи міжнародних відносин як чинника виникнення й подекуди повторення конфліктних ситуацій у її межах [26, р. 5].

Конструктивісти зазначають, що неореалісти надто поспішно пов'язують міжнародну анархію із взаємною ворожістю, дилемами безпеки та найгіршими воєнними сценаріями. Александер Вендт зазначає в часто цитованій статті «Анархія – це те, що з неї роблять держави» [27], що ідентичність та інтереси агентів (держав) не визначаються до взаємодії, тому анархії не потрібно створювати систему самопомогі. Критикуючи акцент А. Вендта на індивідуальних державах, Джонатан Мерсер припустив, що міжгрупово конкуренція має значення і що самопомога є наслідком міжгрупових відносин в умовах анархії [28, р. 251]. У «Соціальній теорії міжнародної політики» [29] Вендт кидає виклик неореалістичному погляду на анархію як на незмінну, глибоку структуру. Натомість анархія конститується культурою (нормативною структурою макрорівня), яка може бути гоббсівською культурою ворожнечі, локківською культурою суперництва або кантівською культурою дружби [29, р. 246–312].

Представники соціального конструктивізму, зокрема А. Вендт [29; 30], атакували такого роду «структурний» реалізм як нелогічний та відірваний від життя, оскільки в такому разі вся сума конфліктів та інших проявів силової політики в міжнародних відносинах була б відірваною від внутрішніх (ендогенних) чинників політичного конфлікту в межах політичних систем держав як таких [27, р. 396].

Натомість А. Вендт виступив із проектом «нової» теорії міжнародної анархії, для якої ключовим чинником розвитку анархічної структури сучасних міжнародних відносин стали б «розуміння власної ідентичності» [30, с. 99] державами як суб'єктами міжнародних відносин, з одного боку, та характер осмислення останніми ідентичностей «інших» таких суб'єктів, з другого боку. Саме на основі такого підходу А. Вендт заснував власну концепцію множинності «куль-

тур міжнародної анархії», що й складає основу його концептуальної статті «Анархія є тим, як держави розуміють її: соціальне конструювання силової політики» [27].

Висновки. Оцінюючи перебіг полеміки реалістів, ідеалістів та конструктивістів, зазначимо що явище міжнародної анархії можна визначити як стан і тенденцію розвитку міжнародно-політичного середовища, за яких відсутній будь-який адекватний механізм ефективної регламентації поведінки окремих акторів міжнародних відносин із боку транснаціональних інституцій [31]. Відтак, взаємодія державних акторів у світовій політиці визначається складним і здебільшого хаотичним перетином їх індивідуальних та/або взаємопов'язаних інтересів (на кшталт метафори А. Волферса про неупорядкований рух більярдних куль).

Література

1. Carr E.H. The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations. New York : Perennial, 1939. 244 p.
2. Waltz K.N. Theory of International Politics. Boston, MA : McGraw Hill, 1979. 251 p.
3. Ikenberry G.J. After victory: Institutions, strategic restraint, and the rebuilding of order after major wars. Princeton University Press, 2001. 312 p.
4. Якубін О.Л. Що нам може дати теорія справедливої війни зараз? Від Вебера до Валерстайна: історична соціологія держав та світ-систем : матеріали X Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 9–10 червня 2022 р.) / укладачі П. В. Федорченко-Кутуєв, О. Л. Якубін, О. М. Казьмірова та ін. Університетська книга, 2022. 248 с.
5. Yakubin O., Buha V., Rezvorovich K., Mazur T., Daraganova N. Legal regulation of the institute of control in the field of housing construction in the conditions of armed aggression of the Russian Federation. *Cuestiones Políticas*. 2022. Vol. 40. Núm. 73. P. 151–171.
6. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. N.Y. : Random House, 1987. 677 p.
7. Wohlforth W.C. Anarchy Is What Explains the History of International Relations. *MGIMO Review of International Relations*. 2019. № 1 (64). P. 7–18.
8. Mearsheimer J. J. The tragedy of great power politics. WW Norton & Company, 2001. 592 p.
9. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. New York, 1977.
10. Buzan B., Little R., Jones Ch. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. New York, 1993.
11. Waltz, K.N. Theory of International Politics. Boston, MA : McGraw Hill, 1979. 251 p.
12. Lechner, S. 2017. "Anarchy in International Relations." Oxford Research Encyclopedia of International Studies. Accessed June 7, 2022. URL: <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-79>.
13. Hobbes, T. [1651]. *Leviathan*. C.B. Macpherson (ed.). London : Penguin, 1968.

14. Hobbes, T. [1650]. *The Elements of Law, Natural and Politic*. M.M. Goldsmith (ed.). London : Frank Cass, 1969.
15. Hobbes, T. ([1642/1647]) *On the Citizen*, trans. M. Silverthorne, ed. R. Tuck. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
16. Hollis M., Smith S. *Explaining and Understanding International Relations*. Oxford : Clarendon Press, 1991.
17. Розумюк В.М. Теорія міжнародних відносин: шляхи еволюції та перспективи розвитку. Антологія творчих досягнень. Київ : ІСЕМВ НАН України, 2004. Вип. 1. С. 199–206.
18. Guzzini, S. *Realism in International Relations and International Political Economy: The Continuing Story of a Death Foretold*. London, New York : Routledge, 1998.
19. Morgenthau H. *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York : Alfred A. Knopf, 1948.
20. Herz J.H. *Power Politics and World Organization*. *American Political Science Review*. 1942. № 36 (6). P. 1039–1052.
21. Watson, A. *The Evolution of International Society*. L. : Routledge, 1992.
22. Ruggie J.G. *Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis*. *World Politics*. 1983. Vol. 35. № 2. P. 261–285.
23. Buzan, B. [1983]. *People, States and Fear*, 2nd ed. L. : Harvester Wheatsheaf, 1991.
24. Ashley R.K. *The Poverty of Neorealism*. *International Organization*. 1984. Vol. 38. № 2. P. 225–286.
25. Ruggie J.G. *Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis*. *World Politics*. 1983. Vol. 35. № 2. P. 261–285.
26. Waltz, K.N. [1959]. *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis*. New York : Columbia University Press, 2001. 263 p.
27. Wendt A. *Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics*. *International Organization*. 1992. Vol. 46. P. 391–425.
28. Mercer J. *Anarchy and Identity*. *International Organization*. 1995. Vol. 49. № 2. P. 229–252.
29. Wendt A. *Social Theory of International Politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.
30. Кузик П.С. Конструктивістська концепція А. Вендта: від критики «міжнародної анархії» до ідеї невідворотності світової держави. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 32. С. 98–103.
31. Киридон А.М. Міжнародні відносини у системному вимірі: поняття, етапи і тенденції розвитку. *Історія в сучасній школі*. 2012. № 2. С. 39–43.

Анотація

Якубін О. Л., Толстова М. С. «Міжнародна анархія» – генеалогія концепту. – Стаття.

У статті здійснено дослідження співвідношення факторів анархії та самоорганізації у процесах міжнародної взаємодії та світової політики. «Анархія» та «порядок» є умовно протилежними станами міжнародних взаємозв'язків. Але якщо тема «порядку» є більш розкритою у вітчизняних соціальних та політичних дослідженнях, то щодо «міжнародної анархії» так не скажеш. Хоча вона є досить усталеним концептом. Проте навіть саме це поняття викликає у частини дослідників, скоріше асоціації з політичною ідеологією анархізму, що зайвий раз вказує на наявність тут певної теоретичної лакуни. А отже потреби в її фіксації.

Проаналізовані розуміння концепту «міжнародна анархія» основними науковими школами дослідження міжнародних відносин та світової політики – в першу чергу, реалізмом та неореалізмом, неолібералізмом та конструктивізмом. Досліджено вплив анархічної природи міжнародних відносин на перебіг і способи врегулювання міжнародних конфліктів. Розкриті базові поняття та категоріальний апарат.

Ключові слова: міжнародна анархія, ієрархія, міжнародний порядок, міжнародний конфлікт, миротворчість, врегулювання конфліктів.

Summary

Iakubin O. L., Tolstova M. S. “International anarchy” – genealogy of the concept. – Article.

The article elucidates the relations between the factors of anarchy and self-organization in the processes of international interaction and world politics. “Anarchy” and “order” are conditionally opposite states of international relations. But if the theme of “order” is more revealed in domestic social and political research, then the same cannot be said about “international anarchy”. Although it is a fairly established concept. However, even this very concept causes some researchers, rather, associations with the political ideology of anarchism, which once again indicates the presence of a certain theoretical lacuna here. And therefore the need for its fixation.

Analyzed the understanding of the concept of “international anarchy” by the main scientific schools of international relations and world politics research – primarily, realism and neorealism, neoliberalism and constructivism. The influence of the anarchic nature of international relations on the course and ways of settling international conflicts has been studied. Basic concepts and categorical apparatus are revealed.

Key words: international anarchy, hierarchy, international order, international conflict, peacekeeping, conflict resolution.

УДК 316.334.3:323.2(477)

Л. В. ЯроваORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7462-9069>доктор політичних наук, професор,
завідувачка кафедри соціології

Національний університет «Одеська юридична академія»

Л. І. ЯковлеваORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0942-485X>доктор політичних наук,
професор кафедри соціології

Національний університет «Одеська юридична академія»

В. М. КольцовORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1261-3667>доктор політичних наук,
професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

КОМПОНЕНТИ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Взаємодія між інститутами є фундаментом демократичної політичної системи. Модель репрезентативної демократії потребує ефективної міжінституційної інтеракції не менше, аніж вільних та регулярних виборів. Зіткнення між інститутами публічної влади небезпечніші, аніж конфлікти окремих політичних діячів. В умовах європейської інтеграції вкрай важливо перевести взаємодію між політиками та «першими» особами ЄС та України у інституційну площину. Від взаємодії інститутів ЄС із вітчизняним інституційним простором повною мірою залежить успіх процесу європейської інтеграції України. Зазначимо: «Консолідація демократії в Україні потребує підвищення ефективності інституційної взаємодії. Йдеться не лише про комунікацію між інститутами «владного трикутника»: парламент – президент – уряд. Необхідно залучення до інституційної взаємодії усіх інститутів публічної влади (центрального уряду та місцевого самоврядування), інституту опозиції (передусім, парламентської), а також груп інтересів (груп тиску)» [9]. При цьому, «фундаментальною умовою консолідованої демократії виступає інституціоналізація публічної влади, опозиції та груп інтересів» [10].

Для здійснення реформ у процесі європейської інтеграції важливо не лише створювати нові інститути, а й усвідомлювати та прогнозувати напрямки підвищення ефективності їх взаємодії з іншими інститутами. Інституційний дизайн сучасної публічної влади має обов'язково враховувати, що інститути не існують у вакуумі, вони вхо-

дять до «силового» поля взаємодії. Інституційна взаємодія здатна підвищити ефективність урядування, а може й суттєво ускладнити чи навіть зруйнувати його.

Серед усіх компонентів (складових частин) інституційної взаємодії в українському політичному процесі у даній статті зосереджено увагу на публічній владі, опозиції та групах інтересів. Також визначено роль становлення мережевого суспільства (як глобальний зовнішній компонент) та перехід від авторитаризму до демократії, як компонент, напряму пов'язаний як із радянським минулим так і з європейським майбутнім України.

Проблема підвищення ефективності взаємодії між інститутами публічної влади в Україні напряму пов'язана із дослідженнями легітимності публічної влади [7], ролі парламентської та позапарламентської опозиції в інституційній взаємодії [2]. Визначальними чином в умовах демократії на інституційну взаємодію впливають групи інтересів [8]. Визначення напрямків та механізмів підвищення інституційної взаємодії напряму пов'язане із вирішенням актуального практичного завдання – забезпечення європейської інтеграції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Окремі аспекти проблеми інституційної взаємодії, зокрема роль публічної влади, опозиційної діяльності та груп інтересів у мережевому суспільстві висвітлювались у наших попередніх розвідках [9]. Зазначалось, що «Головною ознакою ефективного урядування

стає не просто наявність певних інститутів, а забезпечення їх комунікації з метою вирішення нагальних суспільно-політичних проблем. Вимога підвищення ефективності комунікативної взаємодії стає першочерговою для пострадянських країн» [9].

Згадування пострадянського досвіду не є випадковим. Інституційна взаємодія досліджувалась у контексті переходу України до демократії як функціональної умови європейської інтеграції. Відзначалось: «Інституційна взаємодія, її норми та правила мають відповідати контексту... «подвійного» переходу українського суспільства: 1) від авторитаризму та радянських традицій централізованої інституційної взаємодії до демократії (електоральної, а зрештою – консолідованої); 2) від радянської модернізації та пострадянської демодернізації до мережевого суспільства, у якому контекст інституційної взаємодії визначається розвитком інтернет-комунікацій та соціальних мереж» (там же). Щодо ролі публічної влади у процесі інституційної взаємодії, то акцентувалась увага на необхідності забезпечення її легітимності [7].

У статті «Інституційна взаємодія та політичний вибір у перехідному суспільстві: роль соціальних наук» [10] аргументовано відзначено зв'язок між політичним вибором громадян та ефективністю інституційної взаємодії. Адже демократичні інститути утворюються внаслідок політичного вибору громадян щодо моделі публічного управління та взаємодіють на основі тих правил, які декларуються політичними акторами до виборів та закріплюються після перемоги у електоральній кампанії.

Визначення груп інтересів як важливого актора у інституційній взаємодії представлено у роботах Л. Ярової [8]. На особливу увагу заслуговують процеси інституційної взаємодії, пов'язані із інтеграцією вітчизняних інститутів до інституційної системи Європейського Союзу.

Формулювання мети статті. Мета статті – визначити основні компоненти інституційної взаємодії в українському політичному процесі. Наголошується на ролі публічної влади, опозиції та груп інтересів у процесі інституційної взаємодії в умовах «подвійного переходу» українського суспільства – від радянського типу авторитаризму до демократії в умовах європейської інтеграції та глобальному переході до суспільства мережевого типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досвід демократичних перетворень в Україні засвідчив необхідність встановлення та закріплення у політичному просторі правил та норм вертикальної та горизонтальної комунікації між різними інститутами. Ці правила мають чітко визначати простір міжінституційної взаємодії, впливати на

повсякденне життя громадян в умовах демократичного політичного процесу.

Значимість інституційної взаємодії суттєво зростає в умовах широкомасштабної збройної агресії та після отримання Україною статусу кандидата у члени ЄС. Йдеться, зокрема, про вибір електоральної моделі (вибір між пропорційною та мажоритарною моделями), вибір форми правління (парламентська чи президентська республіка). Зрештою, інституційна взаємодія залежить від фундаментального вибору політичних еліт між авторитаризмом та демократією.

Отже, головним в українському контексті вбачається вибір між репрезентативною демократією та пострадянським авторитаризмом. Цей вибір має бути усвідомленим, обґрунтованим, враховувати переваги та недоліки для окремих соціальних груп, а головне – прийнятим більшістю суспільства. У процесі європейської інтеграції необхідною умовою є раціоналізація політичного вибору. Погодимося: «Особливої актуальності проблема раціоналізації політичного вибору набуває в перехідних суспільствах, коли зруйновано старі, не завжди ефективні, але такі звичні для більшості людей форми взаємодії, а от нові не вироблено або до них ще не призвичаїлись. У цей період швидко утворюються (або відтворюються) добре організовані групи, які отримують доступ до влади, економічних, інформаційних і політичних ресурсів впливу на усі сфери суспільного життя, згодом монополізуючи його. Такі організовані групи не мають раціональних мотивів враховувати думку неорганізованих або гірше організованих суспільних груп. У посткомуністичних суспільствах проблема полягає ще й у відсутності демократичних традицій вільного вибору, недостатньому рівні політичної культури та освіти (зокрема, медіаграмотності), що утворює перспективу поступового згортання демократичних реформ, зведення до мінімуму політичної участі громадян і ролі громадської думки» [6].

У сучасному світі соціальна та політична взаємодія опосередкована комунікативними мережами. Йдеться як про традиційні масмедіа так і про інтернет-простір. Інституційна взаємодія відбувається як безпосередньо між інститутами публічної влади, опозиції та громадянського суспільства так і опосередковано. Відзначимо: «Позиції публічної влади, опозиції та груп інтересів презентовані у комунікативному просторі. Діяльність публічної влади у комунікативному просторі представлено на рівнях центральної влади (парламент, президент, уряд), регіональної влади та місцевого самоврядування. У процесі інституційної взаємодії удосконаленню підлягають такі напрямки діяльності публічної влади: – координація між різними органами влади; – посилення уваги до співпраці із масмедіа, як важливим засобом впливу

на громадську думку; – підвищення ефективності роботи прес-служб у мережі інтернет» [9].

Демократизація інституційної взаємодії передбачає зростання ролі та політичної ваги опозиції. Роль опозиційної діяльності та опозиції, як політичного інституту досліджувалась у працях В. Кольцова [3]. У процесі європейської інтеграції України щодо підвищення ефективності інституційної взаємодії та опозиційної діяльності, як одного із головних її компонентів, слід враховувати досвід країн Вишеградської групи. У контексті демократичного переходу України особливу увагу привертають дослідження антисистемної, антиістеблішментської та наднаціональної політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Зокрема, слід наголосити: «Поряд з визначальним впливом системної політичної, зокрема парламентської, опозиції на структурування політичного процесу та консолідацію/деконсолідацію демократії у різних країнах Вишеградської групи, доволі вагоме значення має апелювання й до феноменів антисистемної, екстремістської та наднаціональної політичної опозиції у регіоні. Зумовлено це передусім тим, що інтеграційно-демократизаційні процеси в Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії все ж таки не змогли призвести до однозначного/уніфікованого трактування та позиціонування політичної опозиції, а відтак викликали її різносторонню диверсифікацію в міжінституційному, партійно-електоральному та системному чи антисистемному вимірах і зрізах... Відтак сьогодні на прикладі країн Вишеградської групи (як і більшості інших країн Європи) є всі підстави для дихотомії між: системною (зазвичай, але не завжди парламентською) опозицією, яка часто синонімізується як відповідальна, законна, класична, конституційна, легальна, лояльна, нормальна, реальна, регулярна, і така, що функціонує «спокійно і конструктивно», виступаючи «проти» влади, але не перешкоджаючи владі, і відповідно окреслюється здебільшого у рамках вузького чи інституційного підходу до дефініювання опозиції; антисистемною (зазвичай, але не завжди позапарламентською) опозицією, яка синонімізується категоріями антиорганізаційної, девіантної, екстремістської, невідповідальної, незаконної, нелегальної/напівлегальної, нелояльної/напівлояльної, ненормальної, протидіючої тощо і позиціонується як така, що ставить під сумнів легітимність політичного режиму в цілому і діє безвідповідально, бо не має жодних шансів бути репрезентованою при владі, й відповідно окреслюється здебільшого у рамках широкого чи соціологічного підходу до визначення опозиції» [1, с. 422].

Слід наголосити також на ролі груп інтересів у процесі інституційної взаємодії та визначити основну причину, яка перешкоджає налагодженню ефективної інституційної взаємодії у процесі

демократичного переходу. Йдеться про проблеми у правовому полі. Перманентні зміни у законодавстві та неврегульованість лобістської діяльності стають на заваді підвищенню значимості груп інтересів у інституційній взаємодії. Погодимось із думкою Ю. Мендель: «У вітчизняному контексті на заваді ефективній інституційній взаємодії стають зміни до законодавства, у тому числі – конституційні зміни у частині розподілу повноважень у «владному трикутнику» та відсутність законодавчого визначення та регулювання лобізму [4].

Також слід відзначити персоніфікацію української політики, як урядової так і в частині електоральних кампаній (достатньо згадати «іменні» виборчі блоки» та результат політичної партії «Слуга народу» на позачергових парламентських виборах 2019 року, який повною мірою був обумовлений перемогою В. Зеленського у президентській кампанії), нерозвиненість вертикальних та горизонтальних мереж комунікацій між політичною системою (включно із публічною владою, опозицією та групами інтересів) та суспільством» [9].

Українська політична система потребує вироблення та впровадження дієвого механізму переходу від персоналізованої політичної взаємодії між окремими політиками та державними діячами, які представляють інтереси певних політичних та економічних груп до інституційної взаємодії. Дослідження інституційного виміру політичної взаємодії має враховувати поступ неоінституціональної теорії та виокремлення у її межах декількох важливих напрямків. Звернення до неоінституціоналізму дозволяє визначити маркери щодо підвищення ефективності інституційної взаємодії. По-перше, одним із маркерів стає подолання радянського авторитаризму. Залежність від «траєкторії попереднього розвитку» усе ще присутня як в інституційному дизайні України так і відчувається у щоденній політичній взаємодії влади, опозиції та громадян. Пострадянський політичний стиль проявляється саме у інституційній взаємодії, коли за демократичним фасадом інститутів насправді ховається авторитаризм. Це спричиняє «...конфронтаційність взаємодії, низьку політичну активність громадян, домінування вертикальної комунікації, ігнорування владою механізмів зворотного зв'язку тощо» [9].

По-друге, як наголошують представники інституціоналізму раціонального вибору, у перехідних суспільствах з'являються добре організовані групи інтересів, які діють раціонально. Натомість, вони працюють не на спільне благо, а переслідують виключно власний вузькогруповий інтерес. Маркером тут стане не відсутність таких груп, а справжня демократизація – тобто розширення можливостей для громадян щодо участі у великому бізнесі та великій політиці. Йдеться про необхідність забезпечити «відкритий доступ»

(Д. Норт) [5] до розподілу посад у публічній владі та перерозподілу суспільних благ для максимального кола громадян із максимальною відкритістю суспільної взаємодії.

По-третє, розширення мережі комунікацій. Йдеться як про міжінституційну взаємодію, так і про відносини між політичними інститутами та суспільством. Відзначимо: «Для публічної влади, окрім іншого, зростання ваги комунікативного чинника має наслідком необхідність реорганізації діяльності прес-служб та посилення уваги до соціальних мереж. Щодо першого пункту, то основну увагу під час роботи прес-служб відтепер має бути приділено не традиційним масмедіа (телебачення, радіо, преса), а комунікації у мережі інтернет (сайт, електронна пошта, месенджери тощо)» [9].

Висновки. Таким чином, інституційна взаємодія в українському політичному процесі відбувається у контексті «подвійного переходу». Демократизація інституційної взаємодії пов'язується із подоланням радянської спадщини, а становлення мережевого суспільства із глобальним розповсюдженням комунікативних мереж.

Серед усіх компонентів інституційної взаємодії найважливішими є публічна влада, опозиція та групи інтересів. Саме від їх участі в інституційній взаємодії залежить успішність європейської інтеграції України.

Серед причин, які стають на заваді підвищенню ефективності інституційної взаємодії виокремлено «конституційні реверси» (тобто, зміну законодавства щодо інституційної взаємодії між парламентом, президентом та урядом) та недостатню урегульованість діяльності груп інтересів.

Література

1. Кольцов В. М. Особливості становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2020. 619 с.
2. Кольцов В. Порівняльний аналіз формування і функціонування політичної опозиції в країнах Вишеградської групи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 524 с.
3. Кольцов В. М. Міжінституційні відносини як чинник структуризації парламентської опозиції. *Науковий журнал "Politicus"*, 2021. № 1. С. 52–57. URL: http://politicus.od.ua/1_2021/8.pdf;
4. Мендель, Ю. Чому Україна досі не легалізувала лобізм? Як врегульований лобізм у розвинених країнах та навіщо Україні закон про лобізм? *Українська правда*. 11 жовтня. 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/10/11/678609/>
5. Норт Д., Волліс Д., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники які вплинули на хід історії. Київ : Наш формат, 2017. 352 с.
6. Яковлев Д. В. Соціологія політичного вибору. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 10. С. 194–197.
7. Яковлева Л.І. Легітимність публічної влади: рецензії та новації. Одеса : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 325с.
8. Ярова Л. В. Соціальна політика України в контексті європейської інтеграції. Одеса : Фенікс, 2011. 320 с.
9. Yakovleva L., Yarova L., Koltsov V. Institutional Interaction in the Network Society: Public Authorities, Opposition, Interest Groups. *Proceedings of the International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021)*. 2021. Vol. 617. URL: <https://www.atlantis-press.com/proceedings/spl-21/12596671>
10. Yakovleva, L., Yakovlev, D. Institutional interaction and political choice in a transitional society. What role for the social sciences. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2020. № 2 (4). P. 582–608.

Анотація

Ярова Л. В., Яковлева Л. І., Кольцов В. М. Компоненти інституційної взаємодії в українському політичному процесі. – Стаття.

Статтю присвячено визначенню компонентів інституційної взаємодії у сучасному українському політичному процесі. Визначено, що особливістю вітчизняного політичного процесу є його персоналізація, як у вимірі урядування (публічного управління та адміністрування) так і в електоральному вимірі. До компонентів інституційної взаємодії віднесено публічну владу, опозицію та групи інтересів. Контекстом інституційної взаємодії визначено «подвійний перехід» українського суспільства. По-перше, від радянського авторитаризму до консолідованої демократії. По-друге, глобальний процес формування мережевого суспільства, перехід від традиційних комунікацій до глобальних комунікативних мереж. Визначено, що інституційна взаємодія в українському політичному процесі усе більшою мірою опосередковується глобальними комунікативними мережами. У процесі європейської інтеграції актуалізується завдання щодо переведення взаємодії між окремими політиками на рівень інституційної взаємодії. Це передбачає вироблення та закріплення у масовій свідомості правил та норм взаємодії між інститутами. Відзначено необхідність підвищення ефективності інституційної взаємодії в Україні. На заваді цьому стають перманентні зміни до законодавства щодо взаємодії між парламентом, президентом та урядом («конституційні реверси») та правова неврегульованість діяльності груп інтересів.

У межах неоінституціональної теорії обґрунтовано маркери підвищення ефективності інституційної взаємодії в українському політичному процесі: 1) остаточне подолання радянського авторитаризму, коли за демократичним фасадом інститутів насправді ховається авторитарний стиль керівництва; 2) демократизація інститутів – розширення можливостей для громадян щодо участі у політиці та інституційній взаємодії, забезпечення «відкритого доступу» для громадян із максимальною відкритістю суспільної взаємодії; 3) розширення мережі комунікацій, посилення уваги до соціальних мереж та переформатування діяльності прес-служб.

Ключові слова: взаємодія, комунікація, інституційна взаємодія, транзакції, опозиція, публічна влада, групи інтересів.

Summary

Yarova L. V., Yakovleva L. I., Koltsov V. M. Components of institutional interaction in the Ukrainian political process. – Article.

The article is devoted to the definition of the components of institutional interaction in the modern Ukrainian political process. It is determined that the feature of the domestic political process is its personalization, both in terms of governance (public management and administration) and in the electoral dimension. Public power, opposition, and interest groups are included in the components of institutional interaction. The context of institutional interaction is defined as the “double transition” of Ukrainian society: firstly, from Soviet authoritarianism to consolidated democracy; secondly, the global process of forming a network society, the transition from traditional communications to global communication networks. It is determined that institutional interaction in the Ukrainian political process is increasingly mediated by global communication networks. In the process of European integration, the task of transferring the interaction between individual politicians to the level of institutional interaction is being actualized. This

involves the development and consolidation of rules and norms of interaction between institutions in the mass consciousness. The need to increase the effectiveness of institutional interaction in Ukraine is noted. This is hindered by permanent changes to the legislation on the interaction between the parliament, the president, and the government (“constitutional reversals”) and the legal unsettlement of the activities of interest groups.

Within the framework of the neo-institutional theory, the markers for increasing the effectiveness of institutional interaction in the Ukrainian political process are substantiated: 1) the final overcoming of Soviet authoritarianism when an authoritarian style of leadership is hidden behind the democratic facade of institutions; 2) democratization of institutions, i.e. the expansion of opportunities for citizens to participate in politics and institutional interaction, the provision of “open access” for citizens with maximum openness of public interaction; 3) expanding the communications network, increasing attention to social networks and reformatting the activities of press services.

Key words: interaction, communication, institutional interaction, transactions, opposition, public power, interest groups.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

О. М. Horodyska Transformation of university as a liminal phenomenon: on the ways of human's searching for the self.....	3
Н. В. Денисенко, Т. В. Щириця Квазілегітимність правових та ціннісних засад авторитарного суспільства.....	8
О. В. Запорожченко Феномен «культурного шоку» та парадигма мультикультуралізму в умовах сучасності.....	14
А.-Л. Мафтії Місце і роль мистецтва в історичному розвитку людини і людства: гегельянські варіації.....	19
Л. Г. Сіра Творчість як запорука щасливого життя: антропологічний підхід.....	24
Я. А. Соболевський Платонізм в філософських поглядах Томаса Джефферсона.....	29
W. Sun, O. O. Dolska Digitalization of Education in China: problems, opportunities (socio-philosophical analysis).....	34
О. О. Штепа Нематеріальні цінності українського етносу як чинник трансформації національної правової ментальності: соціально-філософський дискурс.....	40

СОЦІОЛОГІЯ

І. В. Пиголенко, О. П. Северинчик, М. А. Горячева Конфліктогенні чинники в соціально-політичному просторі.....	45
--	----

ПОЛІТОЛОГІЯ

С. К. Костючков Нейрокогнітивний хакінг як інструмент активізації кіберконфліктного простору в умовах глобалізованого світу.....	51
В. А. Ліпкан Політичний зміст концепції стратегічної невизначеності: на прикладі КНР.....	58
М. І. Мілова, Г. Б. Трушевич Перспективи виборчого процесу в післявоєнний період: попередній аналіз.....	65
О. І. Свідерська Колективне у індивідуалізованій політиці сорому.....	71
О. Л. Якубін, М. С. Толстова «Міжнародна анархія» – генеалогія концепту.....	76
Л. В. Ярова, Л. І. Яковлева, В. М. Кольцов Компоненти інституційної взаємодії в українському політичному процесі.....	82

CONTENTS

PHILOSOPHY

Horodyska O. M. Transformation of university as a liminal phenomenon: on the ways of human one's searching for the self.....	3
Denysenko N. V., Shchyrytsia T. V. Quasi-legitimacy of the legal and value foundations of an authoritarian society.....	8
Zaporozhchenko O. V. The phenomenon of "cultural shock" and the paradigm of multiculturalism in modern conditions.....	14
Maftii A.-L. The place and role of art in the historical development of man and mankind: Hegelian variations.....	19
Sira L. G. Creativity as a key of the happy life: an anthropological approach.....	24
Sobolievskyi Ya. A. Platonism in Thomas Jefferson's philosophical views.....	29
Sun Wei, Dolska O. Digitalization of Education in China: problems, opportunities (Socio-Philosophical analysis).....	34
Stepa O. O. Intangible values as a factor in the transformation of the national legal mentality: socio-philosophical discourse.....	40

SOCIOLOGY

Pygolenko I., Severynchyk O., Goriacheva M. Conflictogenic factors in the socio-political space.....	45
--	----

POLITOLOGY

Kostiuchkov S. K. Neurocognitive hacking as a tool for activation of the cyber conflict space in the conditions of a globalized world.....	51
Lipkan V. A. Political content of the concept of strategic uncertainty: the case of the PR China.....	58
Milova M. I., Trushevych H. B. Prospects of the electoral process in the post-war period: a preliminary analysis.....	65
Sviderska O. I. The collective in the individualized politics of shame.....	71
Iakubin O. L., Tolstova M. S. "International anarchy" – genealogy of the concept.....	76
Yarova L. V., Yakovleva L. I., Koltsov V. M. Components of institutional interaction in the Ukrainian political process.....	82

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 38

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Ю. Семенченко

Підписано до друку 28.11.2022. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 10,55. Ум. друк. арк. 10,46.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0223/076.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.